

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БЕЗЛЮДНА ІРИНА ВІКТОРІВНА

УДК: 94(477)394-058.862"1945/55"

ДИСЕРТАЦІЯ

ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ДІТЕЙ-СИРИТ УРСР
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-Х РР.)

Спеціальність 032 – Історія та археологія
Галузь знань 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Безлюдна І.В.

Науковий керівник Бондарчук Петро Миколайович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник

Київ - 2023

АНОТАЦІЯ

Безлюдна І.В. Особливості повсякденного життя дітей-сиріт УРСР (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 історія та археологія. Інститут історії України НАН України, 2023.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено об'єкт, предмет, хронологічні і територіальні межі, мету і завдання.

Актуальність дослідження полягає у детальному вивченні аспектів повсякденного життя дітей-сиріт і безпритульних у повоєнний період, як одного з найзнаковіших наслідків Другої світової війни, задля можливості використання історичного досвіду для розробки соціальних програм, спрямованих на захист дітей-сиріт у сучасній Україні. Крім того, актуальність зумовлена потребою розвінчання одного із найвідоміших ідеологічних міфів Радянського союзу – міфу про «щасливе дитинство» всіх, без виключення, радянських дітей.

Науковою новизною отриманих результатів є комплексне дослідження повсякденного життя дітей-сиріт і безпритульних у спеціальних дитячих закладах від моменту вилучення їх з вулиці і до влаштування на самостійне життя з досягненням дорослого віку. Досліджено побутові умови життя сиріт, влаштованих на різні форми патронатної опіки. Висвітлено різні види протиправних і злочинних дій робітників дитячих будинків, а також покарання за них. Проаналізовано влаштування державою вихованців, які досягли відповідного віку, на навчання або роботу і умови їх життя у «зовнішньому» світі. Точкове введення в дисертацію елементів мікроісторії, які полягають у наведенні конкретних історій з життя сиріт і людей із їх оточення. Здійснено

порівняння радянського і європейського досвіду піклування про дітей-сиріт. У результаті опрацювання архівних документів було виявлено і введено до наукового обігу невідомі раніше документи і матеріали, зокрема фотографії, які зображають побут вихованців дитячих будинків.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали і висновки можуть слугувати орієнтиром для розробки соціальних програм, спрямованих на захист і соціалізацію сучасних дітей-сиріт. Результати дослідження можуть бути використані для написання підручників з історії України, навчальних посібників із соціальної історії, викладання лекційних курсів з історії повсякденності повоєнного періоду.

У першому розділі дисертації подано історіографічний огляд досліджуваної теми, аналіз джерельної бази теоретико-методологічні засади дослідження.

Історіографія проблеми представлена роботами радянських науковців, опублікованими впродовж 1943–1990 рр. і сучасних українських та закордонних науковців, опублікованих після розпаду СРСР і донині. Аналіз наявного історіографічного доробку засвідчує той факт, що при певному інтересі науковців до окремих аспектів життя дітей-сиріт, праці, яка б комплексно висвітлювала повсякденне життя дітей на різних видах влаштування і у самотійному житті наразі бракує.

Джерельна база представлена широким масивом архівних документів і матеріалів центральних та регіональних архівів воєнного та повоєнного періодів. Залучені документи радянських законодавчих і виконавчих органів влади, центральних та регіональних представництв комсомольської організації, фотоматеріали. Крім того, у роботі використовуються матеріали опублікованих джерел (нормативно-правові акти), періодичні видання, спогади.

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є принципи об'єктивності, історизму та всебічності. Дисертантка у своєму

дослідженні опиралася на комплексний, конкретно-історичний та культурно-антропологічний підходи. З-поміж загальнонаукових методів дослідження використовувалися наступні: аналізу і синтезу, індукції та дедукції, герменевтичний, статистичний та метод кількісного аналізу; з-поміж спеціально історичних – історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, ретроспективний, історико-біографічний методи. Також використано методи візуальних досліджень – фотографічний і іконографічний.

У другому розділі досліджено причини масових дитячих сирітства і безпритульності. Виявлено, що окрім найочевиднішої причини дитячого сирітства, якою є війна і окупація території України, були і інші, не менш вагомі, зокрема, голод 1946–1947 рр. та повоєнні репресії. Кількість безпритульних дітей постійно поповнювалась за рахунок регулярних втеч вже влаштованих дітей із місць влаштування – дитячих будинків, обох видів патронату, місць навчання і працевлаштування. Доповнювали контингент безпритульних дітей діти бездоглядні, які, маючи одного або обох батьків, залишалися без належного нагляду і обирали жебракування основним способом життя. Проаналізувавши дитячу злочинність, з'ясовано, що головним чином, неповнолітні вдавались до дрібних крадіжок і правопорушень. Проте, у повоєнний час відбувся сплеск злочинності загалом і дитячої зокрема, і хоча в переважній більшості злочини залишалися дрібними, зустрічаються непоодинокі випадки скоєння малолітніми важких злочинів з метою пограбування.

Проаналізовано діяльність влади щодо поліпшення ситуації з масовою дитячою безпритульністю і бездоглядністю. Була створена Республіканська комісія допомоги дітям, для виявлення і вилучення безпритульних у більшості міст по всіх регіонах республіки регулярно проводилися масові рейди за участю працівників міліції, представників

комсомольської організації і громадськості. Затриманих дітей направляли до дитячих кімнат міліції або приймальників-розподільників НКВС, як до місць їх тимчасового перебування перед подальшим влаштуванням до дитячих будинків, на патронат або працевлаштування.

У третьому розділі дисертації досліджено повсякденне життя і побутові умови вихованців дитячих будинків. З'ясовано, що матеріальне забезпечення вихованців дитячих будинків залишалось недостатнім впродовж усього досліджуваного періоду. Внаслідок воєнних зруйнувань значно скоротилася мережа дитячих закладів, яку довелося поспіхом відновлювати і збільшувати. Тим часом, діти перебували в приміщеннях, що потребували негайного ремонту, який неможливо було зробити через дефіцит будматеріалів. Вкрай незадовільним залишалось забезпечення сиріт найнеобхіднішими речами: меблями, постільним приладдям, одягом, взуттям, тощо. У харчуванні вихованців не дотримувалися ніяких норм через часті заміни належних продуктів менш якісними і дешевими та нерідко використовуючи зіпсовані продукти.

Хронічний дефіцит житлової площі спричиняв критичну скупченість дітей, що, у свою чергу, сприяло розповсюдженню захворювань та призводило до епідемій серед вихованців. Цьому слугувала і відсутність необхідних санітарних приміщень, через що хворі діти часто перебували разом із здоровими. Частіше за все вихованці хворіли на інфекційні, кожні хвороби, різні форми туберкульозу, хвороби очей, розповсюдженою була завошивленість. На неприпустимо низькому рівні було постачання в дитячі будинки медикаментів і засобів особистої гігієни. А фактична відсутність лікарів, які зазвичай працювали у дитбудинках за сумісництвом і безвідповідально ставилися до своїх обов'язків, тільки погіршувала і без того важку ситуацію.

Проаналізовано кадровий склад дитячих закладів, методи «виховання» і протиправні дії працівників дитячих будинків. Встановлено,

що через неprestижність і низьку оплату укомплектування дитячих будинків працівниками, як мінімум, з відповідною освітою залишалось проблемою, яку неможливо було вирішити. Працівників сюди надсилали за залишковим принципом, навіть директори часто не мали відповідної освіти і досвіду роботи. Як наслідок, у дитячих будинках не припинялась шалена плінність кадрів, а діти отримували безвідповідальних вихователів, які не забезпечували належного догляду, що іноді загрожувало їх життю і здоров'ю. Крім того, обмежений державний нагляд створював сприятливі умови для зловживань робітників. Так, найпоширеніші види злочинів робітників – це розкрадання продуктів харчування і майна дитячих будинків, фінансові махінації, зґвалтування або сексуальні домагання неповнолітніх.

Розглянуто такі аспекти повсякденного життя сиріт, як навчання і трудове виховання. Зокрема з'ясовано, що часто шкільні оцінки сиріт не відповідали їх реальним знанням, виробниче навчання у школі і в дитбудинку не було узгоджено, через що підлітки належним чином не опановували жодної зі спеціальностей, а трудове навчання, хоча і задумувалося як привчання дітей до обслуговування себе у побуті, часто організовувалося без врахування віку, статі і фізичних можливостей дітей.

У четвертому розділі дисертаційного дослідження розглянуто умови перебування дітей на колективному (колгоспному) і індивідуальному (сімейному) патронатах. А також досліджено подальше влаштування підлітків, якими опікувалася держава, на самостійне життя у «зовнішньому» світі.

З'ясовано, що патронатна форма влаштування, хоч посприяла розвантаженню дитячих будинків у перші повоєнні роки, виявилася не найкращою ідеєю для влаштування і виховання дітей-сиріт. У колгоспному патронаті діти нерідко залишались без нагляду і мінімального обслуговування, для проживання їм надавали сирі, брудні гуртожитки,

часто без опалення і необхідних меблів. Через неналежне забезпечення одягом та взуттям діти не відвідували школу, а щомісячні державні виплати, окрім того, що надходили із затримками, нерідко залишались у колгоспного керівництва, яке використовувало їх на власний розсуд.

Брати сиріт на сімейний патронат зголошувалися здебільшого родини з мінімальним прибутком, які керувалися державними щомісячними дотаціями на утримання дитини. Діти, які потрапляли на патронат у сільську місцевість, нерідко використовувались у господарстві як додаткова (а часом і основна) робота сила. Комісії з боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю, які мали перевіряти родини опікунів, робили це вкрай рідко і нерегулярно. Втім, коли вже перевірки відбувалися, нерідко наслідками їх було зняття дітей з патронату, а інколи і заведення кримінальних справ на опікунів.

Після досягнення вихованцями дитячих будинків 14-річного, а патронованими підлітками 16-річного віку, держава мала скеровувати їх на працевлаштування або подальше навчання. Втім, не зважаючи на тотальну повоєнну відбудову, яка потребувала значних людських ресурсів, відповідні міністерства і відомства УРСР зголошувались працевлаштовувати лише обмежену кількість підлітків, якими опікувалась держава, посилаючись, здебільшого, на відсутність гуртожитків. Підліткам, яких таки було працевлаштовано, часто доводилося існувати в нестерпних житлових умовах, яких вони нерідко не витримували і самовільно залишали підприємство.

У висновках підбито підсумки проведеного наукового дослідження та конкретизовано його результати.

Ключові слова: діти, сироти, дитяча безпритульність, дитяча бездоглядність, діти депортованих, дитячі будинки, патронат, соціальна історія, історія України, повсякденність, дитяча злочинність, радянська людина, Україна

SUMMARY

Bezlyudna I. Features of everyday life of orphans of the Ukrainian SSR (second half of the 1940s – first half of the 1950s) – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 032 history and archeology. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2023.

The introduction substantiates the relevance of the dissertation research topic, defines the object, subject, chronological and territorial boundaries, purpose and objectives.

The relevance of the research lies in the detailed study of aspects of the daily life of orphans and homeless children in the post-war period, as one of the most significant consequences of the Second World War, for the possibility of using historical experience for the development of social programs aimed at protecting orphans in modern Ukraine. In addition, the relevance is determined by the need to debunk one of the most famous ideological myths of the Soviet Union - the myth about the "happy childhood" of all, without exception, Soviet children.

The scientific novelty of the obtained results is a comprehensive study of the daily life of orphans and homeless children in special children's institutions from the moment they are removed from the street until they are placed on independent life upon reaching adulthood. The living conditions of orphans placed in various forms of foster care were studied. Different types of illegal and criminal actions of workers of orphanages, as well as punishments for them, are highlighted. The state's placement of pupils who have reached the appropriate age for study or work and their living conditions in the "outside" world are analyzed. The introduction of elements of microhistory into the dissertation, which consist in citing specific stories from the lives of orphans and people from their environment. A comparison of the Soviet and European experience of

caring for orphans was made. As a result of the processing of archival documents, previously unknown documents and materials were discovered and introduced into scientific circulation, in particular, photographs depicting the life of children in orphanages.

The practical significance of the dissertation is that its materials and conclusions can serve as a guide for the development of social programs aimed at the protection and socialization of modern orphans. The results of the research can be used for writing textbooks on the history of Ukraine, teaching aids on social history, teaching lecture courses on the history of everyday life in the post-war period.

The first chapter of the dissertation presents a historiographic overview of the researched topic, an analysis of the source base, and the theoretical and methodological foundations of the research.

The historiography of the problem is represented by the works of Soviet scientists published during 1943–1990 and modern Ukrainian and foreign scientists published after the collapse of the USSR and up to the present day. The analysis of the available historiographical work confirms the fact that, with a certain interest of scientists in certain aspects of the life of orphans, there is currently a lack of work that would comprehensively illuminate the everyday life of children in various types of placement and in independent life.

The source base is represented by a wide array of archival documents and materials of the central and regional archives of the war and post-war periods. The documents of the Soviet legislative and executive authorities, central and regional representative offices of the Komsomol organization, photographic materials were involved. In addition, the work uses materials from published sources (legislative acts), periodicals, memoirs.

The theoretical and methodological basis of the dissertation research is the principles of objectivity, historicism and comprehensiveness. In her research, the dissertation student relied on complex, specific-historical and cultural-anthropological approaches. Among the general scientific research methods, the

following were used: analysis and synthesis, induction and deduction, hermeneutic, statistical and quantitative analysis methods; from among specially historical ones – historical-genetic, comparative-historical, historical-typological, retrospective, historical-biographical methods. The methods of visual research - photographic and iconographic – were also used.

The second chapter examines the causes of mass child orphanhood and homelessness. It was revealed that, in addition to the most obvious cause of child orphanhood, which is the war and the occupation of the territory of Ukraine, there were others, no less important, in particular, the famine of 1946-1947 and post-war repressions. The number of homeless children was constantly increasing due to regular escapes of already settled children from places of placement – orphanages, both types of foster care, places of education and employment. The contingent of homeless children was supplemented by neglected children who, having one or both parents, remained without proper supervision and chose begging as their main way of life. After analyzing children's crime, it was found that mainly minors resorted to petty thefts and crimes. However, in the post-war period, there was a surge in crime in general and child crime in particular, and although the vast majority of crimes remained minor, there are rare cases of minors committing serious crimes with the purpose of robbery.

The activities of the authorities to improve the situation with mass child homelessness and neglect have been analyzed. The Republican Commission for Children's Aid was created, and mass raids involving police officers, representatives of the Komsomol organization, and the public were regularly conducted in most cities in all regions of the republic to identify and remove the homeless. Detained children were sent to police children's rooms or reception centers of the NKVD, as places of their temporary stay before further placement in children's homes, for foster care or employment.

The third chapter of the dissertation examines the everyday life and living conditions of children in orphanages. It was found that the financial support of

children in orphanages remained insufficient during the entire period under study. As a result of the war destruction, the network of children's institutions was significantly reduced, which had to be hastily restored and expanded. Meanwhile, the children were in rooms that needed immediate repairs, which could not be done due to a shortage of building materials. Providing the orphans with the most necessary things remained extremely unsatisfactory: furniture, bedding, clothes, shoes, etc. No norms were observed in the nutrition of pets due to frequent replacement of proper products with lower quality and cheaper ones and often using spoiled products.

The chronic shortage of living space caused critical overcrowding of children, which, in turn, contributed to the spread of diseases and led to epidemics among pupils. This was also served by the lack of necessary sanitary facilities, due to which sick children were often together with healthy ones. Most often, the pupils suffered from infectious diseases, various diseases, various forms of tuberculosis, eye diseases, and hair growth was common. The supply of medicines and personal hygiene products to orphanages was at an unacceptably low level. And the actual absence of doctors, who usually worked part-time in orphanages and were irresponsible to their duties, only worsened the already difficult situation.

The personnel of children's institutions, methods of "education" and illegal actions of employees of children's homes were analyzed. It was established that, due to the lack of prestige and low pay, the staffing of orphanages with employees, at least with appropriate education, remained a problem that could not be solved. Employees were sent here on a residual basis, even the directors often did not have the appropriate education and work experience. As a result, the frenzied staff turnover in orphanages did not stop, and the children received irresponsible educators who did not provide proper care, which sometimes threatened their lives and health. In addition, limited state oversight created favorable conditions for worker abuse. Thus, the most common types of crimes

by workers are theft of food and property of orphanages, financial fraud, rape or sexual harassment of minors.

Such aspects of the everyday life of orphans as education and labor education are considered. In particular, it was found out that often school assessments of orphans did not correspond to their real knowledge, industrial training at school and in the orphanage was not coordinated, due to which teenagers did not properly master any of the specialties, and labor training, although it was intended as training children for service themselves in everyday life, was often organized without taking into account the age, gender and physical capabilities of children.

The fourth chapter of the dissertation examines the conditions of children's stay in collective (collective) and individual (family) foster care. And the subsequent arrangement of teenagers who were taken care of by the state for an independent life in the "outside" world was also investigated.

It was found that the foster care form of placement, although it contributed to the relief of orphanages in the first post-war years, turned out to be not the best idea for the placement and education of orphans. In collective farm foster care, children were often left without supervision and minimal care, they were provided with damp, dirty dormitories, often without heating and necessary furniture. Due to inadequate provision of clothes and shoes, children did not attend school, and monthly state payments, in addition to arriving with delays, often remained with the collective farm management, who used them at their own discretion.

Adoption of orphans by family patronage was mostly made by families with minimal income, who were guided by the state's monthly subsidies for child support. Children who were placed in foster care in rural areas were often used in the economy as additional (and sometimes the main) labor force. Commissions to combat child homelessness and neglect, which were supposed to check families of guardians, did so extremely rarely and irregularly. However, when checks were already carried out, their consequences were often the

removal of children from foster care, and sometimes criminal cases were opened against the guardians.

After the children of orphanages reached the age of 14, and the fostered adolescents reached the age of 16, the state had to direct them to employment or further education. However, despite the total post-war reconstruction, which required significant human resources, the relevant ministries and departments of the Ukrainian SSR declared to employ only a limited number of teenagers who were cared for by the state, referring, for the most part, to the lack of hostels. Teenagers who were employed often had to live in unbearable living conditions, which they often could not stand and left the company voluntarily.

The conclusions sum up the results of the conducted scientific research and specify its results.

Key words: children, orphans, child homelessness, child neglect, children of deportees, orphanages, patronage, social history, history of Ukraine, everyday life, child crime, Soviet people, Ukraine

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Повсякденні реалії дитячих будинків Київщини у повоєнний період (1946 – початок 1950-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 18. Київ.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 266–275.
2. Матеріальне становище дитячих будинків України у реаліях повоєнного часу (друга половина 1940-х – 1950-ті рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 19. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 138–147.
3. Вихованці дитячих будинків у «зовнішньому» світі: труднощі виживання у повоєнний період (за документами Центрального державного архіву громадських об'єднань України). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей*. Вип. 20. Львів: Растр-7, 2015. С. 111–117.
4. Діти-сироти УРСР: виживання в умовах патронату (1943–1950-ті рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: зб. ст.* Київ, 2017. Вип. 22. С. 176–186.
5. Ukrainian children's homes in the post-war period: material providing and children's living conditions (1945 – first half of 1950's). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: зб. ст.* Київ, 2018. Вип. 23. С. 330–337.
6. Повсякденне життя та навчання вихованців дитячих будинків УРСР (1945–1950-ті рр.). *Емінак. Науковий щоквартальник*. 2020. № 4 (32) С. 112–122.
7. Дитяча безпритульність в УРСР: причини і способи подолання (1940-і – перша половина 1950-х рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: зб. ст.* Київ, 2021. Вип. 26. С. 229–247.
8. Медико-санітарні умови життя вихованців дитячих будинків УРСР у 1945 – першій половині 1950-х рр. *Наукові записки Вінницького*

державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 41. Збірник наукових праць. Вінниця: ВДПУ, 2022. С. 44–51.

9. Діти-сироти в радянській системі освіти: проблеми і можливості (1945–1950-ті рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: зб. ст.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. Вип. 27. С. 207–223.

Праці, які додатково відображають зміст дисертації

10. Візуальні матеріали як джерело дослідження повсякденності вихованців дитячих будинків УРСР 1945–1950-х рр. *РЕЧІ І ОБРАЗИ. Матеріали конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті “речового” та “візуального” поворотів європейської гуманітаристики», 4 жовтня 2019 р., м. Київ / відпов. ред. О.Ковалевська.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С.278–290.

11. Проблема дитячої безпритульності в УРСР у перше повоєнне десятиліття (1945–1955 рр.). *Розвиток освіти, науки та бізнесу: результати 2020: тези доп. міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 3 – 4 грудня 2020 р.* Україна, Дніпро, 2020. Т.1. С. 142–143.

12. Вихователі дитбудинків УРСР: штрихи до портрету (1946–1950-ті рр.). *Development of Education, Science and Business: Results 2023: Proceedings of the International Scientific and Practical Internet Conference, December 21-22, 2023.* FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine, С. 36–38.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЇ.....	2
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ.....	14
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1 Історіографія проблеми.....	23
1.2 Джерельна база дослідження.....	37
1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження.....	46
РОЗДІЛ 2. БЕЗПРИТУЛЬНІ ДІТИ В УМОВАХ ЖИТТЯ НА ВУЛИЦІ	
2.1. Джерела зростання дитячої безпритульності та дитяча злочинність як засіб виживання.....	52
2.2. Діяльність влади щодо поліпшення ситуації з дитячою безпритульністю.....	68
РОЗДІЛ 3. УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ У ДИТЯЧИХ БУДИНКАХ	
3.1. Кадрово-матеріальне становище дитячих будинків УРСР.....	84
3.2. Медико-санітарні умови життя дітей-сиріт, які перебували у дитячих будинках УРСР.....	105
3.3. Повсякденне життя і навчання вихованців дитячих будинків УРСР..	120
РОЗДІЛ 4. ПАТРОНАТ ТА ПОДАЛЬШЕ ВЛАШТУВАННЯ БЕЗБАТЧЕНКІВ У САМОСТІЙНОМУ ЖИТТІ	
4.1. Умови виживання дітей-сиріт, що перебували під колгоспним патронатом.....	134
4.2. Повсякденні реалії дітей-сиріт, патронованих у родинах.....	147
4.3. Влаштування у "зовнішньому" світі.....	158
ВИСНОВКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	185
ДОДАТКИ.....	211

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БСМ – бригада сприяння міліції

ВЦРПС – Всесоюзна центральна рада професійних спілок

ГУМ – Головне управління міліції

ЗУ – залізничне училище

КК УРСР – Кримінальний кодекс УРСР

МВС – Міністерство внутрішніх справ

Міськвно – міський відділ народної освіти

МОДР – Міжнародна організація допомоги борцям революції

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

Облвно – обласний відділ народної освіти

РМ – Рада міністрів

РНК УРСР – Рада народних комісарів УРСР

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РУ – ремісниче училище

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії
більшовиків

Школа ФЗН – школа фабрично-заводського навчання

ЮНІСЕФ (UNICEF) – Міжнародний дитячий надзвичайний фонд ООН
(United Nations International Children's Emergency Fund)

ЮНРРА – Адміністрація Організації Об'єднаних Націй для допомоги і
відбудови

ВСТУП

Актуальність теми. Повоєнний період позначився важливими змінами у різних сферах життя. Наслідки війни торкнулися соціально-політичного, економічного, суспільно-культурного, психологічного аспектів повсякденного життя. Змінилася також соціальна структура населення, зокрема на вулицях міст з'явилася величезна кількість безпритульних дітей, які потребували якнайшвидшого влаштування і соціалізації. Це вимагало розроблення спеціальної державної програми, а також співчуття і допомоги пересічних громадян, а відтак стало своєрідним викликом для всього тогочасного суспільства.

77 років по тому, на тлі масштабного вторгнення Росії в Україну, проблема дітей-сиріт набула тотальної, хоча і гнітючої актуальності, адже країна-агресор цілеспрямовано нищить саме цивільне населення, незважаючи на вік і стать. Нерідко батьки гинуть, рятуючи дитину і вціліла дитина залишається сиротою.

Актуальність пропонованої теми також зумовлена нагальною необхідністю остаточного позбавлення від радянських ідеологічних міфів. Так, одним із найвідоміших є міф про «щасливе дитинство» у Радянському Союзі, вигаданий радянською владою ще у 1930-ті рр., який активно вкладався у свідомість низки поколінь радянських громадян, і донині залишається досить поширеним, особливо у свідомості старшого покоління. Отже, всебічне висвітлення повсякденного життя найбільш незахищеної верстви населення – дітей-сиріт і безпритульних – дозволить знівелювати образи «безхмарного радянського дитинства» і «турботи радянської влади про всіх, без винятку, радянських дітей».

Таким чином, тема дітей-сиріт, а також безпритульних і бездоглядних неповнолітніх, і нині не втрачає своєї актуальності, тому проблеми соціалізації, матеріально-побутового забезпечення, психологічного відновлення і повернення таких дітей до нормальних умов життя мають бути одним із пріоритетних напрямків державної політики і

розглядатися державою із врахуванням історичного досвіду та адаптації його до сучасних умов.

Зв'язок роботи з науковими програмами і темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках наукових тем відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України «Україна в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х: структури і практики повсякденності» (державний реєстраційний номер 0115U006870) та «Соціальні процеси в українському суспільстві 1960-х – 1980-х рр.: антропологічні та інституційні виміри» (державний реєстраційний номер 0118U007685). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту історії України НАН України (Протокол № 1 від 30 січня 2018 р.)

Об'єктом дослідження є діти – сироти, безпритульні, вихованці дитячих будинків та ті, що перебували на патронаті.

Предмет дослідження – повсякденне життя дітей-сиріт. Головним чином увага зосереджена на простеженні шляху, який проходили безпритульні діти протягом усього часу свого дорослішання; на побутових умовах життя в державних дитячих закладах; навчанні та подальшому влаштуванні вихованців дитячих будинків і, тих, що перебували на патронаті.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із середини 1940-х рр. до середини 1950-х рр. Нижня межа визначається закінченням другої світової війни, а верхня – зміною контингенту дітей, що потребували державного утримання. У досліджуваній період у дитячих будинках перебували, переважно, діти, що набули статусу сиріт внаслідок воєнних дій, голоду 1946–1947 рр., а також у результаті репресивної політики керуючої партії. З другої половини 1950-х років контингент вихованців складався, більшою мірою, з дітей, вилучених із неблагополучних сімей, відказників, підкидьків тощо. Також слід

зауважити, що дисертантка часом виходить за зазначені хронологічні рамки задля повнішого викладення матеріалу.

Територіальні межі дослідження визначаються адміністративно-територіальними кордонами Української РСР означеного періоду.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі наступних питань: формування контингенту безпритульних неповнолітніх та діяльність влади щодо вилучення дітей з вулиці; умов життя дітей, якими опікувалась держава; особливостей роботи дитячих будинків УРСР і умов перебування сиріт на різних видах патронату у 1943 – 1950-х рр. та висвітленні їх подальшого влаштування.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких **завдань**:

- визначити історичні передумови, які стали причиною масового сирітства та дитячої безпритульності у повоєнні роки;
- дослідити дії держави щодо подолання дитячої безпритульності і бездоглядності та висвітлити організацію роботи дитячих кімнат міліції і приймальників-розподільників;
- вивчити матеріально-побутове забезпечення дитячих будинків УРСР;
- дослідити кадровий склад, а також зловживання і протиправні дії працівників дитбудинків;
- проаналізувати санітарно-гігієнічні умови життя вихованців дитячих будинків УРСР;
- висвітлити організацію навчального процесу у школах і дитбудинках вихованців дитбудинків;
- розглянути матеріальний і соціальний аспекти життя сиріт, що перебували під колгоспним патронатом;
- проаналізувати особливості життя дітей, патронованих у родинях;
- дослідити подальше влаштування колишніх вихованців дитбудинків та патронованих дітей.

Методологічна база дослідження зумовлена поставленими метою та завданнями. Робота базується на принципах об'єктивності, історизму та всебічності. Дисертантка у своєму дослідженні опиралася на комплексний, конкретно-історичний та культурно-антропологічний підходи. З-поміж загальнонаукових методів дослідження використовувалися наступні: аналізу і синтезу, індукції та дедукції, герменевтичний, статистичний та метод кількісного аналізу; з-поміж спеціально історичних – історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, ретроспективний, історико-біографічний методи. Для візуалізації і доповнення основного масиву письмових джерел були використані методи візуальних досліджень – фотографічний і іконографічний.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в наступному:

- вперше комплексно розкрито весь шлях безпритульних дітей і дітей-сиріт до дорослішання і влаштування у «зовнішньому» світі, який вони проходили, перебуваючи під опікою держави;
- в процесі опрацювання архівних матеріалів виявлено і введено до наукового обігу раніше невідомі джерела, зокрема фотографічні матеріали, які містяться у Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г.С. Пшеничного;
- детально проаналізовано умови життя дітей, які перебували на різних видах патронату;
- в дисертації присутні елементи мікроісторії, завдяки наведенням численних ситуацій із життя дітей-сиріт і людей, що їх оточували;
- досліджено весь спектр протиправних і злочинних дій персоналу дитячих будинків щодо вихованців;
- детально висвітлено подальше влаштування вихованців у «зовнішньому світі» і умови їх, вже відносно самостійного, життя;
- здійснено порівняння радянського і європейського досвіду піклування про дітей-сиріт.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали і висновки можуть слугувати орієнтиром для розробки соціальних програм, спрямованих на захист і соціалізацію сучасних дітей-сиріт. Результати дослідження можуть бути використані для написання підручників з історії України, навчальних посібників із соціальної історії, викладання лекційних курсів з історії повсякденності повоєнного періоду.

Апробація результатів дослідження відображена в доповідях і повідомленнях автора на: конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті “речового” та “візуального” поворотів європейської гуманітаристики» (Інститут історії України НАН України, 4 жовтня 2019 р., м. Київ); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Розвиток освіти, науки та бізнесу: результати 2020» (3-4 грудня 2020 р.); VI Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі з циклу «Повсякдення: візії та смисли» на тему «Хронотоп радянського» (Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, 15-16 квітня 2021 р.).

Теоретичні узагальнення та результати дослідження знайшли своє відображення у 12 працях, у тому числі 1 – у виданні, що входить до наукометричних баз Scopus і Web of Science, 8 – у інших фахових виданнях, 3 – у виданнях, що додатково відображають результати дослідження. Загальний обсяг 7,3 др. арк.

Структура та обсяг дисертації визначені метою і завданням дослідження. Дисертаційна робота складається із вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (230 позицій) і додатків. Загальний обсяг дисертації становить – 227 с., з них основного тексту – 184 стор.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Повоєнний час, який позначився низкою трагічних подій в історії українського народу, залишається в центрі уваги сучасних дослідників історії України. Втім, радянські історики умови життя певних категорій радянських громадян зачіпали лише фрагментарно у контексті повоєнної відбудови. Однією з таких соціальних груп були діти – сироти, безпритульні та бездоглядні. Проте, незважаючи на відсутність тематично-фокусованих наукових робіт із проблем повсякденного життя дітей-сиріт та безпритульних, в окремих працях із суміжних наук, наприклад, з педагогіки і соціології, все ж, можна виявити певні відомості. Також фрагментарна інформація зустрічається в роботах, які стосуються охорони дитинства або, наприклад, повоєнної відбудови країни загалом. Тож, через надзвичайно малу кількість праць із зазначеної теми дисертаційного дослідження, до історіографічного огляду радянського періоду включено праці, які хоча б дотично стосуються проблем повсякденного життя дітей-сиріт, безпритульних і бездоглядних.

Історіографію окресленої проблеми можна поділити на два очевидних періоди: радянський (1943–1990 рр.) і сучасний (1991–2023 р.).

Перш за все слід зазначити, що проблема дитячої безпритульності і бездоглядності в УРСР, як і по всьому Радянському Союзу, у перші повоєнні роки була вкрай актуальною і обговорюваною на різних рівнях влади, що зафіксовано у численних протоколах. Проте, в умовах тотального контролю з боку держави, інформація з реальними цифрами і становищем дітей була практично не висвітлена в наукових працях і зберігалася, переважно, в підшивках документів з грифом «Секретно». Втім, навіть у таких умовах окремі науковці намагалися зробити хоча б

мінімальний аналіз ситуації, зрозуміло, в рамках пануючої ідеології і офіційних версій подій. Звісно, це впливало на загальний аналіз та об'єктивну оцінку того, що відбувалося, втім надає певний фактологічний матеріал.

Так, одним із перших, хто намагався висвітлити наслідки війни для української мережі дитячих закладів, був С.Х.Чавдаров [211]. Щоправда, слід зазначити, що ця праця була більш педагогічною, а отже не містила ґрунтовного дослідження умов проживання дітей у дитбудинках. Крім того, висвітлювала тогочасні реалії через призму низки актуальних на той час партійних ідеологем, що видно вже з самої назви зазначеної праці.

Фрагментарну інформацію подекуди можна знайти і в інших працях з педагогіки. Так, у збірнику наукових праць з історії розвитку освіти в Українській РСР висвітлені деякі аспекти подолання дитячої безпритульності і бездоглядності та відновлення і розширення мережі закладів для дітей-сиріт [194]. М.М.Гриценко також досліджує зазначені вище питання в історико-педагогічному ракурсі у своїй праці, присвяченій проблемам освіти у воєнні роки [162]. Слід зазначити, що, як і в інших працях радянського періоду, тут домінує оспівування керівної партії, певна поверховість у дослідженні означеного кола проблем і заміна наукових висновків ідеологічними.

Поодинокі згадки про буденне життя вихованців дитячих будинків, можна також знайти у опублікованих матеріалах Республіканських педагогічних читань з досвіду роботи працівників дитячих будинків, проведені Міністерством освіти УРСР та Науково-дослідним інститутом педагогіки в червні 1954 р. в м. Києві. Втім слід зазначити, що подані ці дані як зразок успішної роботи педагогічного колективу з «важкими» дітьми і підлітками. Проте у доповідях С.П.Калабаліна [171] і А.Г.Калінічева [172] можна виділити досить цінну інформацію про типову

поведінку вихованців дитячих закладів і їх повсякденне спілкування між собою.

Більшою мірою в рамках обов'язкового оспівування «турботи і піклування про всіх, без винятку, радянських дітей» керуючої партії охарактеризував окремі аспекти роботи дитячих закладів, зокрема шкіл, у період першої п'ятирічки заступник міністра освіти УРСР О.М.Філіпов [208]. Про заходи допомоги дітям-сиротам у даній роботі згадується лише фрагментарно і загальними фразами, певну конкретику несуть лише дані, подані у таблиці, які висвітлюють ситуацію із влаштуванням безпритульних дітей відділами народної освіти.

Період хрущовської «відлиги» позначився певною лібералізацією сталінської тоталітарної системи і послабленням ідеологічного пресингу, зокрема, і в історичній науці. Втім, цей короткий період суттєвими здобутками у вузьких рамках досліджуваної теми не виокремлювався.

Брежнєвський період позначився виходом низки багатотомних, праць з історії України воєнного і повоєнного періодів. Перш за все, це – краєзнавчий багатотомник «Історія міст і сіл Української РСР» [169]. Втім на сторінках цієї фундаментальної роботи питання, які розглядаються у дисертаційному дослідженні, висвітлені вкрай скупко і фрагментарно. Крім того, при зіставленні окремих даних щодо мережі і контингенту спеціальних дитячих закладів з архівними матеріалами, напрошується висновок про певні неточності вказаних, зокрема, кількісних даних.

Також варті уваги, в рамках пропонованої теми, видання: «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.» [205], том 7 восьмитомного видання «Історія Української РСР» [170], а також «Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України» [168]. Проте, слід зазначити, що ці роботи – узагальнюючого типу, отже, відповідно, щодо висвітлення проблеми безпритульних дітей і

роботи дитячих будинків обмежуються лише окремими загальними даними, переважно статистичного характеру.

У 1970-ті рр. науковці-історики дещо розширюють поле своїх досліджень, вивчаючи історію Другої світової війни і повоєнного часу. Так, до наукових зацікавленостей вчених у цей час були включені соціальні аспекти і, певним чином, елементи мікроісторії, зокрема, відомості щодо долі пересічних людей під час трагічних подій зазначеного періоду.

У цьому контексті варто виокремити дослідження М.В.Ковалю. Його монографія з проблем суспільно-політичного життя пересічних громадян у воєнний період охоплює широке коло питань становища різних прошарків цивільного населення УРСР [176]. Також, серед великого різноманіття питань, які висвітлювались у даній монографії, окремий невеликий параграф був відведений і проблемі дітей-сиріт. А саме – допомозі, яку надавали вихованцям дитячих будинків комсомольські і піонерські організації, колгоспи, а також пересічні містяни. Хоча, ця інформація слугує, скоріше, лише доповненням до основного змісту даної монографії.

У контексті висвітлення процесу відновлення матеріальної бази шкіл та спеціальних дитячих закладів О.О.Сушко у своїй статті приділив кілька абзаців становищу дітей-сиріт [204].

Теми повоєнної відбудови і, зокрема, відновлення мережі дитячих будинків, становища безпритульних дітей і дітей-сиріт, формування мережі дитячих установ різних типів висвітлюють у своїх наукових доробках Т.Т.Гриценко [162; 163] і П.І.Денисенко [165]. Проте, як свідчать вже самі назви означених робіт, вони мали виражений політико-ідеологічний акцент, а отже, одним із головних їх завдань було висвітлення «скеровуючої ролі і безмежної турботи партії про дітей, які залишились без батьків під час війни». Водночас авторки замовчують негативні моменти в політиці керівної партії та прорахунки і недоліки під

час втілення постанов і законів на практиці. Історикині наводять лише офіційні статистичні дані, які, ілюструючи відновлення мережі дитячих закладів, а також контингент їх вихованців та умови їх перебування в цих закладах, ніяким чином не можуть бути носіями інформації щодо реального становища дітей-сиріт.

У 1980-х рр. з'являється низка робіт з історії комсомольських організацій в окремих областях республіки, в яких можна знайти поодинокі фрагменти інформації, що дотично стосуються функціонування дитячих будинків УРСР [187; 188; 189]. У цих виданнях окремо підкреслювалася важлива роль піонерських і комсомольських організацій в житті підлітків і молоді, а також наголошувалося на комсомольській шефській роботі над дитбудинками з надання матеріальної допомоги і організації дозвілля вихованців.

Проблему організаційної, виробничої і культурно-виховної діяльності профспілкових організацій дослідив П.М.Чернега у своїй монографії [213] щодо забезпечення ефективного функціонування народного господарства під час Другої світової війни. Поряд із висвітленням допомоги родинам військовослужбовців та інвалідам війни, було окреслено роботу профспілок, спрямовану на допомогу дітям-сиротам, зокрема, участь профспілкових організацій у відновленні мережі установ різних типів для сиріт (приймальників-розподільників, дитячих будинків, ремісничих училищ), допомогу у виявленні і вилученні безпритульних неповнолітніх з вулиці, матеріальному забезпеченні та організації відпочинку та оздоровлення дітей-сиріт.

Роботу комуністичної партії щодо влаштування і забезпечення необхідних умов життя дітям-сиротам показала В.В.Ленська у своїй статті про забезпечення загальним навчанням дітей і підлітків, присвятивши цій темі значну частину своєї наукової праці [184]. Цілком очікувано, що дана

робота сповнена статистичними даними і цитуванням класиків комунізму, проте надає цікаву інформацію щодо агітаційно-масової роботи партійних органів серед колгоспного селянства, спрямованої на влаштування дітей-сиріт на колгоспний патронат.

У монографії О.М.Синіцина про народну допомогу фронту, окремий параграф присвячено «всенародному піклуванню про дітей, які втратили батьків» [196]. Щоправда, цей параграф написано в традиційних для радянського історіописання, надто позитивних тонах, крім того, автор стверджував, що масової безпритульності, завдяки «рішучим мірам, прийнятим партією і урядом», у радянській державі не було. Проте, все ж, тут можна виявити поодинокі сюжети, в яких висвітлені різні форми влаштування безпритульних дітей.

Питання державної допомоги дітям-сиротам, відновлення мережі дитячих будинків, у тому числі і відомчих висвітлив у своїй невеликій статті Л.В.Пилипенко. Крім того, автор певною мірою дослідив питання налагодження патрунування дітей на колективному (колгоспному) та індивідуальному (сімейному) видах патронатів [190].

Отже, підсумовуючи радянську історіографію досліджуваної теми, слід визнати, що проблеми безпритульних та бездоглядних дітей, а також повсякденне життя вихованців дитячих будинків висвітлювались хіба що дотично, в кращому випадку окремими невеликими параграфами, які слугували лише доповненням до висвітлення основного предмета дослідження. До того ж, праці вказаних науковців, через те, що вони не могли порушити традиційні для радянського часу підходи до історіописання, змушені були залишались у рамках возвеличування правлячої партії та її «безмежної турботи про всіх, без виключення, радянських дітей». Крім того, радянські дослідники не мали доступу до архівних документів з грифом «Секретно», отже їх дослідження

обмежувались лише офіційними статистичними даними, які кочували з однієї роботи до іншої і в більшості випадків дуже наближено відображали реальний стан речей. Навіть у другій половині 1980-х рр., у часи гласності, наукові роботи не відходили від радянських догматів і не містили принципово нових підходів, глибоких розвідок і трактувань подій воєнного і повоєнного часу.

Зі здобуттям Україною незалежності радянська ідеологізована версія подій воєнного та повоєнного періодів була відкинута. Дослідження пострадянських науковців 1990-х рр. були спрямовані на переосмислення подій минулого. Цьому сприяла і сукупність нових методологічних підходів, які стали доступні науковцям у той час. Крім того, до наукового обігу вводяться засекречені у радянський період архівні документи, на основі яких більш якісно, у порівнянні із працями радянського часу, досліджується широке коло проблем.

На нових методологічних засадах ґрунтувалася праця Т.В.Вронської [155]. Історикиня дослідила повсякденне життя, побутові проблеми міського населення на визволеній території України, зокрема, і становище дітей, які втратили батьків і домівку. Лаконічно, але досить повно у зазначеній роботі висвітлені основні етапи влаштування безпритульних дітей та умови проживання сиріт, вже влаштованих державою, – вихованців дитячих будинків.

Переважно статистичні дані щодо влаштування безпритульних дітей у повоєнні роки наведено у праці В.І.Юрчука, проте в його дослідженні можна знайти і фрагментарне висвітлення проблем у роботі дитячих будинків різних типів [219].

Становище дітей у повоєнні роки було досліджено О.В. Шереметою [217]. Основну увагу автор приділив саме дітям-сиротам. Так, у статті були досить детально висвітлені різні види влаштування безпритульних дітей та дітей-сиріт у повоєнний час, участь профспілкових

організацій у наданні допомоги знедоленим дітям, шефську допомогу підприємств і колгоспів дитячим будинкам. Також автор торкається теми голоду 1946–1947 рр. і його впливу на стан сиріт.

З початку 2000-х рр. українські історики починають активно досліджувати соціальну історію, включаючи гендерну історію, історію сім'ї, історію дитинства, історію дозвілля, повсякденне життя різних верств населення, мікроісторію тощо, використовуючи нові сучасні методи наукових досліджень.

Так, діяльність міліції з ліквідації дитячої безпритульності у повоєнний період висвітлив М.Лагоша [183]. Зокрема у статті висвітлюється організація рейдів з виявлення безпритульних неповнолітніх, робота дитячих кімнат міліції, подаються дані щодо дитячої злочинності.

Також у цей час з'являються перші комплексні праці і захищаються дисертаційні дослідження з проблем, які стосуються дітей-сиріт, безпритульних та бездоглядних. Так, Г.М.Голиш у своєму дисертаційному дослідженні [226] і, пізніше, у монографії [158], детально дослідив становище неповнолітніх громадян України у період німецько-радянської війни та її наслідки для них же. У рамках цього дослідження автор, у тому числі, приділив увагу і становищу дітей-сиріт. Зокрема, у роботі висвітлено напрямки партійно-державної політики щодо боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю, участь у допомозі дітям-сиротам профспілкових і комсомольських організацій, а також виділено різні типи спеціальних дитячих установ і надано їх коротку характеристику.

Першою в українській історіографії визначила предметом самостійного дослідження проблему функціонування спеціальних дитячих установ України Л.Г.Голиш [227]. Глибоко і різнобічно у своєму комплексному дослідженні вона проаналізувала роботу радянських

дитячих установ різних типів у 1943 – 1950 рр. Історикиня дослідила наслідки війни для дітей та законодавчу базу органів влади, на якій ґрунтувалося розгортання і відновлення мережі й функціонування спеціальних дитячих установ, а також висвітлила соціально-побутові умови життя дітей в цих установах. Особливо цінною є класифікація і особливості функціонування різних типів спеціальних державних установ для дітей, постраждалих в наслідок війни. Пізніше, ґрунтуючись на базі свого дисертаційного дослідження, історикиня видала монографію з однойменною назвою [185].

Цікаву інформацію також надає і низка статей зазначеної авторки, в яких розкрито особливості відновлення і роботи мережі спеціальних дитячих установ у різних регіонах республіки на початковому етапі відбудови [159, 160; 161].

У межах двох областей – тодішніх Ворошиловградської і Сталінської – дослідила питання дитячої безпритульності Н.М.Касьянова у своїй дисертаційній роботі [229] і низці статей на цю ж тематику [173; 174]. Зокрема, дослідниця зосередила увагу на з'ясуванні причин надзвичайно високого рівня дитячої безпритульності і бездоглядності у регіоні, а також діях правоохоронних органів щодо виявлення і вилучення дітей з вулиці. Крім того, авторкою висвітлюється проблема дитячої злочинності, а саме – основні види злочинів та правопорушень, які скоювали підлітки, динаміка дитячої злочинності по роках та нормативно-правова база щодо покарання неповнолітніх. Окремий параграф присвячено висвітленню діяльності комсомольських та профспілкових організацій та установ, які шефствували над дитячими виправними та виховними закладами, у вихованні неповнолітніх та попередженні їх правопорушень, також проаналізовано матеріальний стан дитячих виховних установ різного типу.

Також регіональне дослідження розробила М.О.Соловей, дослідивши роботу дитячих будинків Донбасу [230]. У дисертації в логічній

послідовності висвітлені етапи організації і розвитку дитячих будинків різних типів у повоєнний період, матеріальне і кадрове забезпечення цих закладів, а також повсякденне життя вихованців. Проте, тут слід зазначити, що в авторефераті авторка не зауважила той момент, що, починаючи з часу виходу німецьких військ з областей України у 1943 р., мережа дитячих будинків регіону не тільки створювалась, а і відновлювалась після воєнних зруйнувань.

Крім того, історикинею були досліджені і викладені у вигляді наукових статей окремі аспекти, які також стосуються теми дитячих будинків, зокрема, створення мережі спеціальних дитячих закладів у Сталінської області [200], зловживання з боку персоналу [198], повсякденне життя вихованців дитячих будинків Донбасу [199].

Проблему сирітства на селі дослідив І.А.Якименко. Зокрема у його статті йдеться про організацію і функціонування колгоспних дитячих будинків [221].

Продовжувала дослідження Т.В.Вронська, в її ґрунтовному виданні досліджено каральну політику та практики радянської влади проти родин «ворогів народу» в Україні та містяться окремі сюжети, які відображають ставлення влади до неповнолітніх дітей репресованих батьків. Зокрема, у роботі зазначено, що «спеціальний циркуляр наркома внутрішніх справ УРСР В.Рясного від 31 серпня 1945 р., розісланий начальникам УНКВС західних областей, приписував ... "Раніше не висланих неповнолітніх членів родин бандитів ОУН-УПА у заслання не направляти, а передавати родичам"». Проте цей припис діяв недовгий час і вже через сім років його було скасовано [154].

Вперше в українській історіографії структурував безпритульних і жебраків, виділивши 9 основних груп і надавши їх детальну

характеристику В.П. Швидкий. Своє місце в цій структурі знайшлося і для безпритульних дітей [216].

Дослідив участь транспортної міліції у протидії дитячій злочинності та безпритульності протягом всього часу існування Радянського союзу Чебан О.М. Зокрема, у статті зазначено, що завдяки органам внутрішніх справ на транспорті здійснювалися заходи з виявлення та затримання безпритульних неповнолітніх, заходи евакуації, відкривалися дитячі кімнати міліції та приймальники-розподільники тощо. Також автор наголошував на гуманізмі працівників міліції під час роботи з дітьми і підлітками у воєнні і перші повоєнні роки [212].

Історію становлення інституту патронату і опіки в Радянському союзі і в УРСР в правовому руслі дослідив О.І. Андрухів. У своїй ґрунтовній статті автор аналізує етапи, впродовж яких відбувалося формування інституту патрунування у радянському законодавстві, а також поширення патронату на територію УРСР [142].

Образ «безхмарного дитинства в Радянському союзі», який держава репрезентувала на сторінках періодичної преси у 1943 – 1953 рр. був відображений у статті О.В. Водолаги [153]. Зокрема, у статті автор зазначає, що у роки пізнього сталінізму «щасливе радянське дитинство» стало своєрідною вітриною, таким собі еталоном досягнень радянської влади, який транслювався для країн соцтабору. У тому числі і задля цього публікувались статистичні дані, які не відповідали дійсності і, у порівнянні із реальними, мали явно оптимістичніші показники.

Аналізують масштаби поширення дитячої безпритульності та бездоглядності в Житомирській області в перше післявоєнне десятиліття, а також розглядають систему заходів радянської влади для подолання цієї соціальної проблеми у своїй науковій праці І.М. Власюк і Г.М. Стародубець [152].

Не менш корисною є низка наукових статей І.М.Власюка, в яких висвітлюються проблема дитячої безпритульності [148], стан і проблеми функціонування дитячих будинків [150], діяльність державних комісій допомоги дітям [149] на Волині в 1920-х рр.

Цікавими є праці Н. Гогохія з історії дитинства 1920-х – 1930-х рр. [156, 157], в яких історикиня досліджує навчання, працю, дозвілля радянських дітей. Так, у розділі до колективної монографії висвітлюється вплив держави на повсякденне життя пересічної дитини. У поле зору дослідниці потрапили такі аспекти державної політики, як активна політизація, мілітаризація дітей, залучення неповнолітніх громадян до недитячих, враховуючи фізичні навантаження, видів роботи, а також дитяче дозвілля і проведення свят. Зокрема, у роботі зазначається, що «дитяча повсякденність зумовлювалась політикою влади, що свідомо залучала дітей до активної участі у соціальних практиках. Цим пояснюється включення дітей до таких традиційно недитячих занять як політика, економіка, військова справа».

Дає уявлення про досвід та роль державних і громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920-х рр. наукова стаття дослідниці А.С.Білоконь [143]

Окремі аспекти, пов'язані із життям дітей-сиріт можна знайти і у виданнях, на перший погляд, не пов'язаних із темою дітей-сиріт. Так, у краєзнавчій роботі Д.Стефановича, в якій розповідається про один із промислових районів м. Києва, кілька абзаців присвячено особливостям працевлаштування вихованців дитячих будинків Києва в училищах, розташованих у цьому районі міста [202].

Повідомлення фрагментарного характеру про допомогу учнів середньої загальноосвітньої школи дітям-сиротам свого міста у повоєнні роки, а саме, під час голоду 1946 – 1947 рр. подається у краєзнавчому дослідженні В.Студінського [203].

Більшою мірою загальну інформацію про дітей-сиріт і їх перебування в спеціальних державних закладах, зокрема у повоєнний період, містять наукові доробки іноземних науковців.

Дж. Фюрст у своїй ґрунтовній роботі, присвяченій повоєнному періоду в Радянській державі [137], надає відомості про появу великої кількості безпритульних дітей у повоєнний період як наслідок війни і голоду 1946 – 1947 рр. Також у виданні приділяється увага психологічному стану цих дітей та окремим методам виживання на вулиці, які вони застосовували.

Більш детально висвітлює історію дитячого сирітства і безпритульності в УРСР у перші сорок років існування Радянського союзу М.К. Столі. Зокрема авторка виділяє 4 окремі хвили дитячої безпритульності: 1920-х, 1930-х рр., воєнних років і післявоєнного десятиліття [141].

Вплив війни на дітей країн Європи дослідили у своїй статті Л. Шилдс і Б. Браян. У роботі розповідається про місце дітей у Другій світовій війні та описуються матеріальні та психологічні наслідки війни для неповнолітніх безпритульних, а також діяльність міжнародних служб допомоги [140].

Дуже узагальнену інформацію про дитячі будинки УРСР, у контексті порівняння їх із системою дитячих будинків США, містить стаття Б. Лоуча і П. Паноса. У своїй роботі автори порівнюють історію виникнення і існування притулків для знедолених дітей на території сучасної України, починаючи від хрещення Русі і до кінця ХХ ст., із історією системи дитячих установ у США. Зокрема, автори зауважують, що у наслідок Другої світової війни кількість безпритульних дітей в УРСР зросла більше, ніж удвічі [139].

Зрозуміти місце в радянському соціумі і відтворити цілісну картину повсякденного життя безпритульних дітей та сиріт було б неможливо без

вивчення матеріалів сучасних монографій та збірників наукових праць з соціальної історії, зокрема з історії повсякденності.

З-поміж інших загальних праць варто виокремити колективні монографії, видані співробітниками відділу історії України другої половини ХХ ст., присвячені соціальним трансформаціям і стратифікації українського радянського суспільства у період пізнього сталінізму та хрущовську добу [201; 191; 192]. У монографіях розглянуто широке коло проблем соціальної історії України означених періодів, зокрема, на особливу увагу заслуговують розділи В.М.Даниленка [164], П.М.Бондарчука [144; 145], М.К.Смольницької [197], В.О.Крупини [181; 182], В.П.Швидкого [214; 215; 224], О.В.Янковської [222; 225], Н.М.Хоменко [209; 210], О.В.Булгакової [146].

Варто згадати і праці Л.В.Ковпак [178; 179], яка зокрема у своїй монографії дослідила, враховуючи загальні суспільно-політичні події і тенденції, матеріально-житлові проблеми, з якими повсякчас стикалися селяни і містяни, торгово-побутове обслуговування, умови роботи тощо населення України в період 1945–2000 рр.

Монографія І.М.Романюка [195] доповнює загальну картину тогочасної радянської дійсності. Автором досліджуються соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 1950-х – 1960-х роках.

Інтерес для дослідників соціальної історії становить монографія О.А.Коляструк [180], присвячена проблемі історії повсякденності. Перш за все, авторка проаналізувала праці європейських, радянських та сучасних російських і українських істориків повсякденності. Крім того, особливий акцент поставлено на методологічних проблемах цього напрямку історії, а також визначенні поняття та предмету. Також у монографії розглянуто різні типи джерел і показано їх інформаційний потенціал. Так, проаналізовано традиційні архівні джерела, документи особистого походження (листи, щоденники, мемуари), художня література та

публіцистика, візуальні матеріали (поштові листівки, плакати, фотографії, кінодокументи).

Отже, аналіз сучасного історіографічного доробку засвідчує той факт, що діти, як соціальна група і, зокрема, діти – сироти, безпритульні, бездоглядні – користуються певною увагою українських науковців. Проте, в переважній більшості, наявні наукові роботи висвітлюють лише окремі проблеми із означеної теми – питання дитячої безпритульності, роботу дитячих будинків тощо. Праці ж, яка б комплексно висвітлювала весь шлях безпритульних дітей, дітей-сиріт до дорослішання і влаштування у «зовнішньому» світі, який вони проходили, перебуваючи під опікою держави, наразі бракує.

§ 1.2 Джерельна база дослідження

Джерельна база дисертаційного дослідження репрезентована сукупністю документів і матеріалів воєнного та повоєнного періодів, частина яких вводиться до наукового обігу вперше. Опрацьовані документи можна поділити на кілька груп: I. Архівні документи і матеріали; II. Опубліковані джерела; III. Інтернет-публікації; IV. Періодичні видання; V. Спогади; VI. Фотоматеріали.

У роботі використані документи і матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ) Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного), Державного архіву міста Києва (ДАК), а також фонди обласних архівів – Державного архіву Київської області (ДАКО), Державного архіву Харківської області (ДАХО).

Матеріали перелічених архівів представлені переважно документацією радянських законодавчих і виконавчих органів влади, а також центральних та регіональних представництв комсомольської організації досліджуваного періоду. Ці матеріали дають уявлення про контингент безпритульних дітей і напрямки роботи держави щодо подолання дитячої безпритульності і бездоглядності; надають інформацію про стан дитячих будинків УРСР і умови утримання в них дітей-сиріт, а також містять дані про становище дітей, які перебували на колективному та колгоспному патронатах.

Зокрема, у ЦДАВО України у фонді Р-2 «Кабінет Міністрів України» у вигляді проектів постанов уряду і облвиконкомів, довідок, відомостей містяться матеріали про організацію, стан і роботу дитячих будинків, патронатів, приймальників-розподільників; відомості про працевлаштування вихованців дитячих будинків, патронованих дітей і безпритульних, які перебували у приймальниках-розподільниках; а також

листування з обласними і міськими організаціями УРСР щодо роботи дитячих будинків, приймальників-розподільників, патрунування, опіки, а також про забезпечення дитячих будинків речами першої необхідності (оп. 7, спр. 1547, 3979, 7279, 7281; оп. 8, спр. 2103, 2104, 2110, 2111, 4563, 4564, 7206, 9559, 9609, 9610, 9664; оп. 9, спр. 1238).

У фонді 166 «Міністерство освіти і науки України» можна знайти протоколи, стенограми та рішення засідань колегій Міністерства освіти УРСР, зокрема про розширення сітки дитячих закладів і поліпшенню медичного та побутового обслуговування дітей; накази Міністерства освіти УРСР з питань влаштування дітей-сиріт і роботи дитячих будинків; звіти про влаштування дітей, що залишилися без батьків; щорічне планування працевлаштування дітей, якими опікувалася держава; доповідні записки про стан трудового виховання й навчання в дитячих будинках УРСР (оп. 15, спр. 130, 240, 564, 763).

Фонд 342 «Міністерство охорони здоров'я України» включає акти обслідувань дитячих будинків, багаті на інформацію про санітарний стан приміщень дитячих закладів і можливості належного дотримання гігієнічних норм вихованцями дитячих будинків (оп. 14, спр. 3921; оп. 15, спр. 251, 997, 1766, 2656, 2657, 2658, 3455, 3456).

У фонді Р-582 «Державний комітет статистики України (Держкомстат України)» сконцентровані щоквартальні звіти по областях Української РСР про стан влаштування дітей, що залишилися без батьків (оп. 10, спр. 18, 58, 173, 257).

У фондах ЦДАГОУ зберігається велика кількість різнопланової інформації, цінної для всебічного розкриття теми дисертаційного дослідження. Комуністична партія залишалась незмінною керівною силою СРСР впродовж всього його існування, отже її документальна база незамінна під час дослідження питань, які стосуються радянського періоду. Таким чином, перш за все, було опрацьовано документи фонду 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України». Тут можна знайти

доповідні записки про роботу технікумів, шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ; відомості, довідки, а також офіційне листування з питань боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю; інформації обкомів і міністерств УРСР про стан і роботу дитячих будинків; стенограми республіканських нарад щодо вирішення проблеми дитячої безпритульності. Крім того тут можна знайти доповіді про роботу Міністерства внутрішніх справ УРСР щодо боротьби з масовою дитячою безпритульністю і бездоглядністю та дитячою злочинністю (оп. 23, спр. 1392, 1393, 3655; оп. 24, спр. 1947, 2993; оп. 73, спр. 132, 165, 243, 331, 332, 337, 339, 492, 504, 529, 596, 634, 668, 686, 734, 737, 738.)

Комуністичні організації досить активно брали участь у зборі коштів і речей першої необхідності для дитячих будинків, організації дозвілля вихованців, а також учнів ремісничих училищ та шкіл ФЗН. Таким чином, достатньо інформативним для дисертаційного дослідження став фонд 7 «Центральний комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України». Тут сконцентровано доповідні записки секретарів ЦК ЛКСМУ, відділу і обкомів ЛКСМУ про участь комсомольських організацій в роботі дитячих будинків і наданні допомоги дітям-сиротам; а також доповідні записки, довідки, інформації обкомів ЛКСМУ до відділу ЦК ЛКСМУ про роботу дитячих будинків і шефство над ними (оп. 3, спр. 1202; оп. 6, спр. 1806, 1813, 1814, 1860, 1861, 1894)

Фонд Р-161 «Дитячі будинки м. Києва» Державного архіву м. Києва (ДАК) містить акти документальної ревізії фінансово-господарської діяльності, звіти з фінансово-господарської діяльності, кошториси витрат; звіти з учбово-виховної роботи київських дитячих будинків. Крім того, тут можна знайти детальні описи приміщень окремих дитячих будинків, рух контингенту вихованців між дитбудинками, а це, в свою чергу, дозволяє більш конкретизувати інформацію (оп. 1, спр. 1; оп. 2, спр. 2; оп. 3, спр. 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 14, 16, 17).

Загальнореспубліканську інформацію, надану центральними архівами значно розширюють матеріали локального характеру архівів регіональних. Так, у фонді Ф. 880 «Виконавчий комітет Київської обласної ради народних депутатів» ДАКО сконцентровано протоколи засідань, постанови та розпорядження виконкому Київської Облради депутатів трудящих щодо покращення роботи дитячих будинків, умов проживання вихованців, звіти обстежень патронатів (оп. 1, спр. 820; оп. 11, спр. 844, 938, 945, 946, 1065, 1108, 1392, 1417, 1437, 1454).

Матеріали Харківського обласного архіву (ДАХО) представлені онлайн виставкою «Післявоєнні дитячі будинки Ізюмського району». Виставка являє собою якісні фото архівних документів, які містять відомості про окремі дитбудинки Харківського обласного відділу народної освіти: Комарівського спеціального дитячого будинку (ф. Р-53, оп. 1, спр. 8, 9, 19, 21, 22) і Червонооскільського дитячого будинку (ф. Р-54, оп. 1, спр. 1, 5). Зокрема, на виставці представлений докладний звіт обстеження Комарівського спецдитбудинку, який цінний саме детальним описом вихованців, умов їх життя, їх ставлення до місця свого проживання.

Загалом слід зазначити, що архівні матеріали, особливо ті, що від початку зберігалися без грифу «секретно», і відповідно, були у вільному доступі для будь-якого дослідника, не завжди дають повністю достовірну інформацію. Це пояснюється стилем подачі інформації у СРСР – у звітах, відомостях, інформаціях часто використовувалися приписки, перебільшення, а подекуди і фальсифікації, задля створення більш привабливої загальної картини. Натомість документи з грифом «Секретно» відрізняються більш правдивою інформацією і містять, часом геть протилежну інформацію першій категорії архівних документів. Таким чином, під час опрацювання архівних матеріалів авторка надавала перевагу саме розсекреченим документам.

Серед архівних джерел окреме місце займають фотографічні матеріали, які залучаються до наукового обігу вперше. Так, у фонді 22 ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного можна знайти досить різноманітні фотографії вихованців дитячих будинків під час різних занять – навчання, читання, прибирання, обіду, на прогулянці. Також є фотографії будівель дитячих будинків і київського приймальника-розподільника (№№ 0-003994, 0-005106, 0-005594, 0-013289, 0-013989, 0-018992, 0-020714, 0-020716, 0-020718, 0-023547, 0-024155, 0-024267, 0-028795, 0-032236, 0-036222-1, 0-045877, 2-050398).

Ці фото цілком можна використовувати як самостійне джерело, але, на думку авторки, доцільніше співставляти світлини з письмовими документами, особливо при дослідженні історії радянського періоду. Річ у тому, що радянські фотографи, задля задоволення запиту замовника – держави – головну увагу зосереджували не на висвітленні реального становища знедолених дітей, а на створенні якомога більш привабливої картинки. Таким чином, фотографії мали постановочний характер і трансливали, скоріше, уявну, бажану реальність, розраховану на широкий загал, який мав вірити, що дійсно живе в найвеличній державі світу. Отже, такий всебічний аналіз дозволяє історику детально дослідити проблему і скласти адекватну картину того, що насправді відбувалося в досліджуваний період.

Отже, документи і матеріали перелічених архівних установ містять переважну більшість інформації, на якій побудоване дисертаційне дослідження.

Таким чином, даючи загальну характеристику опрацьованим архівним матеріалам, хочеться наголосити, що частина цих документів (більшість з тих, що зберігаються від початку без грифу «секретно») нерідко надають недостовірну інформацію, перебільшені (або, навпаки, зменшені) в позитивну сторону дані. А отже, потребують більш ніж

прискіпливого критичного аналізу і співставлення наведених даних і відомостей.

При дослідженні державних закладів для безпритульних дітей (приймальники-розподільники, дитячі кімнати міліції, дитячі будинки) також використовувались опубліковані джерела, до яких відносяться Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України [114], збірники постанов та розпоряджень уряду УРСР [115; 116; 117; 118], а також Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР [119]. Тут можна простежити політику керівної партії СРСР щодо дітей і охорони дитинства загалом і, зокрема, дітей-сиріт, безпритульних і бездоглядних.

У перші повоєнні роки інформацію фрагментарного характеру про певні аспекти повсякденного життя дітей-сиріт та безпритульних можна знайти хіба що в опублікованих матеріалах конференцій, проведених у той час. Так, наприклад, під час Першої (22 – 24 квітня 1946 р.) і Другої (17 – 19 грудня 1947 р.) всесоюзних конференцій з питань медично-санітарних наслідків війни та заходів з їх ліквідації також було згадано про дітей-сиріт. Окремі аспекти проблеми стану здоров'я дітей, і, зокрема, дітей-сиріт, певною мірою висвітлювали в своїх доповідях Ф.І.Зборовська [167], О.О.Рікман [193], Б.М.Шкляр [218]. Проте названі праці, незважаючи на наявність досить цінної інформації, яку вони несуть, все ж таки, є досить обмеженими в деталях і не повністю розкривають реальне становище вихованців дитячих будинків.

Джерельну базу дисертації доповнюють матеріали періодичної преси воєнних і повоєнних років. Тут слід зазначити, що хоча тогочасна періодика була насичена великою кількістю есе, які часом набували відверто фантазмагоричних форм про безхмарно-щасливе життя сиріт в радянських дитячих будинках, покликаних, скоріше, для возвеличення керуючої партії, аніж для інформування громадян про реальний стан речей,

все ж, за умови критичного аналізу і порівняння з архівними даними, можливо виокремити досить велику кількість об'єктивної інформації. Також певною особливістю є синхронність подачі окремих матеріалів, як, наприклад, інформацій про наради, пропозиції та ініціативи уряду. Крім того, часом одна і та ж сама інформація дублюється в різних виданнях.

Було опрацьовано матеріали газетного видання «Радянська Україна» (орган Центрального Комітету КП(б)У, Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР). Тут, окрім інформації про роботу дитячих будинків (часто представленої у перебільшено позитивних тонах), можна знайти інформаційні повідомлення про діяльність уряду, наради з питань дитячої безпритульності і бездоглядності, повідомлення агітаційного характеру, які транслюють приклади допомоги сиротам.

Комсомольські і піонерські періодичні видання надають інформацію про діяльність цих молодіжних організацій в напрямку допомоги дітям-сиротам. Так, у газетах «Молодь України», «Ленинское знамя», «Зірка» міститься досить багато повідомлень про допомогу школярів дітям, що залишились без батьківського піклування в наслідок війни, збори коштів дітям полеглих фронтовиків від воєнних та членів комсомольських організацій, а також подяки шефам від вихованців дитячих будинків досить пафосного характеру. Крім того, у матеріалах газети «Молодь України» зустрічаються досить цікаві повідомлення про призови (набори) учнів до залізничних та ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського навчання.

Регіональна преса також заслуговує на увагу і може бути джерелом цінної інформації в рамках теми дисертаційного дослідження. Так, у виданні Львівського обкому «Вільна Україна» можна знайти досить докладні інформаційні повідомлення про напрями діяльності уряду щодо безпритульних і бездоглядних дітей. А у «Київській правді» (орган київського обласного і міського комітетів КП(б)У) досить часто містяться короткі повідомлення про розшук дітей, що загубилися.

Ще одну важливу категорію використаних джерел складають спогади учасників або сучасників досліджуваних подій.

Не зважаючи на те, що вони не є об'єктивним відображенням історичних подій, адже передають лише сприйняття цих подій автором, спогади залишаються незамінним джерелом для дослідження соціальної історії та історії повсякдення. Спогади наповнюють історичні події, які відбувалися в досліджуваній період, емоційним забарвленням окремої людини або групи людей, яке не в змозі передати документи офіційного походження. Крім того, спогади сприяють персоніфікації історії, відходу від абстрактного загалу до конкретної людини.

Так, цінну інформацію для дисертаційного дослідження надали спогади про період голоду 1946–1947 рр., зафіксовані у масштабному виданні «Голод 1946 – 1947 рр. в Україні: колективна пам'ять» під редакцією В.І. Марочка. Тут можна знайти спогади колишніх вихованців дитячих будинків про своє перебування в цих державних закладах, про стосунки з вихователями; сторонніх свідків того, як батьки, рятуючи дітей, вивозили їх у міста, де і залишали в надії, що вони потраплять до дитбудинку; учнів шкіл – про організацію мінімального харчування для дітей-сиріт.

Не менш корисні матеріали містяться і у розділі II наукового збірника «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Голодомор в Україні 1946-1947 років: причини, перебіг, наслідки. Західна Україна в контексті голодомору», де зібрані спогади, усні свідчення про цей період в історії України.

Також дуже важливий і цікавий матеріал, який чудово доповнює основний масив інформації, несуть «Спогади Потапенка Петра Єлисеєвича про війну, голод та життя у дитячому будинку»[136]. Вони насичені подробицями і деталями перебування в дитячому будинку в повоєнні роки, спілкування з однолітками, які є дуже цінними для дослідника соціальної історії.

Отже, джерельна база дисертаційного дослідження завдяки поєднанню різних за характером матеріалів із різних видів джерел, є достатньо різнобічною, крім того, містить дані як офіційних, так і неофіційних документів і матеріалів. Архівні дані наявні у значній кількості і доповнюються спогадами та свідченнями учасників і свідків описуваних подій, а також публікаціями періодики, отже дають можливість комплексно дослідити реалії повсякденного життя дітей, якими опікувалася держава. Таким чином, джерельна база є достатньо репрезентативною для дослідження заявленої теми.

§ 1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження

Нова соціальна історія – це один із найдинамічніших напрямів наукових досліджень, який зосереджується на вивченні історії в контексті процесу соціальної взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп та вбачає соціальну структуру як ієрархічну систему, яка складається із пов'язаних між собою соціальних позицій. Відповідно до місця індивіда в цій ієрархії, фіксуються його суспільне становище, а також права і обов'язки, які суспільство ставить перед своїми членами. Цей напрямок історії досліджує історію «знизу», з позиції пересічної людини. Згодом подальше розширення наукових інтересів і предметного поля, поява нових способів збирання і опрацювання інформації зніціювали виділення нових напрямів досліджень, серед яких не останнє місце займають історія родини і історія дитинства.

Предметом дослідження історії дитинства є, власне, дитина/діти. Цей напрямок соціальної історії вивчає культуру народження дітей та їх виховання, відношення до дітей у різних суспільствах, дитячий побут і дозвілля, зображення дітей в літературі і мистецтві тощо. Започаткування історії дитинства відбулося завдяки американській антропологині М.Мід, яка досліджувала відносини між різними віковими групами в традиційних племенах і сучасних суспільствах і звернула увагу на дітей, як на окрему соціальну групу.

У даній дисертаційній роботі актуальними аспектами для дослідження є побут, навчання, дозвілля, повсякденні обов'язки і спілкування дітей – сиріт-вихованців дитячих будинків, безпритульних і бездоглядних.

У дисертації часто вживаються такі поняття: «безпритульні діти», «бездоглядні діти», «патронат». Отже, буде доречним дати визначення цим термінам в рамках даної роботи.

Безпритульні діти – діти, які не мали постійного місця проживання в зв'язку із втратою батьків або зв'язку з ними.

Бездоглядні діти – неповнолітні, які мали певне місце проживання і одного або обох батьків, але які не надавали своїм дітям належного догляду, контролю і виховання. До цієї ж категорії відносяться і діти, які були вимушені перебувати на вулиці в результаті матеріальної неспроможності батьків.

Патронат – форма влаштування дітей-сиріт і напівсиріт поза системою дитячих будинків із щомісячною виплатою державою коштів опікунам на кожну патроновану дитину. Патронат поділявся на два різновиди: колективний (колгоспний) і індивідуальний (сімейний).

Для написання дисертаційного дослідження, задля всебічного розкриття поставлених завдань, авторкою були поєднані традиційні історичні методи наукового дослідження та методи, які використовуються науковцями у суміжних науках.

У своєму дослідженні дисертантка опиралася на принципи об'єктивності, історизму та всебічності. Так, задля уникнення упередженості в оцінюванні історичних фактів і подій, авторка намагалась дотримуватись принципу **об'єктивності**. Принцип **історизму** передбачає дослідження подій та явищ в їх генезисі, а також вивчення зв'язків між ними в просторі і часі. Тож, площина матеріально-предметного забезпечення дитячих будинків і морально-комфортного становища дітей-сиріт аналізується в контексті конкретних історичних подій.

Дисертація базується на комплексному, конкретно-історичному, культурно-антропологічному наукових підходах. **Комплексний підхід** дозволяє використовувати різні прийоми історичного наукового дослідження, а також міждисциплінарні підходи при аналізі виявлених матеріалів. Забезпечує зрозуміння світогляду в цілому та моделі поведінки суб'єктів дослідження **культурно-антропологічний підхід**.

Для написання дисертаційного дослідження було задіяно сукупність методів наукового дослідження. Загальнонаукові методи: аналізу і синтезу, індукції та дедукції, герменевтичний, статистичний та метод кількісного аналізу; спеціально-історичні методи: історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, ретроспективний, історико-біографічний. Крім того, використано методи візуальних досліджень – фотографічний і іконографічний.

Методи **аналізу і синтезу** використовувалися для виділення і більш поглибленого вивчення окремих елементів, із яких складалося повсякденне життя дітей-сиріт. Так, наприклад, за допомогою методів аналізу і синтезу було досліджено рівень матеріального забезпечення дитячих будинків, зокрема, продуктами харчування, одягом, твердим інвентарем, постільним приладдям тощо, а також санітарні умови утримання дітей і дотримання повсякденних гігієнічних норм.

Метод індукції дав змогу узагальнити однотипні явища у закладах для безпритульних дітей та сиріт різних регіонів республіки і поширити їх на всю територію УРСР. Наприклад, рівень медичного забезпечення вихованців дитячих будинків напряду залежав від локального розташування закладу, тобто, якщо у містах медичне забезпечення сиріт залишало бажати кращого, то дитбудинки, розташовані на периферії, залишалися практично без медичного нагляду.

Для переходу від загальних закономірностей до окремих їх проявів застосовано **метод дедукції**. Так, наприклад, звітна інформація керівництва районного рівня про наявність у його дитячих закладах певних проблем, наприклад щодо забезпечення кваліфікованими кадрами, за допомогою дедуктивного методу, дозволяла вважати, що такі ж проблеми, з певною долею умовності, були притаманні більшості спеціальних дитячих закладів.

Герменевтичний метод слугує для читання «між строк» та виявлення прихованих змістів джерела, «зашифрованих» у словесних

формулах, згадках про жест, ритуал, церемонію, страх перед чимось, захоплення чимось тощо та розуміння уявлень та культурних мотивацій людей минулого [222, с. 240–241]. Під час дослідження зазначеної теми авторка, використовуючи цей метод, старалась трактувати певні документи, зокрема звіти про роботу дитячих будинків, враховуючи контекст, мотиви, якими керувались автори документів і специфіку подачі інформації в Радянському союзі загалом.

Так, часом місцеві керівники надавали звіти вищому керівництву, складені у більш позитивних барвах, аніж було насправді, в яких зазначали, що в підпорядкованих їм районі (або ж області) діти-сироти влаштовані, перебувають в задовільних умовах і, звісно, є невеличкі недоліки в роботі окремих дитячих будинків, але загалом їх становище неухильно поліпшується. Втім, застосовуючи герменевтичний метод, часом, можна виявити реальний стан речей за одним реченням або кількома наведеними даними.

Метод кількісного аналізу та статистичний метод дають змогу повною мірою опрацювати статистичні дані, які були використані у дисертації, простежити динаміку змін у кількості кімнат міліції, дитячих приймальників-розподільників та дитячих будинків, побутових умов та харчування, успіхів у школі і у подальшому навчанні.

Суть **історико-генетичного методу**, як найбільш розповсюдженого в історичних дослідженнях, полягає в послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності у процесі історичного руху. Він дозволяє прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку, а історичні події і особистості охарактеризувати в індивідуальності та образності [177, с. 184]. Цей метод було використано, зокрема, для простеження причинно-наслідкового зв'язку між гострою нестачею кваліфікованих кадрів серед вихователів і директорів дитячих будинків і, як наслідок, постійними втечами звідти вихованців.

Історико-порівняльний метод дає можливість вивчати предмет дослідження шляхом порівняння історичних об'єктів і аспектів у просторі і часі, що, у свою чергу, допомагає виявити сукупність подібних та відмінних рис, які є властивими предмету дослідження [177, с. 186–189]. Наприклад, у дисертаційній роботі шляхом співставлення двох часових відрізків у рамках означених хронологічних меж, порівнюються причини дитячої безпритульності у 1940-х роках і 1950-х роках.

Історико-типологічний метод має за мету впорядкування сукупності об'єктів або явищ на якісно визначенні типи на основі властивих їм загальних істотних ознак. Типологізація, яка є за формою різновидом класифікації, є методом сутнісного аналізу [177, с. 190–191]. За допомогою цього методу було виокремлено три типи безпритульних дітей, які потрапляли до спеціальних дитячих установ – діти-сироти, які втратили обох батьків; діти, які мали одного з батьків, але потребували державного нагляду в силу певних обставин і діти, які мали обох батьків (часто доволі успішних), але не мали належного догляду і виховання, а отже, також потребували опіки з боку держави.

Для висвітлення окремих фактів з особистої історії безпритульних дітей і вихованців дитячих будинків застосовано **історико-біографічний метод**.

Для відображення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей подій, що відбувалися в досліджуваній період застосовано **ретроспективний метод**, як, наприклад, для висвітлення стану здоров'я вихованців дитячих будинків.

Також у дослідженні були використані методи візуальних досліджень, а саме **фотографічний** і **іконографічний**, які широко застосовують дослідники різних фахів – антропологи, соціологи, географи. Фотографічний метод полягає у фіксації зображення, а іконографічний використовується для порівняння інформації зображальних і наративних джерел через наступний алгоритм роботи: опис (визначення кого/що

зображено, опис зображених осіб, фіксація написів тощо); первинна інтерпретація (визначення ким є зображені постаті, яку ситуацію відображено, яке інформаційне навантаження несе зображення); вторинна (історична) інтерпретація (з'ясування історичних обставин виникнення джерела, визначення його співвідношення з іншими видами джерел, перш за все наративними) [175, с. 152]. Таким чином, методи візуальної історії доповнюють документальні джерела і дозволяють помічати і фіксувати те, що не завжди можуть показати письмові документи. У дисертаційному дослідженні ці методи використані для візуалізації і доповнення основного масиву письмових джерел.

Наприклад, на фото з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного зафіксовані вихованці дитячого будинку Одеського суднобудівного заводу, які відпочивають на березі моря. Вихователька читає їм книгу, діти ж, вдягнені в купальники і панамки, слухають. Картинка гарна, все виглядає досить логічно. Але підпис свідчить, про те, що дане фото було зроблено 29 жовтня 1948 р. А за даними Архіву погоди, того дня в Одесі було +12 - +16°C. Крім того, судячи з хвиль, які видно на морі, було ще і досить вітряно. Але задля гарного фото, незважаючи на, м'яко кажучи, невідповідну погоду, на дітей одягли купальники і відправили позувати.

Таким чином, методологія соціальної історії та історії повсякденності не обмежується сталими межами загальних та історичних методів наукового дослідження, а постійно розвивається, експериментує, шукає альтернативні методи, звертаючись до інших наук, задля більш глибокого дослідження поставлених завдань. Отже, завдяки поєднанню перелічених класичних історичних методів із методами суміжних наук і більш новими методами, вдалося детально опрацювати джерела, глибоко вивчити означені проблеми і всебічно розкрити заявлену тему дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2. БЕЗПРИТУЛЬНІ ДІТИ В УМОВАХ ЖИТТЯ НА ВУЛИЦІ

§ 2.1 Джерела зростання дитячої безпритульності та дитяча злочинність як засіб виживання

Безпритульні діти, як окрема соціальна група, у повоєнний період мала певні особливості свого формування. Так, під час та по війні контингент безпритульних та бездоглядних дітей, в більшості, складався з тих, чиї батьки загинули на фронтах Другої світової війни або були розстріляні чи вивезені до Німеччини під час окупації. Евакуація та реевакуація також спричинила зростання кількості безпритульних неповнолітніх. Частина цих малолітніх, яких було направлено до рідних чи для влаштування в державних закладах для безпритульних дітей, часто в пошуках тимчасового пристосування до життя на вулиці обирала бродяжництво основним способом існування [216, с. 158]. Так, станом на 1 квітня 1945 р., у результаті низки проведених переобліків, у республіці було виявлено більше 143000 дітей-сиріт, проти 91000 станом на 1 серпня 1944 р. [39, арк. 18], а за даними на 1 серпня того ж 1945 р. – вже 162000 сиріт [185, с. 42]. Таку різницю у цифрах можна пояснити, зокрема, потоком дітей, які направлялися на південь із північніших республік або поверталися в рідні міста, а також регулярними рейдами, які і виявляли безпритульних. Також для порівняння можна навести дані деяких країн Європи. Наприклад, у 1946 р. в Італії було 147000 сиріт, у Греції – 200000, загальна ж кількість сиріт в Європі оцінювалася в 13000000 дітей [140, с. 88].

Після відступу з Києва німецьких військ навесні 1944 р., посилювався потік безпритульних в напрямку столиці Української РСР із областей РРФСР, і, особливо, зі східних і північних її областей – Сталінградської, Актюбінської, Московської, Воронежської та інших [37, арк. 20]. Так, із загальної кількості безпритульних неповнолітніх 8486 осіб, які були прийняті дитячими приймальниками-розподільниками НКВС УРСР у

січні-травні 1944 р., 3247 прибули зі східних і північних районів Радянського Союзу. У наведеній таблиці 1.1 показано надходження дітей до приймальників-розподільників за місяцями першого півріччя 1944 р.

Таблиця 1.1

По місяцях	Дітей із областей УРСР	Дітей із східних і північних районів СРСР
січень	673	83
лютий	869	249
березень	1108	390
квітень	1077	907
травень	1512	1618
всього	5239	3247 [1, арк. 149]

Безпритульні діти зазвичай їхали до великих міст, де було більше можливостей для виживання. У другій половині 1944 р. потік дітей стрімко збільшився. Так, у період з 1 серпня до 15 грудня 1944 р. тільки органами міліції було затримано 20700 безпритульних неповнолітніх. Основні шляхи пересування цих дітей йшли у напрямках до Харкова і Києва, як до великих міст, в яких було більше можливостей для виживання [39, арк. 183в.].

Також безпритульні масово направлялися до промислових міст і регіонів. Так, наприклад, у довідці про стан дитбудинків Сталінської області на 1 січня 1947 р. зазначалося: «крім дітей-сиріт, які проживають на території Сталінської області, останнього часу спостерігається великий приплив дітей-сиріт з других областей УРСР, котрих доводиться влаштовувати до дитбудинків. Лише за вересень [1947 р.] було направлено до дитбудинків 410 чол., за жовтень – 315, за листопад – 250» [52, арк. 36]. Відповідно, цей величезний непереривний притік дітей надзвичайно ускладнював і уповільнював процес ліквідації дитячої безпритульності в Україні.

Також тут можна навести кілька історій дітей із РРФСР, які у 1946 р. були затримані і доставлені до Київського приймальника-розподільника,

як досить типові для того часу. Отже, Колесов Веніамін, 1931 р.н., народився в Іванівській області. Батька було вбито на фронті, а мати померла у 1944 р., після цього хлопець почав жебракувати. Був у містах Казань, Москва, Курськ, Брянськ, Київ. У травні 1944 р. з Ярославльського дитячого приймальника був направлений до дитячого будинку, звідки у січні 1945 р. втік. Знову їздив містами, займався жебракуванням і дрібними крадіжками, доки не потрапив у лютому 1946 р. до Київського приймальника-розподільника.

Крилов Володимир, 1931 р.н. Народився у Вітебську, батьків не пам'ятав. Виховувався у дитячому будинку м. Вітебська до червня 1942 р. З того часу почав займатися жебракуванням і крадіжками. З його слів, брав участь у пограбуванні магазину в Дніпропетровську. У листопаді 1944 р. потрапив до Дніпропетровського приймальника-розподільника, а у лютому 1945 р. був працевлаштований на Дніпропетровський металургійний завод. Через 2 місяці хлопець звідти втік і знову почав мандрувати містами. Перебував у Одеському приймальнику-розподільнику у червні 1945 р., через місяць звідти втік. У січні 1946 р. потрапив до Київського приймальника, звідти був направлений до колонії.

Зуєв Володимир, 1931 р.н., народився у Новосибірську. Батько помер у січні 1945 р., мати – у 1936 р. Після смерті батька почав жебракувати. У червні 1945 р. був доставлений працівниками міліції до Харківського дитприймальника, але звідти втік. До Київського приймальника потрапив у листопаді 1945 р. – був затриманий міліцією на базарі [47, арк. 45].

Щодо причин дитячої безпритульності у перші роки після відступу німецьких військ з території республіки, то найочевиднішою було сирітство у результаті війни. Але також немалий відсоток у числі безпритульних, що надійшли до приймальників-розподільників, складали діти-втікачі. Втікали діти з дитячих будинків, зі шкіл фабрично-заводського навчання і ремісничих училищ, із промислових підприємств, на які їх було працевлаштовано, а також із патронату, а часом і від батьків.

Так, через два приймальники-розподільники, розташовані у Сумській області, у містах Суми і Конотоп, протягом 1944 р. пройшло 2002 дитини. Окрім безпритульних сиріт, серед них були: втікачі від батьків внаслідок матеріальної незабезпеченості – 273 дитини; втікачі з дитячих будинків – 160; втікачі з ремісничих училищ і шкіл ФЗН – 69; малолітні, місцезнаходження батьків яких було невідоме – 160 [39, арк. 72-72зв.].

До частих втеч вихованців дитячих будинків призводили нестерпні умови проживання, і у перші повоєнні роки число втікачів невпинно зростало. Наприклад, у 1944 р. кількісні показники дітей, які втекли із дитбудинків та пройшли дитячі приймальники-розподільники в системі НКВС УРСР, складали: у січні – 44 дитини, у лютому – 36, у березні – 101, у квітні – 99, у травні – 182 [1, арк. 148]. Власне, кількість дітей, що втекли, була значно більшою, але порахувати їх не було ніякої можливості, оскільки вони не пройшли через дитприймальники. Загалом ситуація щодо обліку дітей-втікачів з дитбудинків ускладнювалась тим, що органи народної освіти не тільки не намагалися запобігати втечам з дитячих будинків, створюючи належні умови життя для вихованців, але навіть не мали даних про їх втечі. Так, дані щодо кількості самовільних залишень дитячого закладу за минулий рік надходили до міністерства освіти лише на початку нового року, а сповіщення про кількість втеч протягом року директори дитбудинків, як правило, не надсилали [34, арк. 6–7].

Кількість безпритульних неповнолітніх збільшувалася також за рахунок підлітків, яких було влаштовано на роботу або навчання у ремісничі училища і школи фабрично-заводського навчання, але які не витримали жахливих побутових умов і втекли звідти. Так, за перші 5 місяців 1944 р. самовільно залишили ремісничі училища, школи ФЗН і, відповідно, повторно пройшли дитприймальники НКВС УРСР: у січні – 13 чол., лютому – 10, березні – 37, квітні – 64, травні – 92, разом – 216 чоловік [1, арк. 148]. Всього ж самовільно залишили місця навчання в Україні станом на 1 червня 1944 р. 2552 учні [1, арк. 149]. Повертаючись

до таблиці 1.1 і враховуючи її дані, видно, що підлітки частіше втікали з настанням стабільного тепла, очевидно вважаючи за краще зимувати, хоч і не в найкращих, але більш комфортних умовах, ніж на вулиці.

Протягом наступних років ситуація залишалась незмінною, так, наприклад, у 1952 р. із затриманих безпритульних неповнолітніх 30,8% складали діти, які втекли з дитячих будинків. Із затриманих бездоглядних 84% складали учні шкіл органів народної освіти [16, арк. 26].

Інколи втечі підлітків навіть набували масового характеру. Так, у 1946 р. співробітниками міліції Української РСР було затримано 10 563 учні, які самовільно залишили ремісничі училища та школи ФЗН [166, с. 46]. Інколи, так само, масово, підлітки втікали з промислових підприємств, куди їх було працевлаштовано. Наприклад, у 1947 р. на завод ім. Кірова у м. Сталіно було прийнято на роботу 122 підлітки, 71 з яких втекли, а на завод «Комунар» м. Запоріжжя було влаштовано 23 підлітки, з яких залишилися працювати лише 3 дівчат [4, арк. 133]. У 1951 р. із загальної кількості 7157 затриманих безпритульних 71% складали діти-втікачі з різних державних установ, а саме: 28% – з дитячих будинків, 22% – з ремісничих училищ і шкіл ФЗН і 21% – з дитячих приймальників-розподільників МВС УРСР. Тут також можна зазначити, що найбільшу кількість безпритульних і бездоглядних дітей було затримано в Сталінській, Дніпропетровській, Харківській, Ворошиловградській областях, містах Києві та Одесі [34, арк. 1].

Водночас можна відмітити, що кількість дітей, які самі приходили до дитячих приймальників-розподільників, також мала тенденцію до збільшення. Так, наприклад, якщо у грудні 1943 р. сюди самостійно з'явилося 25 дітей, то в травні 1944 р. – 349 [1, арк. 149].

З патронату – і сімейного (індивідуального), і колгоспного (колективного) – діти також втікали через нестерпні умови життя. Нерідко діти влаштовувалися на патронат без попереднього обстеження родини, в результаті чого дитина могла потрапити в сім'ю, в яку дітей не можна було

віддавати: матеріально незабезпечену, члени якої мали неприпустимі для опікунства хронічні хвороби або залежності. Отже, такі опікуни були не в змозі забезпечити виховання і належний догляд патронованій ними дитині. Як наслідок, часто діти змушені були замість навчання працювати у господарстві родини опікунів або ж наймитувати, а часом і красти, щоб прогодувати себе. Отже, частина патронованих воліла втекти і жити на вулиці, аніж у подібних умовах.

Часто у вкрай незадовільних матеріальних умовах перебували діти на патронаті у колгоспах – для них не були створені елементарні житлово-побутові умови, а виплата коштів на їх утримання здійснювалася нерегулярно. Отже, перелічені вище факти також нерідко призводили до втеч дітей з цього різновиду патронату, що, у свою чергу, також сприяло зростанню кількості безпритульних дітей.

Ще однією головною причиною дитячої безпритульності, якій слід приділити окрему увагу, був голод 1946–1947 рр., який також породив масове сирітство. У цей час дитячі кімнати міліції і приймальники-розподільники стали поповнюватися безпритульними дітьми із сільської місцевості, які йшли до міст у пошуках їжі. Крім того, часто селяни власноруч вивозили своїх дітей до найближчих міст та, у надії, що вони потраплять до дитячого будинку, залишали у відділках міліції, виконкомах міських і районних рад трудящих, в лікарнях, на вокзалах, базарах, у будь-яких інших установах або ж і просто на вулицях [147, 242]. Так, в середньому 50 дітей щоденно вилучали з вулиць Києва і направляли до приймальника-розподільника. Крім того, в середньому 20 підкидьків та дітей до 3 років щодня потрапляли в дитячі установи міського відділу охорони здоров'я. А за один із літніх місяців 1947 р. у Києві було підкинуто 1626 дітей [36, арк. 24-27].

У такому ж стані перебували майже всі, окрім західних, області республіки. Так, М.Жовніренко з м. Гуляйполя Запорізької області згадувала: «...Я працювала медсестрою. Навесні 47-го біля входу в

райздороввідділ щоранку нас чекали десятки підкинутих голодними матерями голодних дітей. Вони просили їсти. Були й немовлята із записочками: "Ваня", "Тетяна", "Кирилко"...» [127]. Н.Бондар з Дніпропетровської області також розповідала: «Матері підкидували маленьких дітей до дверей лікарні, віддавали бездітним родичам, або і просто чужим людям аби мати хоч якусь надію на врятування їхньої дитини. А то просто залишали на вокзалах та на залізничних станціях. У вагони поїздів клали через двері немовлят чи підсаджували малюків, і їхали вони невідомо куди» [134, с. 144].

Водночас завідувач відділом шкіл ЦК КП(б)У В.А.Повх, у листі до Л.М.Кагановича щодо обслуговування дітей-сиріт, напівсиріт і дітей багатосімейних батьків УРСР повідомляв: «В 47 приймальниках МВС перебуває 6300 безпритульних і бездоглядних дітей (при ємності 3080) ... У зв'язку з тяжким становищем, що склалося в результаті [неврожаю], у дитячі приймальники надходять діти головним чином з сіл – на 15 лютого 1947 р. їх було 4264, у тому числі: ті, що пішли з патронату 1082 чол., залишених батьками – 2439 чол. Дитприймальники перевантажені дітьми в м. Києві, Дніпропетровській, Харківській, Сталінській, Одеській і Львівській областях» [40, арк. 7].

Збільшенню кількості безпритульних дітей не в останню чергу посприяла і радянська репресивна система – «домашні» діти часто ставали безпритульними під час незаконних арештів і заслання батьків у віддалені райони СРСР як «ворогів народу» [158, с. 189]. Так, за спеціальним циркуляром наркома внутрішніх справ УРСР В.Рясного від 31 серпня 1945 р. було постановлено: «Раніше не висланих неповнолітніх членів родин бандитів ОУН-УПА у заслання не направляти, а передавати родичам» [154, с. 348]. Втім, цей, начебто гуманний припис, на практиці призвів до того, що суди, у низці випадків, засуджуючи батьків, не надавали жодних визначень щодо залишених дітей – про влаштування їх у дитячі будинки, на патронат або встановлення над ними опіки [34, арк. 8].

Подекуди діти залишали місце свого постійного проживання, в надії відшукати батьків або інших родичів, загублених під час війни. Так, наприклад, Абрамов Геннадій, який мешкав із бабусею в Красноармійському районі Сталінської області, у 1954 р. покинув бабусю та подався шукати батьків, які у 1937 р. виїхали по вербовці до Петропавловську. Геннадій їздив по містах, де жебракував та займався дрібними крадіжками [166, с. 48].

Крім того, у воєнний період неповнолітні губилися, намагаючись втекти від воєнних дій. Наприклад, Галина Проскура до літа 1942 р. жила у с. Калмиківка Міловського району Ворошиловградської області. Коли до села підходили німецькі війська, дівчинка сіла в якусь випадкову автівку і виїхала в невідомому напрямку. Вже у 1944 р. її намагався розшукати батько через періодичну пресу [125]. Такі історії були досить типовими. Часто батьки, перебуваючи на фронті, намагались розшукати своїх загублених дітей, про що свідчать численні повідомлення на сторінках тогочасної періодики [132; 133].

Працівники міліції здійснювали роботу з розшуку зниклих під час війни людей: у складі паспортного відділу Головного управління міліції (ГУМ) НКВС/МВС СРСР діяло центральне довідкове бюро. При ньому й в інших управліннях міліції працював дитячий довідковий відділ для розшуку дітей, що загубилися під час війни, а також адресні бюро міст, які надавали допомогу громадянам у пошуках рідних. Ці служби мали дані про дітей, які перебували в дитячих приймальниках-розподільниках і були направлені в дитячі установи або на патронат, а також тих, хто був працевлаштований [183, с. 83]. Щоправда, можна припустити, що не завжди ця інформація була актуальною через часті втечі дітей з місць їх перебування.

У європейських країнах також існували служби пошуку дітей. Так, було створено Центральне бюро розшуку UNRRA (ЮНРРА) для пошуку зниклих безвісти, переміщених осіб і возз'єднання їх із сім'ями. Спочатку

було зібрано інформацію про осіб і записано на картки, а потім почався процес перехресної подачі карток. Наприклад, у 1946 р. Бюро мало лише в Німеччині 5000000 карток. Це був трудомісткий процес, але він дозволяв знайти дітей часом за найдрібнішими деталями. Наприклад, маленький хлопчик, знайдений у трудовому таборі, не знав свого імені, але міг пригадати, що батько називав його «шу-шу», а під лівим коліном у нього була родимка. Бюро возз'єднало його з батьком, коли було знайдено відповідну картку чоловіка, який шукає свого сина, якого він ніжно називав «чу-чу» і який мав подібну родимку [140, с. 94].

Поряд із масовою дитячою безпритульністю у досліджуваний період поширеним явищем стала бездоглядність дітей, які мали батьків. При цьому, нерідко батьки були досить успішні і забезпечені матеріально. Так, за даними 1947 р., 11-річний Вітя і 7-річний Геня Бондаренки, «мандрували» приймальниками-розподільниками України. Вони побували у Житомирському і Вінницькому приймальниках, потім – у Київському, звідти їх направили у дитячий будинок Кам'янець-Подільської області. І вже у дитбудинку з'ясувалося, що брати мають батька, працівника Станіславського облівділу МВС, цілком забезпеченого матеріально [4, арк. 131–132]. Хайдуров Олександр – підліток 13-14 років постійно ночував під кінотеатром м. Сталіно, жебракував. Громадському інспектору, який його підібрав, розповів, що в нього є мати, яка працює на шахті, але вона його вигнала і сказала, щоб він працював і заробляв або йшов до дитячого будинку [4, арк. 132].

На початку 1950-х рр., завдяки, зокрема, розширенню мережі дитячих установ для дітей-сиріт, кількість безпритульних дітей почала поступово скорочуватися. Так, у першому півріччі 1950 р. до приймальників-розподільників МВС потрапила 11141 безпритульна дитина проти 16428 дітей у другому півріччі 1949 р. [13, арк. 133]. Водночас контингент «дітей вулиці» починає змінюватися – кількість безпритульних дітей поступово зменшується, але натомість збільшується

кількість дітей бездоглядних. Так, кількість безпритульних, затриманих в Українській РСР у 1951 р., у порівнянні з 1950 р. скоротилася усього на 6%, а бездоглядних – збільшилася на 14,4% [34, арк. 1].

Характерними для початку 1950-х рр. є дані Одеського приймальника-розподільника. Так, з другого півріччя 1951 р. до 1 липня 1953 р. було затримано і доставлено до цього закладу 3212 дітей. Показово, що 84,1% з них – це були діти, які мали батьків, котрі, крім того, були матеріально забезпеченими. Затримані і доправлені у дитячий приймальник-розподільник діти, які не мали батьків, склали лише 10% від загальної кількості вилучених з вулиці дітей. Більше 90% затриманих дітей виявились із сільської місцевості, переважно Одеської, Вінницької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Ізмаїльської і Чернівецької областей УРСР і деяких областей РРФСР. 73% затриманих дітей пішли від батьків внаслідок негараздів і розладу у родині. Наприклад, Старосвітський Костянтин, 1938 року народження. Батько його – член КПРС, працював педагогом, проживав в Києві, був одружений вдруге. Мати, також одружившись удруге, проживала у Клязьмі, теж працюючи педагогом. Обоє батьків матеріально були добре забезпечені, проте відмовилися від виховання сина, який, станом на 1953 р., перебував у Одеській дитячій колонії і не підтримував зв'язку з батьками [35, арк. 106].

Ще однією причиною з якої «домашні» діти йшли від батьків і ставали безпритульними було недостатнє виховання і неналежний батьківський нагляд за дітьми. В непоодиноких випадках це призводило до того, що діти йшли з дому, жебракували або здійснювали злочини різного ступеню важкості. Як приклад, можна навести дані про Рейтера Юрія, 1938 року народження, Батько і мати його працювали в Управлінні головного архітектора м. Києва, за спеціальністю архітектори, батько – член КПРС. Проживаючи з батьками, хлопчик займався дрібними крадіжками, хуліганством, неодноразово йшов з дому, сварився з

педагогами тощо. Був вилучений з вулиці і направлений до дитячої колонії [35, арк. 106–107].

Пристосовуючись до життя на вулиці, діти займались бродяжництвом, торгували на базарах або жебракували аби роздобути якусь їжу. Так, у 1945 р. на вулицях м. Дніпропетровська, особливо в робочих його районах, була велика кількість безпритульних дітей, зокрема, дітей-торговців та дітей-жебраків [38, арк. 9]. Вдавалися неповнолітні і до певних правопорушень, за які їх періодично затримувала міліція. Так, найбільш характерними мотивами, за якими діти затримувались органами міліції частіше за все, були пустощі і порушення громадського порядку, торгівля на вулицях і базарах, перебування на вулицях і в громадських місцях пізніше встановленого часу, жебрацтво і хуліганство (яке могло виявлятися у битті ліхтарів, вікон, дитячих бійках тощо [166, с. 52]), порушення правил користування громадським транспортом [41, арк. 6]. Останнє, крім того, ще і нерідко призводило до тяжких наслідків для самих же порушників. Наприклад, тільки у 1945 р. було зареєстровано 468 таких випадків, з них 281 – із смертельним результатом. В решті епізодів діти залишились інвалідами або отримали важкі травми [41, арк. 7].

Таким чином, правопорушення, які скоювали безпритульні неповнолітні, зазвичай були дрібними і не несли серйозних наслідків. Проте в умовах післявоєнних злиднів кількість злочинів стрімко зросла, і не останнє місце серед них посідала саме дитяча злочинність. Наприклад, в 1948 р. у Донбасі дитяча злочинність сягала 20 % від загальної кількості вчинених злочинів [166, с. 45]. Крім того, непоодинокими стали випадки скоєння неповнолітніми тяжких злочинів з метою пограбування, про що свідчать архівні документи. Так, у м. Києві були зафіксовані наступні характерні справи. Справа зі звинувачення неповнолітніх Власенка і Люлькова, які вбили з метою пограбування 7-річну дівчинку Матковську. Вік малолітніх злочинців – по 12 років. Школу вони не відвідували. Були засуджені до 6 років ув'язнення в трудовій колонії. Ще одна справа з

обвинувачення неповнолітніх Любченка, Кулькова і Романова, які 10 грудня 1945 р. скоїли пограбування, завдавши при цьому дівчинці Ратмановій 17 ножових поранень. Любченка було засуджено до 8 років, Кулькова – до 5, а Романова – до 1 року позбавлення волі [33, арк. 25].

Загалом же за всіма видами злочинів у перші роки після виходу з областей України німецьких військ було передано до суду 11715 неповнолітніх у віці від 12 до 16 років. З них у 1944 р. – 3975 осіб; у 1945 р. – 5946; у першому кварталі 1946 р. – 1794. Щодо видів злочинів за кількістю осіб, притягнених до суду, то у процентному співвідношенні вони виглядали так: крадіжки – 43,7%; самовільне залишення ремісничих училищ і шкіл ФЗН – 33,9%; хуліганство – 6,4%; пограбування – 3,4%; вбивство – 1,5%; тілесні пошкодження – 1,4%; інші види – 9,7%. Крім того, тут слід зазначити, що до цієї кількості входили лише неповнолітні, які проходили по справам територіальних органів міліції і прокуратури [41, арк. 38].

Втім, далеко не всі злочини скоювали саме безпритульні, часто це були підлітки з певним місцем проживання, навчання або роботи. Так, наприклад, за три місяці 1944 р., неповнолітніми було скоєно 63 злочини, в яких брали участь 88 підлітків, з них безпритульних – 5 осіб; учнів шкіл ФЗН і ремісничих училищ – 19; працюючих на підприємствах – 10; працюючих у сільському господарстві – 16; тих, що перебували на утриманні батьків – 38 [37, арк. 20].

Загалом, тогочасне вивчення рівня дитячої злочинності показало, що найбільша кількість злочинних проявів мала місце серед підлітків у віці 15-17 років. Складнощі виникали через те, що, якщо неповнолітні до 15 років могли бути спрямовані у дитячі будинки, а до 16 років, через дитячі приймальники-розподільники, – до трудових виховних колоній, то у безпритульних у віці 16-17 років працівники міліції зазвичай обмежувалися тим, що брали підписку про невиїзд з міста замість того, щоб спрямувати їх за місцем народження для працевлаштування [34,

арк. 19]. Хоча також було зафіксовано випадки, коли затриманим безпритульним підліткам, навпаки, пропонували якнайшвидше виїхати з населеного пункту, як, наприклад, 14-річному безпритульному, який потрапив до Кіровоградського відділку міліції. Замість влаштування, хлопця направили на залізничну станцію, щоб він виїхав з міста [129]. Таким чином, роз'їжджаючи різними містами, підлітки продовжували скоювати злочини.

Подібна ситуація із дитячою злочинністю існувала і в країнах Європи, щоправда не в усіх. Так, якщо Бельгія оговталася від окупації до 1947 р. і була досить заможною, то у Німеччині діти продовжували займатися контрабандою і подекуди ставали справжніми злочинцями-рецидивістами, які вели жваву торгівлю на чорному ринку сигаретами, кавою, алкоголем та продуктами харчування [140, с. 92]. На нараді експертів щодо благополуччя дітей, яка відбулася у Женеві в 1947 р., обговорювався взаємозв'язок між війною та злочинністю неповнолітніх, та, крім того, повідомлялися дані про злочини серед неповнолітніх у більшості європейських країн і розглядалися причини їх більш ніж триразового збільшення. Серед причин були названі зокрема розпад сім'ї, втрата батьків, відсутність можливостей для навчання, духовне голодування та абсолютний розпад морального керування [140, с. 90].

На початок 1950-х рр., на перший погляд, здавалося, що злочинність серед неповнолітніх в Українській РСР почала поступово скорочуватися. А саме, скоротилася на 22,4% в порівнянні з 1950 р. Однак, якщо проаналізувати ситуацію глибше і відкинути кількість осіб, притягнених до кримінальної відповідальності за Указом від 28.12.1940 р. «Про відповідальність учнів ремісничих училищ, залізничних училищ і шкіл ФЗН за самовільне залишення училища», то можна виявити, навпаки, ріст кількості притягнутих до відповідальності на 7%. Так, збільшення злочинних проявів спостерігалось, зокрема, в областях: Запорізькій – на 39,5% за рахунок тілесних пошкоджень, статевих злочинів і крадіжок (у

1950 р. притягнуто до кримінальної відповідальності 46 неповнолітніх, у 1951 р. – 76); у Полтавській області – на 64,4% за рахунок статевих злочинів, хуліганства, розкрадань і крадіжок (у 1950 р. – 122; у 1951 р. – 282); у Харківській області – на 58,2% за рахунок статевих злочинів, тілесних пошкоджень, розкрадань і крадіжок (у 1950 р. – 122; у 1951 р. – 282); у Львівській області – ріст на 42,8% за рахунок тілесних пошкоджень, розкрадань і крадіжок (у 1950 р. – 60; у 1951 р. – 105); у м. Києві – на 42,2% – за рахунок хуліганства, розкрадання і крадіжок (у 1950 р. – 103, у 1951 р. – 178) [34, арк. 13]. Загалом, у 1951 р. серед усіх злочинів, скоєних підлітками, найбільше було випадків зґвалтувань. Так, з 349 розкритих злочинів цього виду 58 було скоєно підлітками від 12 до 17 років, що склало 16,6% від усіх випадків [183, с. 83].

Крім того, збільшився процент безпритульних і бездоглядних дітей із кількості притягнутих до кримінальної відповідальності неповнолітніх. Так, у Києві 50% притягнутих до відповідальності за хуліганство склали безпритульні та бездоглядні, 25% – робоча молодь и 25% – учні Міністерства освіти. В Одеській області із загальної кількості притягнутих до кримінальної відповідальності неповнолітніх безпритульні і бездоглядні склали 41,6%, учні шкіл міністерства освіти – 28,6%; робоча молодь – 20,8% і колгоспники – 9% [34, арк. 14]. Загальний же процент по республіці складав 40%.

Хочеться додати ще один штрих до висвітлення проблеми дитячої злочинності. Річ у тому, що часом за скоєні різні види злочинів або протиправні дії, неповнолітні отримували покарання, не сумірне зі злочином. Разом із цим, ця невідповідність могла коливатися як у більш м'який, так і в суворий бік. Можна навести декілька прикладів. Так, у Києві у 1951 р. було притягнуто до відповідальності велику кількість неповнолітніх за хуліганство. Проте, в низці справ цієї категорії покарання були надто помірні, а отже не сприяли покращенню ситуації. Наприклад, судом 3 відділку Сталінського району м. Києва за ст. 70 ч. 2 КК УРСР був

засуджений учень ремісничого училища № 2 Босенко О.П. Хлопець систематично порушував дисципліну в училищі, ображав і принижував інших учнів, відбирав у них речі, а 12 лютого 1951 р. молотом і кочергою наніс побої учню Кривобокову. У результаті Босенка було засуджено до позбавлення волі до 2 років умовно [34, арк. 17]. А приговором народного суду 5 відділку Печерського району м. Києва від 24.04.1951 р. була засуджена за ст. 70 ч. 2 КК УРСР група підлітків у складі п'яти осіб. Всі вони були засуджені до міри покарання, не пов'язаної з позбавленням волі, за те, що 4 березня 1951 р., перебуваючи на Володимирській гірці, напали на громадянина Веймайзера і викрали у нього наручний годинник, шапку і рукавички. Щоправда, цей вирок прокуратурою УРСР було опротестовано перед Верховним судом УРСР і протест було задоволено [34, арк. 18].

Втім були і зворотні випадки, коли органи прокуратури порушували кримінальні справи проти неповнолітніх, а народні суди виносили міру покарання, надмірно сувору для вчиненого злочину. Так, наприклад, у липні 1951 р. була засуджена народним судом Золотницького району Тернопільської області до 8 років позбавлення волі неповнолітня Захарків О.І. за те, що вчинила крадіжку колгоспного зерна. Також неповнолітня Ляхова І.Д. була засуджена приговором народного суду І відділку м. Бердичева Житомирської області до 10 років позбавлення волі за крадіжку 5 кг вугілля. Народним судом 1-го відділку Дмитрівського району Чернігівської області були засуджені до 10 років позбавлення волі підлітки Росовський і Жиря за крадіжки 14 і 60 руб. Крім того, порушуючи постанови Пленуму Верховного суду СРСР від 18 вересня 1941 р., народні суди часто застосовували до неповнолітніх, як додаткову міру покарання, позбавлення прав [34, арк. 18].

Втім, слід зазначити, що всі перераховані вище приговори прокуратурою УРСР були опротестовані перед Верховним судом і питання щодо недоліків у роботі судів було поставлене перед міністерством юстиції УРСР [34, арк. 18–19]. Проте, це не може в повній мірі нівелювати

висновок, що у радянській державі, попри лозунги, які транслювали СРСР як найгуманнішу країну світу, яка, зокрема, забезпечує щасливе дитинство кожній дитині, людина, навіть неповнолітня, цінувалась набагато менше, аніж державне майно. І за, по суті, невелику провину, держава готова була карати більш, ніж жорстко, не зважаючи на вік «зłodія».

Втім, поступово кількість бездоглядних дітей починає зменшуватися, разом з цим зменшується і кількість затриманих дітей. Наприклад, у Сталінській області 1952 р. органами міліції за різними видами дитячих злочинів було затримано майже вдвічі менше неповнолітніх у порівнянні з 1951 р. Відповідно зменшилася і кількість дітей на вулицях. Посприяла цьому, зокрема, діяльність міліції та громадськості щодо виявлення і вилучення з вулиць та влаштування безпритульних дітей. Проте не слід забувати і про фактор часу – діти дорослішали і набували іншого статусу. Проте, з цього часу проблема масової дитячої безпритульності, хоча і не була вирішена повністю, але набула зворотної динаміки [177, с. 74].

Таким чином, контингент безпритульних і бездоглядних дітей у досліджуваній період складала переважно діти-сироти, які втратили батьків внаслідок війни. Не менш вагомою причиною дитячої безпритульності був повоєнний голод. Починаючи із січня 1947 р. до великих міст, зокрема до Києва, прибувала величезна кількість дітей із сільської місцевості, яких привозили і залишали у громадських місцях самі батьки, не маючи змоги прогодувати своїх дітей. Також на вулиці нерідко опинялись діти репресованих батьків, діти, загублені під час війни, втікачі з дитячих будинків та місць роботи і навчання. З початку 1950-х рр. акцент у контингенті дітей вулиці зміщується в бік дітей бездоглядних.

Безпритульні малолітні, окрім жебракування і торгівлі на базарах, часто одним із засобів виживання на вулиці обирали злочинну діяльність, яка особливо стрімко збільшилась саме у повоєнний період. Окрім дрібних крадіжок і хуліганства, неповнолітні вчиняли і тяжкі злочини, як наприклад, вбивство з метою пограбування і зґвалтування.

Втім, завдяки розширенню мережі дитячих будинків, діяльності міліції і громадськості, а також фактору часу до середини 1950-х рр. масштаби дитячої безпритульності і бездоглядності вдалося, принаймні, скоротити до довоєнного рівня.

§ 2.2 Діяльність влади щодо поліпшення ситуації з безпритульністю

Ще в міжвоєнний період, в липні 1935 р., спеціальною Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) визначалися типи дитячих спецустанов та їхнє відомче підпорядкування. Зокрема, зазначалося, що у віданні органів Наркомосвіти знаходяться дитбудинки загального типу, Наркомздор'я – дитячі установи для хворих дітей, Наркомату соцзабезпечення – для дітей з інвалідністю, а НКВС – ізолятори, трудові колонії, призначені для неповнолітніх правопорушників і приймальники-розподільники, що слугували тимчасовим житлом, для безпритульних дітей перед їх подальшим влаштуванням [185, с. 54]. Але вже у досліджуваній період загальні дитбудинки функціонували під егідою Міністерства освіти, а такі ж установи (будинки дитини) для найменших дітей підпорядковувалися Міністерству охорони здоров'я [185, с. 70].

Як тільки області України були очищені від німецьких військ, в республіці було розгорнуто посилену роботу з організації влаштування дітей – безпритульних та сиріт. Владою приймалось безліч постанов про заходи щодо боротьби з дитячою безпритульністю [155, с. 71]. Так, 27 березня 1943 р. було видано постанову Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули у боях чи були закатовані та розстріляні фашистськими загарбниками», в якій були визначені основні напрямки державної допомоги дітям, що втратили батьків. У пункті першому постанови Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний комітет КП(б)У «зобов'язували голів виконкомів обласних і районних Рад депутатів трудящих і обкоми КП(б)У Ворошиловградської,

Харківської, Сталінської, Сумської, а також всіх областей, що звільнялися від німецьких окупантів, негайно виявити всіх дітей-сиріт і влаштувати їх на патронат, усиновлення чи в дитячі будинки» [166, с. 49]. Також з метою корінного покращення справи з ліквідацією дитячої безпритульності і бездоглядності, Рада Народних Комісарів УРСР и ЦК КП(б)У 30 липня 1944 р. прийняли постанову № 917 «Про заходи з боротьби з безпритульністю і бездоглядністю дітей в Українській РСР». Ця постанова зобов'язувала відповідні наркомати, відомства і організації провести необхідні заходи, направлені на поліпшення матеріально-побутових умов дітей-сиріт, на організацію патронату і працевлаштування дітей, на повний охоп безпритульних усіма видами і формами влаштування [39, арк. 18].

Органи влади місцевого рівня також постійно тримали в полі зору цю ділянку роботи і не відставали в генеруванні відповідних документів. Так, наприклад, тільки у 1944 р. Полтавським облвиконкомом було ухвалено 8 постанов щодо питань боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю, а також щодо створення і роботи дитячих будинків [161, с. 181].

Для керівництва цією роботою при Раді народних комісарів Української РСР була створена Республіканська комісія допомоги дітям на чолі з письменником М.П.Бажаном [155, с. 71]. Згідно з постановами РНК СРСР від 23 січня 1942 р. і РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 30 липня 1944 р., при виконкомах обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих мали бути створені аналогічні комісії з влаштування дітей, що залишилися без батьків або комісії з боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю [39, арк. 122]. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ще від 31 травня 1935 р. відповідальність за своєчасне забезпечення і влаштування дітей-сиріт було покладено на голів міських і сільських рад, а постанова РНК СРСР від 23 січня 1942 р. зобов'язувала усі Раднаркоми Союзних і автономних республік, виконавчі комітети крайових, обласних, міських і районних рад депутатів трудящих, під особисту відповідальність

голів, забезпечити влаштування дітей, які потребували державної допомоги. Крім того, мали бути створені комісії у складі замісника голови виконкому, представників профспілок, ВЛКСМ, органів народної освіти, охорони здоров'я і МВС [34, арк. 2].

Ці комісії були зобов'язані виявляти дітей-сиріт та безпритульних, створювати пункти і кімнати прийому та розподілу безпритульних та бездоглядних, влаштовувати дітей у дитячі будинки, під опіку або на всиновлення. Крім того, комісії повинні були перевіряти умови життя дітей, які опинялись на вулиці через бездоглядність і спостерігати за подальшою долею влаштованих під опіку або у дитячі виховні заклади [166, с. 50]. Крім того, секретаріат ВЦРПС запропонував профспілковим організаціям долучитися до роботи з влаштування дітей та підлітків, що потребували державної допомоги. Отже, центральні, республіканські та обласні комітети профспілок працівників дошкільних закладів, працівників початкової і середньої школи повинні були виділити своїх працівників до зазначених комісій при виконкомах Рад депутатів трудящих. Представники профспілок мали залучити широку громадськість для влаштування дітей у дитячі будинки, на патрунування і опіку [122].

Проте перевірки, які були проведені у другому кварталі 1945 р. у Біло-Церковному, Уманському, Черкаському, Фастівському, Васильківському, Смілянському і Каневському районах, виявили, що зазначених комісій при виконкомах не існувало [39, арк. 122]. Протягом наступних років ситуація не змінилась – станом на 1952 р. матеріали, які надійшли до Прокуратури УРСР, свідчили про те, що ці комісії у низці областей так і не працювали, а виконкоми міських і районних рад депутатів трудящих недостатньо займалися питаннями боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю, не цікавилися роботою дитячих кімнат міліції, не звертали увагу суспільства, комсомолу і профспілкових організацій на проблему дитячої безпритульності і бездоглядності та не мобілізували їх для допомоги з усунення цих явищ [34, арк. 2]. Зокрема,

про це повідомляв у 1952 р. головний державний контролер I рангу А.Пірогов: «Комісії з боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю виконкомів обласного, міських та районних Рад депутатів трудящих Запорізької області бездіють. Виконкоми Рад депутатів трудящих звітів про роботу цих комісій впродовж 1950 і 1951 рр. не обговорювали» [16, арк. 25].

Однак в деяких областях і районах надзвичайні комісії, все ж таки, були організовані і працювали. Так, наприклад, у Ватутінському районі Ворошиловградської області завдяки діяльності такої комісії були влаштовані до дитячого будинку діти, безнадійно хвора матір яких перебувала у лікарні. Коли у виконком повідомили, що діти залишилися без нагляду, було прийнято рішення влаштувати їх до дитячого будинку [166, с. 50]. А у Ямському та Амвросіївському районах Сталінської області, в результаті проведення комісіями обстеження умов життя патронуваних дітей, 28 сиріт було знято з патронату та також передано на виховання до дитячих будинків [45, арк. 5].

Щодо виявлення і вилучення безпритульних і бездоглядних дітей з вулиць, то лєвова частка цієї роботи здійснювалася постовими міліціонерами та уповноваженими, які щоденно патрулювали на базарах, вокзалах, у садах, парках, на залізничних станціях та інших місцях можливого перебування дітей [39, арк. 78]. Своєрідною «допомогою» міліції у цій справі стали дрібні правопорушення, властиві дітям з особливим соціальним статусом, за які їх і затримували. Так, наприклад, у Кам'янець-Подільській області у 1948 р. було затримано: за вуличну торгівлю – 125 осіб, за порушення правил використання транспорту – 86 осіб, за пустощі, бійки і хуліганство – 62 неповнолітніх [52, арк. 123].

Співробітники залізничної міліції також щоденно виявляли безпритульних дітей і доправляли їх до дитячих кімнат міліції. Так, тільки наприкінці 1944 р. на транспортних магістралях ними було затримано 5347 безпритульних і 14104 бездоглядних неповнолітніх. З них 3835 були

направлені в дитячі приймальники-розподільники і 207 – у дитячі будинки [212, с. 248]. Але вже у 1947 р. стан організації боротьби з дитячою безпритульністю на залізниці значно погіршився: план організації дитячих кімнат (при залізничних вокзалах) не був виконаний, бездоглядні і безпритульні діти безборонно їздили на буферах та на дахах вагонів, до вилучення їх з поїздів, станцій і вокзалів не було залучено громадськість залізничників [40, арк. 13]. Можна припустити, що причиною такого погіршення ситуації став повоєнний голод, пік якого прийшовся саме на 1947 р., відповідно значно збільшилась кількість дітей, які мігрували в пошуках засобів виживання.

Найдієвішим же засобом виявлення і затримання безпритульних та бездоглядних дітей були масові рейди, в яких, окрім міліціонерів, брали участь підсобні сили міліції, комсомольці, громадськість та інші. Зокрема, 23 січня 1944 р. у Києві було проведено масовий міський рейд, у якому взяли участь 197 працівників міліції, 115 комсомольців, 21 представник громадськості і 3 педагоги. В результаті цього було виявлено і вилучено з вулиць міста 23 безпритульних та 240 бездоглядних дітей [37, арк. 15]. Такі рейди намагались регулярно проводити в усіх містах України, зокрема у Києві вони відбувались досить систематично. Так, за період з 15 листопада до 15 грудня 1944 р. у всіх районах м. Києва було проведено по два, а в Молотовському і Подільському районах по три рейди [37, арк. 130]. Всього ж, за період з 1 січня по 1 червня 1944 р. у Києві було виявлено 274 безпритульних дітей і 783 бездоглядних (всього – 1057) [37, арк. 15].

Загалом із числа комсомольців і молоді в м. Києві було створено 22 бригади допомоги органам міліції з чисельністю 10 чоловік у кожній бригаді. З таблиці 2.1 видно як вони розподілялися по районам:

Таблиця 2.1

Назва району	Кількість бригад
Молотовський	4

Кагановичський	2
Жовтневий	3
Печерський	2
Подільський	4
Ленінський	2
Сталінський	2
Залізничний	2
Дарницький	1 [37, арк. 130]

Загалом же, у 1944 р. по всій підконтрольній радянським військам території України було виявлено 58573 дитини. Діти були затримані: постовими міліціонерами – 13617 особи; дільничними уповноваженими – 11790; представниками громадськості – 8449; рейдами і масовими операціями – 24717 [39, арк. 78].

Таким чином, подібні рейди проводилися практично по всій території республіки. Так, у містах Проскурів, Кам'янець-Подільському, Шепетівці для повсякденного вилучення безпритульних і бездоглядних дітей були організовані бригади із загальною кількістю 50 осіб. А на залізничних станціях Проскурів, Гречани, Старокостянтинів, Кам'янець-Подільський і Шепетівка було організовано загороджувальні бригади для вилучення безпритульних і бездоглядних дітей з потягів, що проходять повз. Отже, загалом у 1948 р. у роботі з вилучення безпритульних і бездоглядних дітей у Кам'янець-Подільській області взяли участь: працівників міліції – 386 осіб, членів БСМ – 307, комсомольців – 198, представників громадськості – 201, якими було затримано 875 дітей і підлітків. З них безпритульних – 607 і бездоглядних – 268. Затримані діти були направлені: у дитячі приймальники області – 511, на працевлаштування – 96, передано батькам – 228, передано на патронат – 40 осіб [52, арк. 123]. У 1946 р. чергові наряди дорожнього відділку міліції Північно-Донецької залізниці за перший квартал здійснили вісім рейдів за участю військ МВС та воєнізованої охорони. Внаслідок цього було затримано 1090 дітей, серед яких виявилось 686 безпритульних та 404

бездоглядні дитини, які були відправлені до приймальників-розподільників, на працевлаштування чи повернуті батькам [166, с. 74].

Як вже було зазначено у параграфі 2.1, окрім столиці, більшість безпритульних із сільської місцевості та невеликих містечок прямували також до великих і промислових міст, таких як Харків, Луганськ, Донецьк та інші. Відтак місцеві відповідні служби мали докладати набагато більше зусиль для виявлення і вилучення з вулиць безпритульних дітей. Так, наприклад, у Ворошиловградській області до цієї роботи було притягнуто весь особистий склад органів міліції і членів бригад сприяння міліції, крім того, в окремих районах періодично залучалися члени комсомольської організації [34, арк. 39]. Так, у м. Ворошиловграді у 1948 р. було здійснено 46 рейдів, у яких взяло участь 212 працівників міліції, 460 членів бригад сприяння міліції, 369 комсомольців, 58 представників громадськості. Загальні результати їх роботи, для зручності, показано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

	1 кв.	2 кв.	3 кв.	4 кв.	всього
Тих, що заблукали	44	93	56	56	249
Затримано безпритульних	92	87	124	125	428
З них:					
з дитбудинків	13	30	29	17	89
з ФЗН і РУ	30	17	7	18	72
з ДПР МВС	-	1	12	10	23 [34, арк. 39-40]

У Ворошиловградській області також регулярно відбувалися рейди з підбору безпритульних і бездоглядних дітей. Наприклад, у 1951 р. було здійснено 123 таких рейди, в яких загалом взяло участь 1230 працівників міліції, 738 членів бригад сприяння міліції, 826 комсомольців та 280 представників громадськості. Окрім цього працівниками міліції проводилася повсякденна робота з виявлення безпритульних, до якої залучали і громадськість [34, арк. 39]. У Запорізькій області працівниками міліції було затримано у 1951 р. 1360 дітей проти 986, вилучених з вулиці в

1950 р., у тому числі відповідно безпритульних 260 проти 326 дітей, бездоглядних – 946 і 531, тих, що заблукали 154 і 129 дітей [16, арк. 25].

Та хоча такі рейди періодично проводилися, для того, щоб їх організувати, передусім, потрібно було зібрати достатню кількість людей для допомоги міліції, а для цього доводилося докладати неабияких зусиль. Про це яскраво свідчить приклад, озвучений на республіканській нараді з питань боротьби з дитячою безпритульністю, яку було проведено у 1946 р.: «...не піднята громадськість на масові заходи [рейди – І.Б.]. У Києві було організовано кілька заходів по місцям, де можуть концентруватися безнадзорні і безпритульні – по базарам, у кіно. І ось підуть наші робітники до райкому – будь ласка, допоможіть нам. У Молотовському районі дали один раз наряд на 35 чоловік комсомольців. Добре, давайте. А де ж їх узяти? Підіть до РВР і візьміть, тобто у нашому ж підрозділі – регулювання вуличним рухом. Це називають «мобілізували». У Печерському районі, коли звернулися не так давно, нам відповіли – бачте, у нас є більш важлива робота, ми зараз займаємось підготовкою до параду і до закінчення параду не звертайтеся до нас з цього питання, тобто у них більш важлива підготовка до параду, ніж ця робота. У Кагановичському районі, там просто зробили – склали у кабінеті у секретаря райкому графік, розіслали до навчальних закладів, де є комсомольці. Коли туди наші робітники пішли, їм відповіли – ми вже відправили графік на підприємства і установи, йдіть і вимагайте за нашими графіками» [43, арк. 49–50].

Взагалі, як свідчать архівні документи, під час обговорення питань масової дитячої безпритульності і бездоглядності на нарадах – районних, обласних, республіканських тощо – часто міністерства жалілися один на одного: на міністерства освіти, охорони здоров'я, а також пресу, яка не достатньо висвітлювала питання щодо дітей-сиріт, бо можна було б звертатися до людей за допомогою [43, арк. 49]. Зокрема, питання щодо висвітлення проблеми дитячої безпритульності, періодично підіймалося на тематичних нарадах: «...Потім газети. Правда, у нас кілька разів брали

матеріали представники газет, але також недостатньо. Потрібно сказати, що і ми мало ініціативи виявили, серед громадськості мало проводиться доповідей, бесід. Треба інформувати громадськість щодо стану дитячої безпритульності і бездоглядності» [52, арк. 59]. Втім, слід зазначити, що хоча на нарадах періодично і озвучувалися питання про інформування громадян щодо реального стану масової дитячої безпритульності і бездоглядності, більшість матеріалів цих нарад для пересічних громадян залишались під грифом «секретно»...

Як вже було зазначено у параграфі 2.1, не всі діти, вилучені з вулиць, були безпритульними, багато з них були бездоглядними, тобто мали домівку і одного або обох батьків, іноді, навіть цілком благополучних і успішних, але які не забезпечували їм належного догляду і виховання. Такі діти поверталися батькам, яким виписували штраф за бездоглядність, а декого навіть притягували до кримінальної відповідальності і позбавляли батьківських прав, а дитину направляли до дитячого будинку. Так, наприклад, у 1944 р. в Українській РСР було затримано 58573 дитини, з них виявилось безпритульних 37374 дитини і бездоглядних – 21199. За бездоглядність їх дітей було притягнуто загалом 4852 батьків або осіб, що їх замінюють, із них до кримінальної відповідальності – 80 чол. і до адміністративної – 3752 [39, арк. 78]. У 1946 р. тільки у Сталінській області було оштрафовано 426 батьків, на 372 батьків були направлені матеріали на місця їхньої роботи, а також у партійні і комсомольські організації. За примушування дітей до жебрацтва та торгівлі на ринках притягнуто до кримінальної відповідальності 78 осіб [183, арк. 84]. Часом кількість бездоглядних дітей в рази перевищувала кількість безпритульних. Так, у Львівській області за результатами 17 рейдів, проведених протягом березня-квітня 1948 р., з вулиць було вилучено 595 дітей, з них виявилось 117 безпритульних і 478 бездоглядних [4, арк. 179].

Виявлені в наслідок проведених масових рейдів або повсякденної роботи міліції діти потрапляли до дитячих кімнат міліції, співробітники

яких мали з'ясувати чи є у затриманих батьки, умови їх життя тощо [37, арк. 21]. Відповідно до інструкції НКВС СРСР від 7 червня 1935 р. «Про порядок затримання та подальшого влаштування безпритульних і бездоглядних дітей», дитячі кімнати міліції мали бути добре освітленими і чистими, обов'язково мати стільці, столи та вмивальник. Окрім цього, в наявності мали бути дитяча література та газети. Для роботи з дітьми зі складу працівників міліції призначався витриманий, бажано з педагогічною підготовкою, інспектор, який і мав працювати з дітьми, зокрема опитувати їх для отримання інформації щодо життя дитини, наявності у неї домівки і батьків [166, с. 75].

Проте реальний стан речей суттєво відрізнявся від прописаного на папері. Для прикладу можна навести результати перевірки кімнат міліції Сталінської області, проведеної у 1946 р. Отже, було виявлено недостатню кількість дитячих кімнат міліції – замість запланованих у Сталінській області 27 кімнат, діяла лише 21. Зовсім не було дитячих кімнат міліції у м. Горлівка, лише одна замість трьох мала в м. Макіївка. Пояснювалось це катастрофічним браком придатних для цього приміщень. Так, наприклад, у м. Сталіно дитяча кімната при першому відділку міліції перебувала у такому руйнівному стані, що дітей могли там розміщувати тільки влітку, а приміщення дитячої кімнати при 13-му відділку міліції було дуже вологим. Крім того, обладнання кімнат міліції у переважній більшості було в дуже поганому стані. Не вистачало стільців і столів, книг та наочного матеріалу для організації дозвілля дітей. І, насамкінець, дитячим кімнатам міліції катастрофічно не вистачало кваліфікованих співробітників, що відбивалося на якості спілкування із затриманими, проведення з ними профілактичної роботи [166, с. 76-77].

Така ж ситуація, зокрема щодо співробітників дитячих кімнат міліції, спостерігалась повсюдно. Так, у 1947 р. київські дитячі кімнати були укомплектовані працівниками у кількості двох осіб – інспектора і помічника інспектора. Вони повинні були займатися викликом батьків,

відправляти безпритульних до дитячих приймальників-розподільників, а також з'ясовувати, де живуть батьки, якщо вони існували... Відповідно, все це зробити одній людині було важко. На нарадах щодо боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю співробітники дитячих кімнат міліції зазначали: «...якби чергували кілька педагогів, це була б велика допомога. Однак цього від Міністерства освіти ніяк не доб'ється. Тому нам надзвичайно важко працювати в цих дитячих кімнатах» [52, арк. 58].

Через надмірно великий потік безпритульних дітей із сусідніх республік СРСР до України, органи НКВС/МВС УРСР мусли збільшити мережу своїх закладів. Так, за період з 1 серпня до 15 грудня 1944 р. кількість дитячих кімнат при відділках міліції по УРСР збільшилась на 130 [39, арк. 18зв.]. А у 1947 р. загалом по республіці для вилучення безпритульних з вулиці під контролем МВС працювало 189 дитячих кімнат міліції [40, арк. 7]. І до кожної дитячої кімнати міліції в середньому доставляли по чотири-п'ять дітей на добу [166, с. 76].

Наступним пунктом влаштування безпритульних дітей були приймальники-розподільники. Згідно з положенням «Про приймальник-розподільник НКВС» від 7 липня 1935 р., він мав представляти собою заклад закритого типу для короткотривалого перебування (не довше одного місяця) безпритульних, вилучених з вулиць дітей та підлітків у віці до 16 років. У приймальниках-розподільниках діти мали проходити санітарно-гігієнічну обробку, медичний огляд; а співробітники – виявляти причини, через які дитина опинилась на вулиці, докладати зусиль для відновлення зв'язку безпритульних з родинами, а також сприяти їхньому поверненню додому [166, с. 77–78]. Дітей-сиріт, а також дітей, зв'язок із родинами яких встановити не вдалося, мали розподіляти на подальше влаштування у державні заклади. Так, дітей, яким не виповнилося 14 років, відправляли до дитячих будинків або влаштовували на патронат, тих же, які вже мали 14-16 років, направляли на роботу до колгоспів або підприємств, або на навчання у школи фабрично-заводського навчання та

ремісничі училища [37, арк. 16]. Станом на 15 травня 1944 р. в Україні нараховувалось 35 приймальників-розподільників із загальною ємністю в 2455 дітей [1, арк. 82].

Крім того, для прийому безпритульних дітей організовувалися тимчасові приймальні пункти та приймальники-розподільники, як місця короткотривалого перебування затриманих перед подальшим їх влаштуванням [155, с. 72]. Так, у вересні-жовтні того ж, 1944 р., в Україні було відкрито 41 дитячий приймальник-розподільник з пропускною спроможністю 2480 чоловік. Через них лише у першому півріччі їх роботи пройшло 13249 дітей. Водночас перебували у стадії організації ще 13 приймальників-розподільників в Миколаївській, Херсонській, Одеській і Тернопільській областях [155, с. 74].

Проте, всі ці заклади гостро потребували адекватного матеріального забезпечення найнеобхіднішими речами. Так, наприклад, у грудні 1943 р. почав працювати Київський приймальник-розподільник з пропускною спроможністю 200 чоловік. За час з 5 грудня 1943 р. до 1 березня 1944 р. він пропустив близько 300 дітей. І весь цей час, незважаючи на зимовий час, приймальник працював, не маючи жодного матрацу, жодного комплекту постільного приладдя, білизни і обмундирування. Дітям – і здоровим, і хворим – доводилося спати на голих ліжках, у тому ж одязі, в якому вони були передані до приймальника, а одяг цей, у переважній більшості, був лахміттям, майже непридатним для використання [1, арк. 29–30]. Доповнити уявлення про умови перебування в дитячому приймальнику-розподільнику може наступний епізод. Дванадцятирічний Микола Ковальдін після загибелі батька, жив з мачухою у Чернігівській області. Жили матеріально скрутно, мачуха ображала його, не давала їсти, отже хлопчик втік з дому, щоб влаштуватися де-небудь у дитячий будинок. На вокзалі у Києві його було затримано і направлено у дитприймальник... Через деякий час життя у приймальнику-розподільнику хлопець почав просити відправити його назад до рідних [47, арк. 45].

Додатковим навантаженням на українські заклади для сиріт і вилучених з вулиці безпритульних було те, що діти прибували у великих кількостях також із областей сусідніх республік. Наприклад, у Сумській області було 2 дитячі приймальника-розподільника (у містах Суми і Конотоп), один на 50 місць, інший – на 35. Тільки за 1944 р. через ці приймальники пройшло 2002 дитини. З цієї загальної кількості безпритульних жителями Сумської області виявились лише 346 дітей. Інші ж 1656 дітей прибули із, головним чином, східних і північних областей РРФСР – Курської, Смоленської, Московської, Ленінградської, Іванівської, Горьківської, Сталінградської, Воронежської і Орловської. Втім, всі вони потребували якнайшвидшого влаштування. Отже, з дитприймальників було відправлено в дитячі будинки 487 чол., у ремісничі училища і школи ФЗН – 337; до трудових виховних колоній – 191; до рідних і тих, хто їх замінював – 319, працевлаштовано – 628 [39, арк. 72]. Тобто невлаштованими залишились 40 дітей.

Проте у подальші роки через неспадаючий потік безпритульних ситуація із влаштуванням дітей сильно ускладнилася. Так, станом на 1 квітня 1946 р. загалом по республіці було влаштовано дітей: у дитячі будинки – 60508; у родини трудящих – 177010; направлено до ремісничих училищ і працевлаштовано у промисловість і сільське господарство – 64459 підлітків старшого віку. Таким чином, було влаштовано 246720 дітей, ще 1825 залишились невлаштованими [41, арк. 2].

Таким чином, через катастрофічну перевантаженість київських і обласних дитячих будинків і відмову Управління трудових резервів і обласного Відділу народної освіти приймати підлітків відповідного віку на навчання і роботу (про це детально піде мова у §4.3), їм доводилося залишатися у приймальниках-розподільниках по 2 місяці і довше [1, арк. 29–30]. У перші повоєнні роки ця ситуація залишалася незмінною. Особливо гострою проблема влаштування безпритульних дітей була у Києві. Потік дітей, що прибували у столицю не послаблювався, в

результаті масових рейдів до дитячих кімнат міліції і київського приймальника-розподільника продовжували надходити вилучені з вулиць міста безпритульні.

Ці обставини вимагали від Міністерства освіти періодично розвантажувати приймальник, розміщаючи дітей у дитячих будинках інших областей. Але через тотальну перевантаженість дитячих будинків і у областях, місцеві виконавчі комітети відмовлялися приймати дітей, мотивуючи це відсутністю місць у дитбудинках своєї області. Так, наприклад, Голова виконкому облради депутатів трудящих О.Денисенко у листі П.Бажану від 21 лютого 1948 р. повідомляв, що «Дитячі будинки [Кам'янець-Подільської області] перевантажені, при нормальних умовах житлова площа дитячих будинків дозволяє розмістити лише 2600 дітей. В більшості дитячих будинків діти сплять по 2 на одному ліжку. В дитячих прийомниках-розподільниках області 59 дітей-сиріт перебувають більше 2-х місяців і з-за відсутності місць немає змоги влаштувати їх в дитячі будинки. Крім того в області є 400 дітей круглих сиріт, яких необхідно влаштувати в дитячі будинки, але з-за відсутності місць їх до цього часу не влаштовано. Виходячи з вищезазначеного виконком обласної Ради депутатів трудящих просить Раду Міністрів УРСР не надсилати в дитячі будинки нашої області дітей з прийомника-розподільника міста Києва» [4, арк. 38]. Подібні листи з проханнями не переводити дітей до дитбудинків їх областей надсилали і голови виконкомів інших областей України, зокрема, Чернігівської і Волинської [4, арк. 39, 41].

Подібна ситуація була актуальна для всіх регіонів республіки. Відтак, безпритульні, вилучені з вулиць, вимушені були залишатись у приймальниках-розподільниках в умовах нестерпної тісноти на невизначений час. Для прикладу, у тому ж київському приймальнику-розподільнику, розрахованому на 200 дітей, у 1947 р. перебувало 450 безпритульних шкільного віку, для яких не було місця у дитячих будинках [4, арк. 21].

Тим часом і в Європі після завершення Другої світової війни також розпочалася криза, пов'язана з біженцями, зокрема і дітьми, небачених до того масштабів. У 1946 р. адміністрація допомоги та відбудови Об'єднаних Націй створила Міжнародний надзвичайний фонд допомоги дітям (ІСЕФ) для надання допомоги дітям, які постраждали під час Другої світової війни. ІСЕФ діяв, здебільшого, з метою охорони здоров'я дітей відповідно до принципу, що допомога повинна розподілятися серед усіх дітей без будь-якої дискримінації. А вже 11 грудня 1946 р. резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй було засновано Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ). Задача фонду полягала у допомозі дітям, життя і майбутнє яких були під загрозою, незалежно від того, яку роль їхня країна відіграла у Другій світовій війні.

Перший Виконавчий директор ЮНІСЕФ Моріс Пейт протягом 1947–1965 рр. розширив діяльність Фонду для більш комплексного задоволення потреб дітей, а також домігся консенсусу щодо того, що потреби дітей важливіші за політику, який формулювався у гаслі: «Дітей-ворогів не існує».

У 1947 р. було отримано перший приватний внесок на потреби ЮНІСЕФ. Відтоді і дотепер фонд фінансується за рахунок добровільних внесків фізичних осіб, підприємств, фондів та урядів. Тоді ж було створено перший національний комітет ЮНІСЕФ у Сполучених Штатах (національні комітети являють собою допоміжну мережу незалежних благодійних організацій, які збирають кошти для здійснення роботи ЮНІСЕФ в усьому світі).

Проекти ЮНІСЕФ у галузі водопостачання, санітарії та гігієни спрямовані на скорочення кількості дитячих захворювань, які можна попередити шляхом профілактики, і смертельних випадків, яким можна запобігти. Кампанії з викорінення фрамбезії, лепри і трахоми є достатньо ефективними [223].

Отже, у повоєнний період держава намагалась докладати певні зусилля, для того, щоб, за допомогою міліції і громадськості, вилучити з вулиць тисячі безпритульних і бездоглядних дітей. Для цього органами влади різного рівня приймалося безліч постанов, були створені комісії з влаштування дітей, які потребували державної допомоги. Проте вся ця бурхлива діяльність обмежувалась лише виявленням і, власне, вилученням дітей з вулиці, а також помещенням їх до кімнат міліції та приймальників-розподільників перед подальшим влаштуванням. Відповідні служби не переймалися забезпеченням належних, або хоча б прийнятних, умов існування дітей на цих «базах» тимчасового перебування – як матеріальних, так і кадрових. Приймальники-розподільники практично не забезпечувались необхідними речами, зокрема, постільним приладдям і одягом для дітей, а працівники не мали відповідної освіти для якісної роботи з дітьми. Крім того, в цих закладах безпритульні часто затримувались на кілька місяців через критичну переповненість дитячих будинків по всій території республіки.

РОЗДІЛ 3. УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ У ДИТЯЧИХ БУДИНКАХ

§ 3.1 Кадрово-матеріальне становище дитячих будинків УРСР

У повоєнні роки значна частина державних організацій залишилася без місця попереднього розташування, адже будівлі були знищені внаслідок бойових дій чи напівзруйновані, а тому непридатними для відновлення роботи. Крім того, були непоодинокі випадки, коли приватні господарі повернувшись з евакуації, знаходили своє помешкання вже зайнятим іншими пожилцями або, навіть, організаціями. Тож, намагаючись якось облаштуватися в нових реаліях і шукаючи собі альтернативні варіанти житла, вони також займали більш-менш придатні для життя приміщення. Будівлі дитячих будинків не стали виключенням, і часто використовувалися не за прямим призначенням як приватними особами, так і організаціями, які втратили свої помешкання чи будівлі. Так, наприклад, відомо, що в 1946 р. у Києві приміщення, які до окупації належали п'яти дитячим будинкам, були зайняті пивзаводом, радіовузлом, дитячим приймачем МВС, районним відділком міліції, а також приватними мешканцями [47, арк. 125]. Тоді ж Лисогірський спеціальний дитбудинок Ворошиловградської області ділив приміщення з Горіховським заводом, в наслідок чого мав тотальний дефіцит площі – маючи плановий контингент у 200 дітей, фактично в дитбудинку перебувало 185 вихованців, отже наявної площі їм катастрофічно не вистачало [23, арк. 46].

Крім того, часом нові «господарі» приміщень, які належали дитбудинкам, вперто не хотіли їх звільняти. Так, Житомирський дитячий будинок ім. Щорса до війни займав два будинки. Під час війни в них тимчасово було розміщено військову частину, яка у 1944 р. ці приміщення звільнила. Але начальник гарнізону м. Житомира дозволив вселитися туди співробітникам гарнізонного госпіталю № 409. Після втручання у справу

місцевих органів влади, госпіталем таки було звільнено один будинок, баню і пральню, в яких було розміщено 269 дітей-сиріт. Крім того, рішенням Виконавчого комітету Обласної ради трудящих від 18 травня 1944 р. та Житомирської Міської ради трудящих від 25 червня 1945 р. було зобов'язано працівників гарнізонного госпіталю № 409 звільнити всі приміщення для розміщення в них дітей Житомирського спецдитбудинку ім. Щорса. Але начальник госпіталю відмовився виконати ці постанови, посилаючись на те, що він не має відповідного наказу Міністерства Оборони УРСР. Отже, станом на 5 квітня 1946 р. діти продовжували перебувати у тих же умовах – спали по двоє на одному ліжку, залишалися без послуг бані і пральні [2, арк. 133].

Такий стан речей залишався незмінним, принаймні, до початку 1950-х рр., про що свідчать архівні дані. Так, у 1948 р. Білоцерківський дитячий будинок № 1 розміщувався у 3-х кімнатах дитячого садка № 3, що ні в якій мірі не могло задовольнити його потреби. Водночас виконкомом Білоцерківської міської Ради депутатів трудящих було незаконно передано приміщення, звільнене школою глухонімих, будівельній ділянці під гуртожиток для робітників, замість того, щоб передати його дитячому будинку [84, арк. 335]. У 1951 р. у м. Чорнобилі приміщення дитбудинку використовувалося ремісничим училищем № 19; у м. Таращі – технікумом механізації сільського господарства та промкомбінатом; на хуторі Гора приміщення і садиба використовувалися як підсобне господарство управління міліції м. Києва [86, арк. 295]. У приміщенні Скалатського дитячого будинку Тернопільської області займали квартири голова виконкому райради і працівники цього дитбудинку – два вихователі, завуч і завгосп. А в Тивровському дитбудинку Вінницької області, не зважаючи на нестачу приміщень для потреб вихованців, 200 кв. м. площі було передано в оренду кінотеатру [55, арк. 76].

Під час війни багато будівель, в яких безпосередньо розміщувались дитячі будинки, було зруйновано вщент. Наприклад, тільки у

Дніпропетровській області було зруйновано 25 дитбудинків [39, арк. 54], у Києві із 21 дитячого будинку залишилось 14 [12, арк. 9]. Крім того, час від часу, виконками обласних Рад депутатів трудящих, зокрема в Ізмаїльській, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській та Сумській областях, закривали дитячі будинки, які не відповідали санітарно-технічним вимогам, не надаючи при цьому нових приміщень. Так, у 1946 р. у Київській області нараховувалося 32 дитячих будинки, з них 1 санаторний, який слугував для оздоровлення і відпочинку дітей-сиріт під час літніх канікул [81, арк. 617]. Все це призводило до того, що наявні працюючі дитячі будинки були переповнені дітьми. Так, за планом на 1946 р. дитбудинками Київської області мало бути охоплено 3535 дітей, фактично ж там перебувало 3608 вихованців і 31 дитячий будинок був не в змозі охопити всіх сиріт, які потребували влаштування [81, арк. 617]. На додачу, у серпні 1946 р. було закрито 2 дитбудинки в Рокитнянському та Новошепелицькому районах, тому що приміщення цих дитячих закладів не відповідали мінімальним умовам для нормального життя дітей, не надавши при цьому нових приміщень. Таким чином, кількість дитбудинків області зменшилась, а фактична кількість дітей збільшилась на 108 [81, арк. 617]. Крім того, цих вихованців доводилося розподіляти по іншим дитбудинкам, що створювало для всіх дітей не лише не комфортні, а, часом, просто нестерпні житлово-побутові умови. І хоча поступово мережу дитячих закладів відновлювали, значний час дитбудинки залишались переповненими дітьми, особливо це стосувалося Київської і Харківської областей [39, арк. 54].

Та навіть якщо дитячі установи і залишилися у своїх приміщеннях, у більшості випадків вони не були придатними для дитячого проживання. Значна частина цих будівель не була відремонтована належним чином через хронічну нестачу скла, деревини, цвяхів та інших будівельних матеріалів. Так, у 1947 р. через відсутність скла були не в змозі завершити ремонт у дитячих будинках Ізмаїльської, Кам'янець-Подільської,

Житомирської, Миколаївської областей [52, арк. 19]. У Херсонській області відчувалася катастрофічна нестача лісоматеріалів [52, арк. 47]. Дитбудинкам Вінницької області загрожувала перспектива зустріти зиму з неякісно відремонтованими дахами через відсутність покрівельних матеріалів. Ще в 25 дитячих будинках цієї області не були засклені внутрішні віконні рами через все той же хронічний дефіцит скла, якого потребувалося 3 тис. кв. м [52, арк. 52]. Взимку 1948 р. вихованці Болградського дитячого будинку Ізмаїльської області (нині Одеська – І.Б.) мушили перебувати в будівлі, у двох кімнатах якої протікав дах, вхідні двері погано прикривалися, а в багатьох вікнах та внутрішніх дверях не було скла [52, арк. 184].

У наступні роки негативна ситуація щодо підготовки до зими залишалася досить стабільною і змінювалась дуже повільно. Наприклад, Оленівський дошкільний дитячий будинок Київської області при перевірці у 1948 р. мав запас палива на 10–15 днів і, через відсутність відповідного транспорту та неможливості транспортування, перебував під загрозою залишитись взагалі без опалення в зимовий час [84, арк. 334]. В Утконосівському дитбудинку Ізмаїльської області з необхідних 2000 т палива було забезпечено лише чверть, через що вихованцям доводилося спати в холодних спальних кімнатах [52, арк. 184]. А взимку 1953 р. у дитячих будинках Чернівецької та Ізмаїльської областей температура повітря в спальнях та робочих кімнатах складала всього близько 10–14 градусів тепла. Вихователі були змушені постійно перебувати у верхньому одязі, вихованці також займалися та проводили вільний час, одягнені в пальта. До того ж, постійне знаходження в холодних кімнатах призводило до різкого погіршення здоров'я дітей, а також не могло не впливати на дотримання нормального санітарного режиму в дитячих будинках [57, арк. 34].

Особливі складнощі з доставкою палива, а також продуктів харчування та різного краму для повсякденних потреб дітей, мали дитячі

будинки, які знаходилися в сільській місцевості, особливо ті, які були розташовані на відстані 20–40 км від райцентрів і до 100–120 км від обласних центрів, і не мали свого автотранспорту. Так, наприклад, Чернігівський дитбудинок Запорізької області, в якому виховувалося 200 дітей, був розташований за 40 км від райцентру і залізниці, а від обласного центру – за 200 км. Не маючи свого автотранспорту, адміністрація ледве справлялася із забезпеченням щоденних потреб вихованців у продуктах і паливі [11, арк. 149]. А Соколівський дитячий будинок Вінницької області розташовувався від райцентру та залізниці за 22 км і від бази обласного відділення народної освіти – за 120 км. У дитбудинку проживало 160 дітей. Поблизу ж не було жодної бази для отримання продуктів та палива. Отже, для того, аби забезпечити щоденні потреби вихованців, директор витрачав щодня майже увесь час на їх «добування». Та, все одно, у цьому дитбудинку не було запасів ані харчів, ані палива навіть на 5 днів, як і можливості їх привезти [11, арк. 150]. Загалом, станом на 1949 р. із 403 дитбудинків, розташованих в сільській місцевості, лише 177 мали власний транспорт [11, арк. 151].

Проте, влада не поспішала допомагати із придбанням транспорту для дитбудинків, не зважаючи на численні прохання про це. Так, Міністерство освіти просило Раду міністрів УРСР зобов'язати Держплан УРСР передбачити на 1950 р. 150 вантажних автомашин для дитбудинків [11, арк. 151]. А адміністрація Дніпропетровського дитбудинку № 1, в якому утримувалося 154 вихованців, розташований на околиці міста, за 10 км від споживчих баз, протягом трьох років зверталася до Міністерства освіти УРСР з проханням виділити вантажну машину. Станом на 1955 р. дитячий будинок машини так і не отримав [21, арк. 61].

Але навіть ті небагаточисельні дитячі заклади, які отримали належну допомогу від виконкомів міських та районних Рад, часто могли забезпечити себе паливом лише частково. Наприклад, дитячі будинки Сталінської області в 1947 р., навіть при сприянні місцевих органів влади,

з змогли заготовити палива лише від 60% до 80% потреби [52, арк. 37-38]. Хоча, слід зазначити, що в тогочасних умовах ці показники вважалися доволі високими.

Тож через хронічний брак приміщень, а також велику кількість дітей, які потребували влаштування, дитбудинки УРСР були перенаселені ними. Через брак спальних приміщень та ліжок, велику скупченість дітей, у більшості дитбудинків УРСР вихованці спали по двоє-троє на одному ліжку, на розкладачках у робочих кімнатах або, навіть, розташовувалися на підлозі [77, арк. 3]. Так, 1949 р. у Київському дитячому будинку № 4 із 124 вихованців 86 спали по двоє на одному ліжку [73, арк. 1]. А в 1953 р. у семи дитячих будинках Чернівецької області, а також у більшості дитбудинків Волинської, Житомирської, Вінницької, Тернопільської, Херсонської та Запорізької областей через брак ліжок вихованці мушили спати по двоє, а інколи і по троє на одному спальному місці [57, арк. 31].

Доводилося спати по двоє-троє на одному ліжку сиротам і через перманентну нестачу простирادل та ковдр або ж шукати альтернативні шляхи вирішення цієї проблеми. Для прикладу можна навести ситуацію у дитячих будинках Ізмаїльської області. У 1948 р. у Болградському дитячому будинку на 190 дітей було лише 28 ковдр, тож 162 вихованцям доводилось спати, загорнутими в пальта. Частина вихованців Котловинського дитбудинку через катастрофічну нестачу постільної білизни і, власне, самих ліжок, змушені були спати на підлозі взагалі без матраців, ковдр і простирادل [52, арк. 184–185]. А за документальними даними за 1953 р., у дитбудинку № 1 с. Білолісся постільне приладдя використовували, доти, поки воно не стало вкрай непридатним для застосування, нової ж білизни дитбудинку так і не отримав [57, арк. 32–33].

Також у великому дефіциті у повоєнний час були предмети меблів, зокрема, стільці. Для прикладу, в Білоліському дитбудинку Ізмаїльської

області вихованці шкільного віку виконували домашнє завдання, сидячи удвох на одному стільці, а у дитячому будинку № 5 с. Клішківці Чернівецької області, через нестачу стільців у їдальні, дітям доводилося їсти навстоячки [57, арк. 33–34].

Одягом та взуттям вихованці переважної більшості дитячих будинків УРСР були також вкрай незадовільно забезпеченні. Так, 1946 р. у Житенецькому дитбудинку Київської області на 75 дітей було лише 56 комплектів верхнього одягу [82, арк. 416]. В Ізмаїльській області взимку 1947–1948 рр. вихованці Русько-Іванівського дитячого будинку не мали змоги відвідувати школу, тому що зовсім не мали верхнього одягу, а учні з Котловинського дитбудинку, через брак пальт ходили до їдальні, загорнуті в ковдри [52, арк. 184]. Під час перевірки наприкінці 1947 р. Тарутинського дитячого будинку Ізмаїльської області було виявлено, що всі діти ходили у рваному взутті, відповідно, з мокрими ногами, дівчатка, крім того, не мали панчіх. Тим часом на складі зберігалось 190 пар довгих рейтуз, штанів для хлопчиків, які можна було використовувати, а також купа взуття, яке не лагодилося [52, арк. 185].

Щодо взуття для вихованців дитячих будинків, то наприкінці 1940-х років його, і без того не надто висока якість, ще більше погіршилась. Взуття, яке виготовлялося під проводом Міністерства легкої промисловості, було на гумовій підшві з картонною устілкою, його вистачало на 2-2,5 місяці замість встановленої норми носки у 8 місяців. Відповідно, в бюджеті було передбачено придбання взуття для вихованців дитбудинків з розрахунку півтори пари на рік, що ні в якій мірі не могло задовольнити потреби дітей, зважаючи на реальний стан речей. Міністерство освіти УРСР вважало за необхідне почати виготовляти для вихованців дитячих будинків спеціальне шкіряне взуття на шкіряній же підшві. Щодо цього питання протягом кількох місяців 1949 р. велося листування між Міністерством освіти УРСР, М.П.Бажаном, як заступником Ради міністрів УРСР, Міністром легкої промисловості СРСР,

головою Держплану УРСР та Міністерством фінансів УРСР, яке, на жаль, до якісних змін так і не привело. Це було пояснено нестачею шкірсировини [9, арк. 55–70]. Таким чином, вихованці переважної більшості дитячих будинків УРСР були вдягнені у зношений і брудний мотлох, який потребував негайної заміни. І хоча питання про придбання нового одягу і взуття для дітей неодноразово ставилося перед облвно, воно і надалі залишалося не вирішеним [57, арк. 33–34].

Для повноти картини умов перебування сиріт у спеціальних дитячих закладах буде доречно навести результати перевірки Комарівського спецдитбудинку Харківської області (викладені письмово 20 березня 1948 р.): «У дитбудинку 330 дітей, усі шкільного віку і охоплені навчанням у школі. ... У всіх приміщеннях сперте повітря, кімнати не провітрюються через відсутність кватирок, навіть там, де кватирки є, вони зламані і не відчиняються. У приміщенні холодно, брудно і вогко ... Діти сплять по двоє, ліжка старі, частина з них потребує серйозного ремонту і заміни. Постільна і натільна білизна брудна, прання в пральні неякісне, білизна не прасується. У дитячому будинку відсутні праски, мотузки для сушки білизни. Білизна зберігається у кастелянші в хаотичному безладі. Діти купаються один раз на 10 днів у пральні, купання дітей неякісне, мочалки відсутні. ... У їдальні брудно, холодно. Діти обідають вдягнені. Одягнені діти неохайно, взуття майже у всіх порване, калоші у більшості відсутні і діти ходять з мокрими ногами. На пальто у багатьох немає гудзиків, самі пальта рвані, брудні, у багатьох з мокрим подолом, одяг часто не відповідає зросту дітей і не закріплений за дітьми» [92, арк. 1]. На початку 1950-х рр. стан дитбудинків мало змінився, наприклад, у 1953 р. так було описано Долинський дитячий будинок № 1 Станіславської області: «...Більшість кімнат дитячого будинку знаходиться в незадовільному санітарному стані, спальні і робочі кімнати незатишні, діти не мають зовнішньої культури, дівчатка ходять в рваних платтях і кофточках, не зачесані, замість стрічок в коси вплетені брудні смужки. Діти ... одягнуті

без смаку, майже у всіх них черевики на два-три номерів більші, чим розмір ноги, від чого діти мають неохайний вигляд» [20, арк. 187].

Щодо харчування дітей, то воно також залишало бажати кращого. У 1946 р. відбулася низка перевірок дванадцяти дитбудинків Київської області, в результаті яких було виявлено вкрай незадовільний стан щодо харчування вихованців. Норми харчування дітей в усіх перевірених дитбудинках часто не дотримувалися через невмотивовані заощадження на продуктах. Наприклад, у Мотовиловському дитбудинку на продуктах харчування було заощаджено 76 600 руб.; у Дар'ївському – 105 200 руб.; у Білоцерківському – 36 300 руб.; у Бучанському – 44 200 руб.; у Смілянському дитбудинку № 2 – 13 100 руб.; в Уманському – 62 248 руб. [82, арк. 415]. Це відбувалося через те, що торгові організації відпускали дитбудинкам за рознарядками продукти більш низького і дешевого асортименту, тож, відповідно, норма витрат на харчування дитини систематично знижувалася. Досить часто торгові організації заміняли вершкове масло рослинним, цукор – дешевими кондитерськими виробами, а із круп відпускали лише пшоно [85, арк. 93]. Крім того, районні торговельні організації (торги) не своєчасно та не повністю отоварювали дитбудинки продуктами харчування. Наприклад, той же Мотовилівський дитячий будинок недоотримав: 149 кг м'яса, 7183 шт. яєць, 83 кг жирів, 8230 кг овочів [82, арк. 413].

Уявлення про якість страв, які готували для вихованців дитячих будинків, доповнюють окремі епізоди, як, наприклад, наступний. У 1950 р., під час перевірки санітарного стану Солоницького дитячого будинку Полтавської області, перевіряючі стали свідками приготування обіду для дітей – до котла кухар закидав картоплю, яка була в більшості гнила і погано вимита. Крім того, на очі комісії потрапила мерзла цибуля, яка використовувалась для вінегрету, що і було зафіксовано в акті обстеження цього дитячого будинку [27, арк. 92].

Слід зазначити, що водночас фотографи-хроністи періодично робили світлини вихованців у їдальнях під час сніданку або обіду. Такі фото були дуже затребувані державою, адже транслювали назовні повне забезпечення сиріт харчами. Фотографували таким чином, щоб на передньому плані обов'язково було видно повні тарілки на дитячих столах. Але за підписами видно, що на фото потрапляли лише обрані дитячі будинки – спеціальні, відомчого підпорядкування і підшефні [див. додатки Г, Д, Е, Є].

Окремого висвітлення заслуговує забезпечення продуктами вихованців дитячих будинків під час голоду 1946–1947 рр. Так, більшість дитбудинків Сталінської області у 1947 р. продуктами харчування забезпечувалися більш-менш задовільно, але, де-факто, отримували їх із великою затримкою, і нерідко це були продукти нижчої якості, аніж належало. Наприклад, у листопаді Єнакіївський дитбудинок № 2 одержав 45 банок свинячої тушонки замість свіжого м'яса, 53 кг джему – замість цукру, а також недоодержав 1500 шт. яєць. Разом з тим, низка дитбудинків місяцями взагалі не отримували цукру [52, арк. 38]. Маріупольський і Федорівський дитбудинки в листопаді і грудні зовсім не одержали картоплі (інші дитбудинки УРСР отримували картоплю в дуже обмеженій кількості). Крім того, Маріупольському спецдитбудинку в третьому кварталі було не додано 287 кг м'яса, 105 кг жирів і 215 кг цукру, а сиру, яєць і борошна дитбудинок не отримав взагалі [52, арк. 39].

Подекуди у школах організовували харчування для дітей-сиріт. І хоча воно було вкрай обмеженим і примітивним, але, все ж таки, це була їжа, і під час голоду це було досить суттєвою підтримкою для сиріт. Так про це згадує Є.Я.Олійник із с. Криве Попільнянського району Житомирської області: «...В школі варили їсти для дітей-сиріт, батьки яких не повернулися з фронту, а тим дітям у кого були батьки, їсти не давали. Варили юшку з води та картоплі. Але запах для нас був тоді такий приємний і нам хотілося також їсти» [135, с. 94].

Одним з додаткових засобів для отримання коштів було створення мистецьких гуртків, завдяки виступам яких надходили певні гроші, які витрачали на допомогу місцевим сиротам. Так, наприклад, учасники драматичного гуртка загальноосвітньої школи м. Малин Житомирської області у 1947/48 навчальному році здійснили шість великих концертних виступів. В результаті учні заробили 361 руб., які були використані на забезпечення харчуванням дітей-сиріт та напівсиріт. Ще 1 тис. руб. виділив районний осередок ЛКСМУ. Завдяки цим коштам через шкільний буфет безкоштовне харчування отримували 132 учні, які втратили батьків під час війни [203, с. 52].

У подальші роки, коли ситуація у республіці вже поступово стабілізувалася, харчування сиріт, як і раніше, хіба що, в менших масштабах, залишало бажати кращого. Так, у 1953 р. до дитячих будинків Чернівецької області безперебійно постачалися вершкове масло та крупи, але риба на кухні не потрапляла зовсім, а сир, молоко, сметану та яйця діти отримували лише час від часу. Це відбувалося через те, що кошти на ці продукти Облспоживспількою не виділялися, а ціни на базарах перевищували всі встановлені норми [57, арк. 33–34]. У Кременчуцькому дитбудинку Полтавської області на перший квартал 1953 р. для дітей було закуплено тільки 7 кг сиру, жодного десятку яєць, жодного кг масла. В результаті у січні у вихованці були 31 день без молока, 29 днів без сметани, 31 день без яєць, в лютому – 21 день без молока, 27 днів без сметани, 28 – без яєць; в березні – 21 день без молока, 27 днів без сметани, 31 день без яєць [20, арк. 189].

Дещо кращим був стан дитячих будинків, які мали власні присадибні ділянки. Але таких дитячих установ було небагато. Так, наприклад, у Київській області до 1949 р. таких закладів було лише 15. Проте, починаючи з весни цього ж року, вже у 31 дитбудинку області було насаджено сади загальною площею 18 га, з кількістю дерев 50352 шт. Ще 7

дитячих будинків перенесли висадку на осінь, але разом з тим, 13 закладів взагалі не мали площі для саду [65, арк. 137].

Також більш стабільні матеріальні умови були створені у спеціальних дитячих будинках для дітей полеглих військовослужбовців і партизан та дитбудинках відомчого підпорядкування, які були створені при промислових підприємствах, особливо в дитбудинках вугільників. Вони були добре (принаймні у порівнянні із дитячими будинками загального типу) забезпечені необхідними меблями, постільним приладдям, одягом та продуктами харчування [52, арк. 41]. Також слід зауважити, що зазвичай саме ці дитячі будинки потрапляли на фото офіційної хроніки. Так, наприклад, хоча у Київській області у 1946 р. функціонувало 32 дитячих будинки, «до кадру» потрапило всього чотири відповідні заклади, розташовані безпосередньо у Києві [див. додатки А, Б, В, Г]. Звісно, ці дитбудинки мали більш прийнятний вигляд порівняно зі звичайними дитячими закладами, бо влада ніколи б не дозволила, щоб назовні потрапили фото будівель з вибитими шибками і з дверима, які не зачиняються. А саме такими були переважна більшість будівель, що «пережили» військові дії.

Також легше велося тим небагатьом дитячим закладам, які мали справжню (не формальну) шефську допомогу. Так, наприклад, Мотовилівський спеціальний дитячий будинок Київської області мав шефа – військову частину. Навіть при величезних заощадженнях на продуктах харчування і невидачі у повній мірі асортименту продуктів, про що було сказано вище, вихованці мали досить непогано організоване харчування, також були достатньо забезпечені одягом, взуттям та постільним приладдям. Крім того, для поліпшення харчування використовувалися додаткові продукти із власного допоміжного господарства [84, арк. 334].

В Європі у воєнні роки також нагальною була проблема харчування. Оскільки сільськогосподарські угіддя були знищені, а продовольство не вирощувалося, нормування було обмеженим. Так, у Німеччині в 1944 р.

харчові пайки спочатку забезпечували 1000 калорій на день, діти, крім того, додатково отримували молоко. У Польщі було близько 3 млн. дітей, які недоїдали, відтак, страждали від захворювань, викликаних дефіцитом вітамінів – цинга, рахіт і пелагра (дефіцит ніацину). У Румунії захворюваність на пелагру зросла втричі протягом 12 місяців. У 1945 р. до лікарень Гамбурга було госпіталізовано 1189 дітей з «голодним набряком». У повоєнний час пайок було збільшено, хоча розподіл їжі залишався проблематичним, і багато дітей не отримували повного раціону. Втім, ситуація поступово покращувалась і вже до 1948 р. у Німеччині дорослі споживали 2000 калорій на день. Дослідження 6858 дітей у Відні в жовтні 1945 р. показало, що, незважаючи на обмежене харчування, яке складало приблизно 1900 калорій на день, вони відповідали нормам розвитку, які тоді вважалися оптимальним міжнародним стандартом [140, с. 92].

В умовах повоєнного часу різні організації надавали посильну матеріальну допомогу дітям УРСР, які втратили батьків. Зокрема, Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР) та Червоний Хрест збирали кошти для надання допомоги дітям-сиротам та дітям, що потрапили в матеріальну скруту, шляхом організації закритих вистав, концертів, вечорів художньої самодіяльності тощо. Так, у 1947 р. від організації закритих вистав, концертів та вечорів художньої самодіяльності було зібрано 233 569 руб., а по лінії Червоного Хреста – 71 996 руб., з яких 42 600 руб. витрачено на харчування 2 620 дітей-сиріт [52, арк. 34].

Комсомольські та профспілкові організації також брали участь у допомозі сиротам. Щоправда, слід зауважити, що допомога ця організовувалась «згори», на нарадах секретарів первинних комсомольських організацій за вказівкою керівної партії [63, арк. 44]. Звичайні комсомольці просто ставилися до відома і були змушені виконувати прийняті на цих нарадах рішення. Ці акції допомоги могли мати вигляд соціалістичного змагання [63, арк. 157] або «звернення» чи «виклику» через періодичну пресу, нібито кинутого комсомольцями

комсомольцям же з інших регіонів республіки [63, арк. 43]. Таким чином був створений фонд допомоги дітям-сиротам. Кошти і речі першої необхідності для нього збирали члени комсомольської організації та молодь міст і сіл. Наприклад, у Мелітополі було зібрано 112 633 руб., 601 шт. речей, 200 шт. різного посуду, 50 ліжок тощо. У Ворошиловграді було зібрано 203 792 руб., а також проведено збір взуття та одягу [37, арк. 12]. У Запорізькій області на комсомольський рахунок у банку було перераховано 824 068 руб., зібрано 579 пар взуття, 1446 шт. одягу, 85 545 кг продуктів [37, арк. 12].

Радянська преса залюбки висвітлювала цю діяльність комсомольських організацій і, ґрунтуючись на загальних тенденціях, можна припустити, що традиційно «малювала» більш позитивну картину, аніж це було в реальності. Так, у випусках газети «Молодь України» було у яскравих тонах описано, як представники краматорського комсомолу відремонтували приміщення Комишевахського дитбудинку, зібрали для нього меблі, книжки, завезли 3 т вугілля [131], а комсомольці і молодь Глобинського району Полтавської області зібрали у фонд допомоги дітям-сиротам 8900 руб. [124].

Також хочеться наголосити, що допомагали комсомольці зазвичай лише «обраним» спеціальним дитячим будинкам для дітей полеглих фронтників, дитбудинки ж загального типу залишались поза їхньою увагою.

Подекуди до збору коштів і речей повсякденного вжитку для вихованців дитячих будинків залучали і школярів, про що обов'язково повідомляли у тематичній пресі, намагаючись таким чином заохотити якомога більше учнів. Так, у піонерській газеті «Зірка» повідомлялось, що учні школи № 23 П'ятихатського району Дніпропетровської області у 1944 р. створили «фонд допомоги дітям-сиротам воїнів Червоної армії і дітям, що потерпіли від навали фашистів» і зібрали в нього 3000 руб., а також постільну білизну, посуд, дитячі речі [121].

Інколи наданню допомоги від держави сприяли масові обстеження дитячих будинків. Так, на виконання рішення ЦК КПУ від 18 березня 1959 р., з 20 березня по 20 квітня провадився громадський огляд роботи дитячих будинків і стану патрунування дітей, позбавлених піклування батьків. Для цього в кожній області були створені комісії з представників партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій та працівників народної освіти [62, арк. 11]. У результаті громадського огляду було відкрито 5 нових дитячих будинків на 570 місць у Ровенській, Чернівецькій, Хмельницькій, Станіславській та Дніпропетровській областях. Крім того, для проведення капітального ремонту і добудови приміщень виконкоми місцевих Рад додатково виділили кошти і допомогли дитбудинкам будівельними матеріалами. Так, у Дніпропетровській області було виділено 693 тис. руб., в Одеській – 345 тис. руб., у Київській – 90 тис. руб. Дитбудинкам Миколаївської області було надано допомогу у вигляді 75 куб. м дефіцитних на той час, лісоматеріалів і 50 т вапна, а дитячим будинкам Київської області – 50 тис. шт. цегли, 60 т вапна, 4 вагони дощок, 10 куб. м. фанери [62, арк. 11–13].

У дитбудинках досліджуваного періоду завжди відчувалася гостра нестача кваліфікованих педагогічних кадрів. Це відбувалося через те, що робота в дитячих будинках залишалася в категорії непрестижних і низькооплачуваних професій. А рішення уряду про підвищення заробітної платні, пенсій і пільг для вчителів шкіл, яке не поширювалося на працівників дитбудинків, тільки підкреслювало цей факт. Тож не дивно, що кваліфіковані педагоги не тільки не прагнули потрапити на роботу до дитячих будинків, а і відверто оминали їх. Тож, типовою була ситуація, коли РайВНО надсилав вихователями та директорами до дитячих будинків осіб, які не виправдали себе на роботі в школі, а також тих, хто взагалі не мав жодного стосунку до педагогіки. Як наслідок, на роботу до дитячих будинків часто потрапляли випадкові люди, які не мали відповідної освіти

і досвіду роботи. Так, за даними Міністерства освіти УРСР за 1954 р., із всього загалу працівників дитячих будинків республіки не мали педагогічної освіти: 69 директорів, 12 завідуючих навчальною частиною, 1606 вихователів; більше того, 17 директорів і 800 вихователів не мали навіть загальної середньої освіти [58, арк. 77].

Можна навести кілька прикладів вкрай невдалого підбору кадрів для дитячих закладів у 1954 р. Отже, Київський облвнв після зміни кількох директорів Будищанського дитбудинку, призначив на цю вакансію претендента, який на той час вже неодноразово скомпрометував себе на роботі в дитбудинках Полтавської, Львівської і Сумської областей. Директорку Черкаського дитячого будинку № 1 за розвал роботи, незаконні дії і порушення фінансової дисципліни Черкаським міськкомом партії було звільнено з роботи. Проте начальник відділу дитбудинків Міністерства освіти УРСР видала їй прекрасну характеристику і направила на роботу в Чернівецьку область директором Боянського дитбудинку № 16, який вона також привела до розвалу [58, арк. 77]. Директора Водицького дитбудинку Кам'янець-Подільської області було звільнено, як такого, що не має педагогічної освіти. На його місце було призначено нового директора, за спеціальністю режисера-хормейстера, який педагогічної освіти і ніякого досвіду роботи в цій галузі також не мав. Як наслідок, стан дитбудинку не покращився, а ще й погіршився [58, арк. 78].

Закономірним результатом такого недбалого підбору працівників для роботи в дитячих будинках була постійна плинність кадрів. Так, наприклад, протягом 1952/53 навчального року у дитячих будинках Чернівецької області змінилося 43 особи директорів, завучів і вихователів як таких, що не впоралися з роботою [57, арк. 42]. У Чайківському дитячому будинку Київської області, за даними від 17 грудня 1946 р., за 2 роки і 6 місяців змінилося 7 директорів [82, арк. 405]. А у Луганській області лише за 1955 р. змінилося 6 директорів дитячих будинків. Зокрема,

у Горському дитбудинку цієї ж області за 3 роки змінилося 3 директори [59, арк. 45].

І ця ситуація не покращувалась роками: протягом усього досліджуваного періоду спостерігається велика кількість працівників у дитбудинках без відповідної освіти і шалена плинність кадрів. Виходячи за хронологічні межі дослідження, все ж хочеться вказати, що у 1959 р. у дитячих будинках Української РСР без педагогічної освіти працювало 19 директорів, 5 завучів та 247 вихователів. Зокрема, в сиротинцях Одеської області – 2 директори і 32 вихователі, в Сумській – 2 директори і 20 вихователів, у Дніпропетровській – 20 вихователів. Найгірший стан з добором працівників для дитбудинків був у Сумській, Одеській, Дніпропетровській, Чернівецькій, Закарпатській, Кримській областях, де велика плинність кадрів не припинялась. Так, у Сумській області протягом 1958 р. було замінено 10 директорів, 3 завучі і 12 вихователів, у Чернівецькій області – 19 педагогічних працівників; у Місхорському та Куйбишевському дитбудинках Кримської області було замінено майже всіх педагогічних працівників [62, арк. 22].

Відповідно, через відсутність кваліфікованих вихователів та педагогів у дитячих будинках не було забезпечено належного догляду за дітьми, що нерідко призводило до нещасних випадків, а, часом, і до смертельних. Наприклад, у 1946 р. у Трипільському санаторному та Чорнобильському дитбудинках Київської області під час купання потонуло декілька вихованців цих закладів. Директора та виховательку Трипільського та виховательку Чорнобильського дитячих будинків було передано до суду [81, арк. 618]. У листопаді 1949 р. у Преславському спецдитбудинку № 1 Запорізької області, через недогляд виховательки, вихованець отримав сильний опік і згодом помер у лікарні [55, арк. 122]. У 1953 р. у дитбудинках Сталінської області було зафіксовано такі трагічні випадки: у дитбудинку тресту «Зуєвантрацит» хлопчик впав у відкритий каналізаційний люк і потонув там; через недогляд вихователів

Снакіївського спеціального дитячого будинку вихованець впав у кар'єр, залитий водою і також потонув; у дитячому будинку шахти «Ново-Бутівка» м. Макіївки хлопчик потрапив під струм високої напруги і загинув [57, арк. 66].

Крім того, більшість працівників дитячих будинків намагалася всіма доступними шляхами отримати для себе будь-який додатковий зиск від своєї вимушеної роботи. Тут слід зазначити, що дитячі будинки залишались на периферії державного нагляду протягом усього досліджуваного періоду. Перевірки проводилися вкрай рідко і здійснювалися лише після відповідної постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У. Отже, все це створювало доволі сприятливі умови для зловживань працівниками цих дитячих закладів. Так, розповсюдженою практикою привласнення дитячого майна у законний спосіб було преміювання. Директори щедро виписували премії собі і персоналу дитячих будинків кожного разу, коли отримували, часом навіть мінімальну, матеріальну допомогу від шефів або держави. Наприклад, у 1946 р. у Бучанському дитбудинку в якості премій адміністрації та педагогічному колективу, було видано: 13 пар калош, 13,5 м вовни, 4,5 м бостону. У числі премійованих був і сам директор, який отримав відріз бостону на костюм. Крім того, директор цього дитячого будинку не цурався перепродавати продукти, призначені для харчування дітей [82, арк. 416–417].

Як вже зазначалося вище, типовим явищем у дитячих будинках УРСР було катастрофічне становище щодо матеріального забезпечення вихованців. Окрім продуктів харчування та одягу, не вистачало меблів, постільного приладдя, інших речей щоденного вжитку. Ситуація, коли вихованці спали по двоє на одному ліжку не викликала подиву. Однак, незважаючи на це, директори і обслуговуючий персонал дозволяли собі на постійній основі користуватися вказаним інвентарем, що належав дитячим будинкам. Наприклад, у Смілянському дитбудинку № 2 з дозволу

директора, у «тимчасове» користування отримали, крім сиріт, інші працівники: 9 суконь, 3 спідниці, 3 блузки і 2 пари штанів. За його ж згодою було списано мануфактуру для пошиття ще 10 хусток і 10 суконь [82, арк. 416]. Працівники вже згадуваного Бучанського дитячого будинку, також не соромились користуватися дитячим м'яким інвентарем. Так, у особистому користуванні співробітників знаходилися 6 ковдр, 4 наволочки, 12 простирادل, 12 рушників і 5 подушок [82, арк. 417]. А в Руськоіванівському дитячому будинку Ізмаїльської області радіоприймач, придбаний для дитячого будинку, знаходився на квартирі директора, а патифон – у колишнього завуча [52, арк. 185].

Але, все ж таки, у більшості випадків директори і персонал дитячих будинків банально крали майно, продукти і кошти, які призначалися для вихованців. Для прикладу, Чайківський дитбудинок Київської області одержав від Київського Обкому КП(б)У матеріальну допомогу у вигляді 3000 м різних тканин, 120 шерстяних ковдр, 87 пар взуття, трикотаж. Під час розкрою було вкрадено 44 м сукна і шевіоту, 53 м сатину і більше 100 м полотна, з яких директор пошив собі, своїй дружині та іншим родичам костюми. Решту ж мануфактури майже повністю було зіпсовано через бажання приховати нестачу за кількістю виробів. А отже, було пошито вузькі і короткі штанці для хлопчиків та незграбні сукні для дівчаток, які виявилися непридатними для використання [82, арк. 409]. Завідувачка Уманського дитбудинку № 2 змарнувала 14760 руб. і продукти, призначені для харчування вихованців, внаслідок чого з 93 дітей 43 виявилися хворими на цингу; завідувачка дитбудинком м. Мерефи Харківської області вкрала продуктів на 10467 руб. і розтратила 15300 руб. Обидві завідувачки були заарештовані [39, арк. 123]. За матеріалами 1951 р., бухгалтер Рокитянського дитбудинку Київської області шляхом підробки підписів на документах привласнила 2700 руб. Директор Бучанського спецдитбудинку незаконно витратив 19,5 тис. руб. та привласнив 3,4 тис. руб., навмисно заплутав облік товароматеріальних

цінностей та був причетним до змарнування врожаю з підсобного господарства дитячого будинку та продуктів харчування [86, арк. 294].

Іноді траплялись випадки злочинної змови адміністрації дитбудинків з більш високим керівництвом, яке також не гребувало майном, що призначалося сиротам. Для прикладу можна навести наступну історію. 9 січня 1948 р. у м. Суми на базарі при спробі продати 6 кг манної крупи органами міліції було затримано комірника Сумського дитячого будинку. Розслідування встановило, що комірник разом із директором і бухгалтером зазначеного дитбудинку систематично займалися розкраданням продуктів, що призначалися для харчування вихованців. За документами, ці продукти списувалися, як видані на кухню для приготування. Таким чином, протягом 7 місяців цими особами було вкрадено 103 кг цукру, 57 кг вершкового масла, 104 кг ковбаси, 50 кг круп і інших продуктів. Директор і бухгалтер визнали себе винними, заявивши при цьому, що значну частину вкраденого вони віддавали завідувачому обласним відділом народної освіти і завідувачому сектором дитячих будинків обласного відділу освіти. 9 лютого 1948 р. завідувачий сектором дитячих будинків, закінчив життя самогубством – повісився у коморі власного будинку [51, арк. 160].

Слід зазначити, що влада, все ж таки, реагувала на такі дії і, відповідно, карала за них. З найбільшою строгістю карали за розкрадання державного майна. За це притягали до кримінальної відповідальності і позбавляли волі на термін до 8 років. За побиття дітей і неетичне ставлення до вихованок зазвичай обмежувались звільненням з посади. А за недбале відношення до своїх обов'язків – оголошували догану, в деяких випадках – звільняли з посади. Так, за змарнування й розкрадання матеріальних цінностей дитячих будинків міністерством освіти УРСР і обласними відділами народної освіти в 1947 р. було знято з роботи 96 працівників дитячих будинків, 17 з них передано слідчим органам [54, арк. 12]. Також можна навести більш детальні приклади за 1948 р. Отже, директор

Турутинського дитбудинку Ізмаїльської області була притягнена до кримінальної відповідальності за службовий злочин – у їдальні дитбудинку за рахунок вихованців харчувалося 27 чоловік обслуговуючого персоналу, крім того директор лупцювала дітей і забороняла відвідувати школу. Директор Красно-Хутірського дитячого будинку Чернігівської області була притягнена до кримінальної відповідальності за антисанітарний стан дитбудинку, 80 % дітей виявились завошивленими і хворими на коросту, в результаті чого 17 вихованців втекло. Були притягнуті до суду директор і комірник Житомирського дитячого будинку за розкрадання і розбазарювання продуктових фондів на суму 63000 руб. За розбазарювання призначених для дітей продуктів харчування була засуджена до 8 років позбавлення волі директор дитбудинку м. Мукачева. Директор дитбудинку Яготинського району за розбазарювання матеріальних цінностей на суму 6000 руб. був засуджений до 5 років позбавлення волі [52, арк. 43].

Отже, протягом досліджуваного періоду матеріальне забезпечення дитячих будинків було вкрай обмеженим. Внаслідок воєнної розрухи приміщення дитбудинків часто займалися іншими господарями, а ті, що залишалися у власності дитбудинків, потребували негайного ремонту. Проте через хронічний дефіцит будматеріалів ці приміщення не ремонтувалися роками, а також вкрай незадовільно обігрівалися в опалювальний сезон через неможливість належним чином підготуватися до зими. Також залишало бажати кращого і забезпечення вихованців найнеобхіднішими речами щоденного користування: меблями, постільним приладдям, одягом і взуттям тощо. Тож, повсякчасно постільну білизну використовували, аж поки вона не перетворювалася на ганчір'я, а через відсутність теплового одягу діти не мали змоги відвідувати школу. У харчуванні дітей не дотримувалися жодних норм через невмотивовані заощадження та заміні належних продуктів менш якісними і дешевими. Водночас благодійні організації намагалися надавати посильну

матеріальну допомогу вихованцям дитячих будинків. Комсомольські і піонерські організації також долучалися до цієї роботи, щоправда, не з власної волі, а за дорученням вищого керівництва.

Забезпечення дитбудинків належними кадрами теж складало неабияку проблему через непрестижність і малооплачуваність цієї роботи. Тож, працювати у цих закладах зголошувалися переважно ті, хто не зміг влаштуватися на більш привабливе місце роботи. Як наслідок, часто діти отримували непрофесійних вихователів, через недогляд яких з ними подекуди траплялися нещасні випадки. Крім того, обмежений нагляд з боку держави створював додаткові сприятливі умови для зловживань працівників цих дитячих установ.

§ 3.2 Медико-санітарні умови життя дітей-сиріт, які перебували у дитячих будинках УРСР

Однією з тотальних проблем всіх дитячих будинків республіки у досліджуваній період була нестерпна тіснява. Через постійний приплив сиріт, наявної корисної площі катастрофічно не вистачало. Так, наприклад, у Києві станом на 1 січня 1946 р. існувало 14 дитячих будинків (до війни їх було 21), якими було охоплено 1580 дітей-сиріт і дітей фронтовиків. І ці заклади перебували в надзвичайно тяжких житлових і побутових умовах. Через дефіцит площі майже у половині дитбудинків – №№ 1, 2, 4, 8, 9 та 12 – діти спали удвох на одному ліжку. Крім того, були відсутні піонерські та робочі кімнати, отже дітям доводилось перебувати весь час в учбових кімнатах, в яких вони і навчались, і обідали, і проводили години дозвілля [2, арк. 10].

Критичний стан дитячих будинків щодо нестачі житлової площі, можна також простежити, і аналізуючи фотографічні матеріали. Так, на двох фото, зроблених в одному дитячому будинку з різницею в 2 роки – у 1945 і 1947 – до кадру потрапила спальня київського дитячого будинку № 13 [див. додаток Л, М]. На фото зафіксовано, як вихованки застеляють

ліжка. Проте, окрім основного посилу, який транслюють дані фото – абсолютного благополуччя сиріт, які живуть у державних дитячих установах – можна помітити те, наскільки близько, майже впритул стоять ліжка в кімнаті. І за два роки, які пройшли між цими фото, нічого не змінилося.

У такому ж скрутному становищі перебували і дитячі будинки на всій території України. Так, у дитбудинках Херсонської, Волинської, низці дитячих будинків Чернівецької та інших областей площа спалень була настільки маленька, що ліжка в них доводилося розміщати також впритул одне до одного [57, арк. 32]. У 1948 р. у Херсонській області у Новобудському дитбудинку з площею у спальних кімнатах 140 кв. м було розміщено 147 дітей; у дитбудинку Калинівського району Вінницької області – на площі 452 кв. м перебувало 315 вихованців; у Житенецькому дитбудинку Київської області була лише одна загальна спальна кімната для дівчаток і хлопчиків, де діти спали по 2-3 на ліжку.

Загалом, ситуація, коли вихованці спали по 2-3-4 на ліжку, на суцільних нарах і, навіть, на підлозі була досить типовою для повоєнного часу. Але часом цифри, які відображають співвідношення кількості ліжок до кількості вихованців, просто вражають. Для прикладу, в Ізмаїльській області у Котлованському дитбудинку на 355 дітей було лише 57 ліжок; у Консунському дитбудинку Херсонської області на 217 дітей було в наявності тільки 70 ліжок, а у Тернопільській області у Білецькому дитбудинку – на 150 дітей малося лише 51 ліжка [4, арк. 282].

У подальші роки ситуація залишалася незмінною. У таблиці 3.1. показано кількість житлової площі у спальних кімнатах на 1 дитину станом на 1950 р.

Таблиця 3.1.

Область	Кількість дитбудинків	Житлова площа на 1 дитину (м ²)
Харківська	5	1 – 1,5
Дніпропетровська	23	1,5 – 2,0

	33	1,9 – 2,0
Одеська	9	1,0 – 1,5
Полтавська	31	1,3 – 2,8
Запорізька	10	1,0 – 1,25
Сумська	33	1,0 – 2,5
Тернопільська	10	1,8 – 2,3 [10, арк. 141]

Тож не дивно, що значна частина сиріт продовжувала спати, поділяючи ліжко, у кращому випадку, із лише одним сусідом. Так, у тому ж 1950 р. у дитбудинках Харківської області 1030 дітей спали по двоє на одному ліжку; у Одеській – 1150; у Київській – 1000; у Дніпропетровській – 705; у Житомирській – 650; у Сумській – 490; у Полтавській – 454; у Сталінській – 298 [10, арк. 141].

Крім того, часто ці ліжка були брудні, під матрацами зберігалися брудна білизна, одяг і інші предмети вжитку. У спальних кімнатах раз-у-раз виявляли клопів, як у 1951 р. у Немирівському і Хмельницькому дитбудинках Вінницької області, Миколаївському дитбудинку Запорізької області тощо [55, арк. 77]. У низці дитбудинків Одеської області також відмічалася велика скупченість дітей, у ліжках було виявлено клопів, а у дітей – завошивленість [10, арк. 144].

Тож цілком очікувано, що така надмірна скупченість дітей призводила до виникнення та розповсюдження серед вихованців респіраторних, грибкових та інших заразних захворювань, а часом – навіть до справжніх епідемій. Так, наприклад, київські дитячі будинки № 2 та № 13 два місяці перебували на карантині через інфекційні захворювання вихованців [2, арк. 10].

Втім, не зважаючи на шалену нестачу житлової площі, дитбудинки продовжували ущільнювати, невпинно збільшуючи їх контингент. Характерною була історія з Київським дитячим будинком № 4 міністерства освіти, який було розміщено у 4-етажній будівлі. Заклад мав 8 кімнат із загальною корисною площею 250 кв. метрів. Спочатку дитбудинок був розрахований на 75 дітей, у 1945 р. почав обслуговувати 100 дітей. У

лютому 1947 р. рішенням Міськради контингент дітей було знову збільшено, цього разу до 125 вихованців. Станом на 1947 р. у дитбудинку перебували 115 дітей дошкільного віку. Через тісноту діти спали на 80 ліжках. З тієї самої причини у дитбудинку не було жодної шухлядки. Замісник міністра державного контролю УРСР О. Пирогов у листі до М. Хрущова від 15 грудня 1947 р. наголошував, що задля нормальної роботи закладу контингент дітей не має перевищувати 80 осіб. Але вже через 3 місяці заступник голови виконкому міськради Я. Лінійчук у листі від 16 березня 1948 р. до заступника голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнійця повідомив, що в дитячому будинку № 4 створено належні умови для виховання дітей, а контингент доведений до планового – 100 дітей [4, арк. 46–47, 52]. Тобто початковий плановий контингент для дитбудинку збільшили на 25 дітей, не збільшивши при цьому корисну площу ані на метр.

Сприяла частим захворюванням дітей і передаванню хвороб «по колу» і відсутність у багатьох дитячих будинках ізоляторів. Так, за даними 1946 р., у Вишинському дитбудинку Житомирської області одна дитина хворіла на відкриту форму туберкульозу легенів і ще 10 дітей – на кістковий туберкульоз. Хворі діти довгий час не були ізольовані від здорових; у Ніжинському спецдитбудинку Чернігівської області 27 дітей, хворих на коросту і епідермію, також не були ізольовані і весь час перебували разом із здоровими вихованцями; у Тростянецькому дитбудинку Сумської області хворих на шкірні хвороби, зокрема коросту, дітей купали разом зі здоровими [41, арк. 20]. У 1951 р. у Вінницькій, Запорізькій і інших областях у низці випадків вихованці дитячих будинків, хворі на трахому довгий час утримувались разом із здоровими дітьми без лікування [55, арк. 85].

Проте наявність у дитбудинку ізолятора також не гарантувала якісного лікування вихованців. Для прикладу, за даними перевірки Комарівського спеціального дитячого будинку Харківської області, яка

відбулася в 1948 р., ізолятор у дитбудинку був і складався з двох кімнат. Проте опалювалася лише одна з них, в якій і розташовували дітей з різними захворюваннями. У день перевірки в цій кімнаті перебувало п'ятеро дітей: три з коростою, один з бронхітом і один з підозрою на трахоми. На додачу, в ізоляторі були відсутні судна і діти мусили користуватися одним помийним відром [92, арк. 1].

Крім того, через, знову ж таки, нестачу площі в багатьох дитячих будинках були відсутні бані, отже дотримання санітарного режиму відбувалося вкрай незадовільно: діти купалися, в кращому випадку, у громадських банях. Але частіше дітей купали у тісних спальних кімнатах у мисках або коритах, або ж у примітивних брудних пральнях на цементній підлозі без дерев'яних решіток, просто у мисках, в яких пралася білизна. Так, у 1948 р. з 464 перевірених дитбудинків бані були лише у 47%, пральні – у 55% [4, арк. 283]. Окрім того, що купання дітей в описаних умовах не могло бути якісним, воно ще і відбувалось рідше визначених санітарних норм. Так, взимку 1950 р. було проведено обстеження дитячих будинків Української РСР, під час якого комісіями було зафіксовано, що у низці закладів дітей купають, один раз на 10 днів, а в окремих випадках навіть раз на два тижні [27, арк. 90–95, 98–101].

Це ж санітарне обстеження виявило недотримання санітарного режиму у переважній більшості дитячих закладів практично у всіх областях республіки. Для прикладу можна навести виписки з Довідки про санітарно-побутове обслуговування дітей-сиріт – вихованців дитячих будинків Міністерства Просвіти Української РСР: «у Тернопільській області дитячий будинок с. Ясиничі утримується у бруді, білизни мається лише 1 зміна, діти протягом місяця не купалися і не змінювали білизни. У Дубровицькому дитбудинку ізолятор і карантинне приміщення відсутні, баня не працює, діти не милися 2 тижні, у дітей виявлено завошивленість. У Полтавській області – у Ново-Санжарському дитячому будинку баня відсутня, діти миються один раз на 2 місяці, як наслідок мають тотальну

завошивленість. У Пирятинському, Антонівському і Михайлівському дитбудинках приміщення сирі, взимку стіни промерзають наскрізь, відсутні зимові віконні рами. Через відсутність умивальних кімнат і, власне, самих умивальників, діти щоранку вмиваються над відром у холодному коридорі. У дитбудинках Херсонської області – Калинінський, Корсунський, спецдитбудинки № 2, Херсонський дитбудинки № 1 – умивальні кімнати відсутні, діти вмиваються в холодних коридорах. Бань немає і дітям доводиться митися у приміщеннях, де переться білизна» [10, арк. 142–143].

Крім того, в більшості дитячих будинків були відсутні і необхідні санітарно-побутові установки, що також не створювало належних умов для дотримання особистої гігієни дітей. У таблиці 3.2, показано кількість санітарних зон і умов, яких не вистачало в дитячих будинках станом на 1950 р.:

Таблиця 3.2

Область	Дит. будинки	Відсутні:						
		Бані	Дезка- мери	Пральн і	Ізоля- тори	Каран- тин	Умива- льник	Роздя- гальня
Сумська	з 33 д/б	17	10	2	1	32	25	30
Харківська	43	14	13	4	2	39	16	
Дніпропе- тровська	52	25	19	25	10	31	31	26
Запорізька	40	15	4	-	-	36	36	37
Київська	52	29	30	6	3	47	20	49
Сталінська	97	21		10	-	92	24	28
Полтавська	31	15	6			30		
м. Київ	13	9	12	1	-	12	-	- [10, арк. 142]

Отже, з наведених у таблиці даних видно, що найчастіше у дитячих будинках були відсутні саме бані і умивальники, а також не вистачало

місця для карантинних кімнат і роздягалень. До того ж, часто в одному дитбудинку були відсутні одразу декілька санітарних приміщень, а в окремих випадках – майже усі. Так, наприклад, у Київській області у Краснянському дитячому будинку були відсутні баня, дезкамера, карантинне приміщення, вмивальня, роздягалка. У Рокитнянському дитбудинку також не було таких необхідних підсобних приміщень, як баня, вмивальня, роздягалка, дезкамера, ізолятор, карантинна кімната, до того ж, в усіх жилих приміщеннях, через брак палива, було холодно, волого і незатишно [10, арк. 143–144].

Складнощі із дотриманням всіх норм санітарного режиму додавались і через відсутність карантинних приміщень, де мали перебувати певний час новоприбулі діти. Тож цих дітей розміщували в загальних групах або ж в ізоляторах, де в той самий час перебували хворі вихованці дитячого будинку. Ця проблема була однією з найпоширеніших. Так, з перевірених у 1950 р. 464 дитбудинків карантинні кімнати мали лише 27% цих дитячих закладів[4, арк. 284].

Водночас подекуди місцеве керівництво намагалось приховати відсутність мінімальних санітарних умов у дитбудинках їх області. Наприклад, виконком Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих у своїй доповідній записці від 12 травня 1948 р. № 4/86-4/77, повідомляв, що при всіх дитячих будинках організовані примітивні бані, ізолятори, дезкамери та карантинні кімнати. Насправді ж, перевіркою, проведеною Міністерством державного контролю УРСР було встановлено, що у більшості дитячих будинків Дніпропетровської області не створено належних житлових і санітарно-гігієнічних умов для дитячого проживання. Крім того, тривав дефіцит корисної площі – загальна площа спальних кімнат складала всього 12 тис. квадратних метрів замість необхідної за мінімальними нормами для наявного контингенту 23 тис. квадратних метрів. Наприклад, у Гупалівському і Дніпродзержинському

№ 1 дитбудинках на одного вихованця припадав лише 1 квадратний метр площі [4, арк. 79–80].

У постійному дефіциті також були текстиль і супутні засоби гігієни, а саме: рушники, білизна, носові хустинки, мило, зубні щітки тощо. Окрім того, що перших у більшості дитячих будинків катастрофічно не вистачало, часто ті, що були в наявності, через відсутність пралень, а відповідно, і якісного прання, були брудні, погано випрані, заправні. Щодо аптечок, то в них часто не вистачало найнеобхіднішого – насамперед вони украй погано постачалися медикаментами і перев'язочними матеріалами, які були необхідні чи не щодня, зважаючи на дитячий контингент цих закладів [52, арк. 53]. Так, головний держсанінспектор УРСР М.Баран у Довідці про санітарно-побутове обслуговування дітей-сиріт – вихованців дитячих будинків Міністерства освіти Української РСР доповідав про результати обстеження, які надійшли з областей до Головної Державної Санітарної Інспекції УРСР. Зокрема у довідці зазначалося, що в переважній більшості випадків санітарний стан дитбудинків продовжував залишатися незадовільним: «у Тернопільській області дит.[ячий] буд.[инок] с. Ясиничі утримується у бруді, білизни є лише 1 зміна, діти впродовж місяця не купалися і не змінювали білизни. ... У Київській області у Краснянському дитячому будинку ... діти брудні, у брудній заправній білизні; на 30 дітей є лише один рушник» [10, арк. 142–143].

Українське мізерне забезпечення білизною вихованців дитячих будинків було притаманне більшості областей республіки. Так, станом на 1948 р. у Сталінській області у 32 дитбудинках із 53 перевірених малося всього по 1,5 зміни дитячої білизни; У Запорізькій – у 9 із 28 дитбудинків в наявності була лише 1 зміна; у Львівській – 5 дитбудинків із 23 мали 1,5 зміни; і у Київській і Житомирській – 11 з 43 і 2 з 46 дитбудинків відповідно мали лише 1 зміну білизни. Проте навіть в тих дитбудинках, де були в наявності 2-3 зміни білизни, прання було організовано вкрай незадовільно – білизна пралася погано, змінювалася рідко [4, арк. 283].

На початку 1950-х рр. ситуація мало змінилася. Так, у 1951 р. у довідці про стан дитячих будинків Міністерства освіти констатовалося, що низка дитячих будинків УРСР перебували у антисанітарному стані. В багатьох випадках діти не були забезпечені туалетним милом, зубними щітками і порошком, носовими хустинками тощо [55, арк. 77].

Для повноти уявлення про дотримання санітарно-гігієнічних норм у більшості дитячих будинків республіки можна навести виписку із «Довідки про санітарно-побутове обслуговування дітей сиріт – вихованців дитячих будинків Міністерства освіти Української РСР» від 27 березня 1950 р.: «...В Одеській області туберкульозний дитячий будинок № 8 розміщується у вологому, тісному приміщенні, печі несправні, димлять, у приміщенні холодно. Каналізація і водопровід не працюють. Баня відсутня, діти миються в примітивних умовах – у тазах у спальних кімнатах. У Сталінській області – дитбудунок села Гродовка Червоноармійського району розміщується в вологому тісному приміщенні, на кам'яній підлозі. В їдальні холодно, столи без клейонок, лавок мало, діти харчуються навстоячки у верхньому одязі. У Станіславській області Маріампольський дитбудунок до зими не підготовлено, запас палива відсутній. Віконні рами не проклеєні і не підігнані, у всіх приміщеннях холодно, вмивальня зовсім не опалюється. У пральні котел несправний, білизна переться в холодній воді. Дезкамера відсутня. Внутрішня вбиральня несправна і не працює. Баки для питної води відсутні, вода міститься у відкритих відрах. В обідньому залі також холодно і сиро, столи без клейонок, чашок немає, діти п'ють чай з мисок. У бані на цементній підлозі немає дерев'яних решіток, відсутні душові лійки і діти миються у 2-х ваннах, що абсолютно не гігієнічно. У Вінницькій області Стадницький, Собольський, Цебулевський і Рокитнянський дитячі будинки до зими підготовлені погано, в наслідок чого взимку частина приміщень не експлуатується, що призводить до ще більшої скупченості. У спальних і робочих кімнатах холодно, через відсутність палива баня і пральня працюють нерегулярно,

серед дітей виявлено завошивленість. Діти купаються в приміщенні, де переться білизна» [10, арк. 143].

Окрім того, що санітарно-побутові умови у більшості дитячих будинків не витримували жодної критики, медичне обслуговування вихованців також залишало бажати кращого. У 1946 р. більше 100 дитбудинків УРСР не були укомплектовані лікарями. Ці дитячі заклади обслуговували медичні сестри, переважно з дуже малим досвідом роботи. Контроль з боку медичних закладів, а також облздраввідділів за їх роботою виконувався слабо, в результаті чого у дитбудинках траплялися часті випадки захворювання дітей на коросту, кон'юктивіт, туберкульоз, трахоми, грибковий лишай. Так, у Чернівецькій області лікарі обслуговували тільки ті дитячі будинки, які були розташовані в межах міста, дитбудинки ж сільської місцевості обслуговувалися середнім медичним персоналом. А у Волинській області на 5 дитбудинків було 2 лікарів і 4 медичні сестри; у Дрогобицькій – 15 дитбудинків обслуговували 2 лікарів і 5 медичних сестер; в Одеській – на 23 дитбудинки 15 лікарів і 20 медичних сестер [41, арк. 19–20].

Багато медичних працівників працювали у дитячих будинках за сумісництвом і до своєї роботи ставилися досить безвідповідально. Для прикладу, за архівними даними за 1948 р., у Новосельському дитбудинку Херсонської області лікар і медичні сестри, що були закріплені за дитбудинком, бували там лише один раз на два місяці [52, арк. 189]. А 11 дитбудинків цієї ж області взагалі не мали лікарів і обслуговувалися малокваліфікованими медичними працівниками. Відповідно, в цих дитячих будинках діти часто хворіли на різного ґатунку кожні хвороби, а у кількох дитбудинках навіть були випадки смертності [52, арк. 49].

Крім того, загальне медично-санітарне обслуговування вихованців дитячих будинків було вкрай незадовільне. Так, за матеріалами обстеження Міністерства охорони здоров'я УРСР у 1948 р. було встановлено, що в низці областей не проводяться систематичні

профілактичні медичні огляди вихованців, а через це, відповідно, відсутнє своєчасне виявлення, ізоляція і лікування дітей, хворих на трахому, грибкові і інші кожні захворювання. Незадовільно медичним оглядом були охоплені Кіровоградська, Чернігівська, Житомирська, Ворошиловградська, Київська та інші області республіки. Також був відсутній систематичний контроль за санітарним режимом і санітарним станом дитячих будинків з боку місцевих органів державної санітарної інспекції [52, арк. 15].

Але, навіть якщо до дитячого будинку був прикріплений лікар, це ще не означало, що дітям буде надано вчасну і кваліфіковану допомогу. Так, за матеріалами 1951 р. у дитбудинках м. Куп'янськ Харківської області прикріпленим лікарем Севостьяновим протягом двох років не було зафіксовано жодного випадку захворювань на трахому*. Проте під час перевірки вихованців обласним окулістом було виявлено в чотирьох Куп'янських дитбудинках 41 дитину, хвору на вказану хворобу очей. Але навіть після діагнозу обласного окуліста лікар Севостьянов заперечував захворювання і не забезпечив лікуванням виявлених дітей. Згодом, після втручання очного інституту ім. Гіршмана, було знов вилучено з Куп'янських дитячих будинків: № 1 – 64 дитини, № 2 – 22, № 3 – 32 вихованця [55, арк. 161].

Подекуди траплялися випадки просто-таки кричущої недбалості і байдужості щодо здоров'я вихованців з боку адміністрації і працівників дитячих будинків, як, наприклад у 1955 р. у Солоницькому дитбудинку Полтавської області. Так, 24 липня 1955 р. із закупленої напередодні свинини було приготовано котлети для дітей. Проба котлет була знята фельдшером і директором дитбудинку. Обідали в той день 129 вихованців. Наступного ранку 3 вихованці захворіли: у них було виявлено симптоми отруєння і їх було направлено до ізолятора. Але, незважаючи на факт отруєння, з того самого м'яса було знову приготовано страву на обід

* Трахома – хронічне інфекційне захворювання очей, є провідною причиною сліпоти, якій можна запобігти, у всьому світі.

25 липня. Протягом цього дня захворіло ще 10 дітей, серед них – хлопчик п'яти років, якого о 19 годині у важкому стані доправили до Лубенської лікарні, де о 12 годині ночі він помер. Органи травлення дитини було відправлено до Києва в Інститут судової експертизи, а труп поховано на підставі довідки про смерть, в якій зазначалося: "Причина смерті не встановлена".

Тим часом у дитячому будинку кількість хворих дітей продовжувала збільшуватися: з 26 липня по 2 серпня захворіло ще 30 дітей. Всього захворіло 43 дитини, 7 хворим дітям була надана медична допомога і вони одужали, за винятком одного. При аналізі страв, взятих зі шлунку хворих дітей, була виявлена паратифозна паличка, яка могла викликати отруєння. Така ж паличка була виявлена і в шлунку померлої дитини.

Крім того, до дитбудинку з Києва прибув професор Хоменко, який виявив, що починаючи ще з травня, тут також існував скарлатинозний осередок зарази, але місцеві лікарі не виявили його і не вжили ніяких профілактичних заходів, а тому серед вихованців продовжувалися захворювання ще і на скарлатину.

Отже, за вироком Полтавського обласного суду директора Солоницького дитячого будинку Павлика С.А. було засуджено до примусової праці на 1 рік, фельдшера Руденка – на 8 місяців, головного лікаря санітарно-епідемічної станції і куховарку – на 6 місяців. Крім того, органами народної освіти директора і фельдшера дитбудинку з роботи було знято [59, арк. 94–96].

Щодо найрозповсюдженіших хвороб, на які повсякчасно хворіли вихованці більшості дитбудинків, то серед них були короста, кон'юктивіт, лишай, трахома, туберкульоз та інші. Наприклад, за даними 1948 р., у дитячих будинках тільки Вінницької області, було 390 дітей, хворих на стригучий лишай. Однак Облздраввідділ не приймав радикальних заходів для лікування дітей. Так, за 1947 р. медичними закладами було виліковано тільки 40 хворих дітей, а обласним відділом народної освіти було

організовано лише два фавозних дитячих будинки на 170 і 120 дітей [52, арк. 103].

Під час голоду 1946–1947 рр. діти стали помирати ще і від дистрофії. Так, у Базар'янському дитбудинку № 1 Ізмаїльської області за кілька місяців 1947 р. від дистрофії померло 19 дітей. Інші вихованці, також послаблені дистрофією, додаткового харчування не отримували, отже мали розраховувати лише на витримку власного організму [52, арк. 188].

Крім того, у дитячих будинках систематично відбувалися спалахи різноманітних епідемій, що, не викликає подиву, враховуючи всі наведені вище недоліки санітарно-побутових умов і медичного обслуговування вихованців. Так, у Серебрійському дитбудинку Вінницької області, не зважаючи, на те, що, за звітами, до всіх дитбудинків цієї області були прикріплені лікарі, протягом серпня-листопада 1947 р. мало місце епідемічне захворювання вихованців на кір з подальшими ускладненнями, від яких померло 36 дітей. За неприйняття завчасних заходів щодо ліквідації і попередження захворюваності, директора дитячого будинку і лікаря було засуджено до різних строків ув'язнення [52, арк. 53].

Медичні заклади, в яких мали б лікуватися вихованці дитячих будинків, також не вживали термінових заходів щодо госпіталізації хворих дітей, отже лікування їх проводилося дуже повільно. Траплялися випадки, коли вихованців дитячих будинків, які потребували негайної медичної допомоги, замість госпіталізації перенаправляли з однієї лікарні до іншої. Так, у дитячій клінічній лікарні м. Станіслава, якою керував доцент Волошинів Б.М., у лютому 1953 р. не було надано своєчасної належної медичної допомоги хворій чотирьохрічній Ганні Ільків, вихованці дитячого будинку № 2 м. Долина. Хвора дівчинка в загрозовому для життя стані багаторазово транспортувалася з одного медичного закладу м. Станіслава до іншого, хоча, весь комплекс лікарняних заходів і консультацій спеціалістів мали б бути організовані і проведені на місці, в дитячій лікарні. Знаючи про тяжкий стан хворої дитини, доцент Волошинів

Б.М. не приїхав до клініки особисто оглянути хвору і надати їй допомогу. Він обмежився тим, що дав телефоном вказівки організувати краплинне переливання крові, знаючи, що в дитяча лікарня не має умов для проведення цієї маніпуляції. У вушному відділенні Станіславської обласної лікарні лікарі також безвідповідально поставились до надання кваліфікованої допомоги дитині, яка була доставлена з дитячої лікарні з приводу носової кровотечі, і відправили її назад до дитячої лікарні.

На жаль, у архівних документах не вказано чи вижила дівчинка. Втім, відомо, яке «покарання» отримав керівник дитячої лікарні: «За несвоєчасне надання медичної допомоги дитині Ільків Ганні і неприйняття термінових дій для організації необхідних лікарняних заходів важко хворій дитині – зав. кафедрою педіатрії Станіславського Медінституту доценту Волошинову Б.М. – поставити на вид» [20, арк. 138–139].

Та навіть, якщо дітей таки госпіталізували, то часом надавали їм такі умови перебування в лікарні, які ні в якій мірі не могли посприяти швидкому одужанню. Так, наприклад, у Погребіщенській лікарні Вінницької області 9 вихованців дитбудинків, хворих на трахому і інші хвороби очей, хоча і влаштували на лікування, та розмістили їх на 4 ліжках і виділили їм для користування один рушник на всіх [55, арк. 85].

Загальний санітарний стан дитячих будинків часто не відповідав встановленим нормам, як наприклад, Березняківський дитячий будинок Одеської області, в якому, за даними 1951 р., санітарним контролем систематично відмічався антисанітарний стан, неприпустимий для дитячого закладу [55, арк. 162]. Звісно, за цим, в першу чергу, мали слідкувати директори і лікарі дитячих будинків. Але лікарі, прикріплені до цих закладів, зазвичай ставилися до своїх обов'язків формально або, не бажаючи псувати взаємин з директорами, просто байдуже спостерігали і не висували мінімальних вимог до директорів. Те саме стосується і місцевих інспекторів-ревізорів обласно, які під час обстеження часто не звертали уваги на факти, які просто кидалися у вічі [55, арк. 162].

Проте дитбудинки періодично перевіряли на предмет дотримання санітарних норм і органи Державного санітарного нагляду. Хоча, слід зазначити, що частіше за все такі перевірки мали не постійний, а, скоріше, циклічний характер. Так, органи Держсаннагляду протягом трьох кварталів 1949 р. здійснили 15832 обстеження дитбудинків республіки. За цей період за незадовільний санітарний стан дитячих будинків було накладено 550 штрафів, тобто 70% директорів усіх дитбудинків було оштрафовано. Також за злочинне відношення директорів дитбудинків до своїх обов'язків органами санітарного нагляду було передано 6 справ до прокуратури. Крім того, в наслідок абсолютно нестерпних санітарних умов органи Держсаннагляду змушені були закрити 8 дитячих будинків [10, арк. 144].

Отже, повоєнний період став складним випробуванням для фізичної витривалості дітей, які перебували у дитячих будинках, і не найкращим чином позначився на їх здоров'ї. Дефіцит житлової площі, який гостро відчувався у дитячих установах по всій території республіки, призводив до критичної скупченості дітей, що, своєю чергою, сприяло розповсюдженню захворювань і, навіть, призводило до тривалих епідемій серед вихованців дитячих будинків. А через відсутність необхідних санітарних приміщень, зокрема, ізоляторів, а також вчасної госпіталізації хворі діти часто перебували разом із здоровими, що також несло загрозу для здоров'я всіх вихованців. Не сприяло покращенню ситуації і погане постачання дитячих будинків засобами особистої гігієни і медикаментами, а також фактична відсутність лікарів, які переважно працювали у дитбудинках за сумісництвом і безвідповідально ставилися до своїх обов'язків.

Разом з тим, держава намагалась тримати ситуацію під контролем, періодично влаштовуючи масові перевірки санітарного стану дитбудинків, в результаті яких окремі дитячі заклади навіть були закриті. Проте, тим самим була лише посилена антисанітарія у дитячих будинках через надмірну скупченість вихованців у надто малих для такої кількості дітей

приміщеннях, оскільки сиріт із закритих дитбудинків доводилось розподіляти по, і без того, переповнених інших закладах республіки.

§ 3.3. Повсякденне життя і навчання вихованців дитячих будинків УРСР

У Радянському Союзі загальна середня освіта позиціонувалася як загальнообов'язкова і доступна для всіх, без виключення, радянських дітей. Однак, що стосувалося навчання у школі сиріт, то тут завжди існували певні складнощі, які виникали через специфічні умови існування цих дітей. Звичайно, на успіхи вихованців у навчанні немалий вплив справляли матеріальні умови, в яких доводилось повсякчасно перебувати дітям. І ці умови не сприяли ефективному навчанню вихованців дитячих будинків. Як вже зазначалось у § 3.1, у повоєнний період загальною була проблема катастрофічної нестачі будівель, придатних для життя, отже, в силу даних обставин, повсякчасно дитячі будинки нашвидкуруч розташовували у вільних, більш-менш придатних для життя будівлях. Такі важливі аспекти, як, наприклад, відстань до школи, просто не враховувались. Таким чином, часто діти мали ходити до школи, долаючи по кілька кілометрів щодня. І якщо за умови гарної погоди це було робити важко, але можливо, то у часи злив, снігу, завірюхи тощо, вихованці фізично не могли потрапити на навчання. Тут можна навести кілька прикладів. Так, у 1945 р. один з київських дитбудинків системи Наркомоса було розташовано на Батієвій горі. Вихованці ж відвідували п'ять різних шкіл, які знаходилися від Батієвої гори на відстані 2-3 кілометрів. З приходом осені і, відповідно, холодів відвідування школи вихованцями цього дитячого будинку набагато зменшилося у зв'язку з великою відстанню до шкіл [39, арк. 4–5]. За даними за 1953 р., вихованці Боровського дитячого будинку Харківської області ходили до школи через поле на відстань 2,5 – 3 км. Навесні і восени це ще ускладнювалося великою багнюкою, і діти приходили до школи і назад, до дитячого

будинку, завжди мокрі, що, звичайно, не найкращим чином впливало на стан їх здоров'я [19, арк. 29].

Також доводилося «прогулювати» школу школярам-сиротам у холодний сезон через катастрофічну відсутність теплового одягу. От як, наприклад, вихованці Русько-Іванівського дитячого будинку Ізмаїльської області, які, за даними 1947–1948 рр., не мали змоги ходити до школи взимку, тому що зовсім не мали верхнього одягу [52, арк. 184].

Інший аспект результативного навчання – успішне виконання домашнього завдання – також було певною проблемою, бо через украй незадовільне матеріальне забезпечення у дитячих будинках не було створено належних умов для навчання вихованців. Так, однією з причин був тотальний дефіцит стільців, а, отже, діти не мали комфортних умов для виконання домашніх завдань. Для прикладу, в Білоліському дитбудинку Ізмаїльської області вихованці виконували домашнє завдання, сидячи на одному стільці удвох [57, арк. 33–34].

Проте, за офіційними звітами, незважаючи на зазначені труднощі, вихованці дитячих будинків досить успішно навчалися у школах. Наприклад, за документальними даними за 1948/49 навчальний рік, у дитячих будинках шкільного і змішаного типів Київської області нараховувалося 5933 дитини шкільного віку. З них навчалися в школах – 5888 (45 дітей перебували на лікуванні). Перейшло до наступного класу – 5532 вихованця, залишилося на другий рік – 143, мали праці на осінь – 161 (71 – з одного предмету і 90 – з двох). Осінні екзамени не здали лише 8 вихованців. Відмінників – 469, учнів, що навчалися на "5" и "4" – 1217. У 35 дитячих будинках вихованці закінчили навчальний рік із стовідсотковою успішністю [65, арк. 203]. А у 1958 р. регіональні партійні керівники деяких областей Української РСР наперебій звітували про небачені до нині успіхи вихованців дитячих будинків: «...всі діти шкільного віку [дитбудинків Ровенської області] навчаються в 1-10 класах

загальноосвітніх шкіл. Успішність дітей в цілому вища проти загальної успішності учнів шкіл, в яких вони навчаються, і складає 95%. З 826 учнів дитбудинків за перше півріччя не встигає 42 вихованці. В ряді дитбудинків відстаючих в навчанні дітей немає» [60, арк. 28]; «...всі вихованці шкільного віку [дитбудинків Чернівецької області] охоплені навчанням в перших-десятих класах. Загальна успішність їх у третій четверті становить 98,9%. Найвищої успішності домоглися в Коленківському, Карпачівському, Порубнянському і Бабинському дитячих будинках, де немає жодного невстигаючого» [60, арк. 34].

Зрозуміло, що це дуже високі показники успішності дітей. Проте досягалися ці показники не завжди чесними шляхами. Наприклад, ось що говорили вчителі середньої школи № 72, де навчалися вихованці 8-го дитбудинку м. Києва: «вихованці дитбудинку не звикли до самостійної роботи з книгою і підручником; були випадки, коли в процесі підготовки домашніх завдань окремі вихователі самі виконують завдання за дітей і вирішують задачі, а діти лише переписують» [58, арк. 150].

Крім того, і самі вчителі часто надто ліберально ставилися до оцінювання знань знедолених дітей, штучно завищували їм оцінки, і, врешті, незаслужено видавали свідоцтва про закінчення 7 класів з відмінними показниками [58, арк. 23–24]. Про це свідчить і низька успішність сиріт, які після школи навчалися у ремісничих училищах і школах фабрично-заводського навчання, навіть тих з них, що вступили як відмінники. Детальніше про це йтиметься у § 4.3.

Інший аспект щоденного життя дітей-сиріт – виробниче навчання в майстернях при дитячих будинках. Постановою Ради народних комісарів СРСР і ЦК КП(б)У від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» для «прищеплення дітям трудових навичок», а також для оволодіння певною професією до виходу з дитячого будинку, органи народної освіти було зобов'язано організувати при дитбудинках виробничі майстерні. Так, напередодні війни в Україні

існував 531 дитбудинок, 320 з них мали навчально-виробничі майстерні [23, арк. 277]. Після створення у 1940 р. шкіл ФЗН і ремісничих училищ, у майстернях при дитячих будинках потреба відпала. Але після зайняття областей України радянськими військами, ідея виробничих майстерень при дитбудинках знову набула актуальності. Отже, постановою РНК СРСР від 1 вересня 1943 р. «Про поліпшення роботи в дитячих будинках» всі обласні, крайові виконкоми, Раднарками автономних і союзних республік зобов'язувались організувати протягом 1943–1944 рр. при всіх дитячих будинках майстерні (столярні, слюсарні, швейні, взуттєві, трикотажні та інші) для трудового навчання вихованців з обслуговування їх побутових потреб. З цією метою у створенні майстерні мали постачатися відходи виробництва обласної, республіканської і союзної промисловості» [23, арк. 280]. Тож, станом на 1 вересня 1946 р. із загальної кількості 526 дитячих будинків, 397 – вже мали 447 майстерень [23, арк. 280]. Подекуди в цих майстернях дійсно виготовлялися речі повсякденного вжитку для вихованців дитячих будинків. Так, у швейній майстерні Браїлівського дитбудинку Вінницької області у 1946 р. було виготовлено: 65 шт. суконь, 12 пальт, 64 пар білизни, 20 матраців, 12 спідниць, 46 пар брюк, 100 рушників, 39 фартухів, 47 шапок, 28 порт'єр. А у Петрово-Роменському дитячому будинку Полтавської області було виготовлено столярною майстернею: 15 столів, 60 табуреток, 15 шухляд, 2 етажерки, 6 лавок і 6 вуликів [23, арк. 282–283].

Але в багатьох дитбудинках, де були наявні майстерні, досить часто вони перетворювалися на промислові підсобні підприємства, в яких вихованці використовувались лише як підсобна робоча сила, а на основну роботу запрошувались дорослі робітники. Так, у 1946 р. швейна майстерня спецдитбудинку ім. Держинського Харківської області за виробничим планом щомісяця виготовляла швейні вироби для Укршкілснабу, опрацьовуючи до 40 тисяч метрів тканин щомісяця [23, арк. 285].

Перевіркою, проведеною у 1950 р., було виявлено, що у майстернях при Дніпропетровському дитячому будинку № 1 виробляли арматуру для опалювальних систем, а в дитбудинку № 4 – електрообладнання для місцевої промисловості. При цьому, в майстернях дитбудинку № 1 працювали 14 дорослих найманих робітників, а в дитбудинку № 4 – 23 робітника. Аналогічна ситуація була в Харківському дитбудинку ім. Дзержинського – там працювали 22 найманих робітника, в Зеленогайському дитбудинку Харківської області – 29 робітників – та інших дитячих будинках. Наслідком перевірки стало те, що протягом першого кварталу 1950 р. було ліквідовано великі комерційні майстерні, звільнено найманих робітників, а обладнання було перерозподілено поміж дитячими будинками [13, арк. 83–84].

Уроки з виробничого навчання діти також мали і у школах. Складнощі полягали в тому, що через відсутність контролю за правильною організацією виробничого навчання, в низці випадків вихованці дитбудинків у себе (тобто у дитячих будинках) вивчали одні спеціальності, а у школах, де вони навчалися – інші. Наприклад, в Іллічевському дитячому будинку Луганської області 10 вихованців – учні 8-10 класів – у будинку працювали в столярній майстерні, а у школі їх виробниче навчання відбувалося за фахами слюсарів, токарів і шоферів. У цьому ж дитбудинку дівчата працювали у швейній майстерні, а 7 з них – також учениці 8-10 класів – у школі вивчали ще і будівельну справу [61, арк. 112]. Звичайно, як наслідок, підлітки не опановували жодну із спеціальностей достатньою мірою.

Подекуди, з навчальною метою, для вихованців проводились екскурсії на хлібопекарні, кондитерські, маслозавод, млин та інші підприємства для їх ознайомлення з працею робітників, видами виробів харчової промисловості, побутовим обслуговуванням, окремими технічними об'єктами. Під час екскурсій вихователі звертали особливу увагу дітей на технологічний процес виробництва і роботу машин, на

організацію праці [65, арк. 76]. Водночас самих вихованців, як правило, більше цікавив кінцевий продукт виробництва. Так згадував екскурсію на цукровий завод вихованець дитячого будинку* Потапенко П.: «Одного разу була екскурсія на цукровий завод, коли дійшли до самого цікавого місця, де сипався цукор, то понабирали в кишені, а дівчата понасипали за халяви валянок» [137].

Отже, планувалося, що більшість вихованців, які залишали дитячі будинки у 18 років, вже повинні були мати певні необхідні навички, які мали полегшити їм виживання і пристосування до «зовнішнього» світу. Але, зважаючи на реальний стан речей, зазначені навички набувалися вихованцями частково, в повному ж обсязі оволодіти певною професією мали змогу лише одиниці.

Ще один вид позашкільного навчання дітей-сиріт стосувався сільського господарства, і мав місце лише в тих дитячих будинках, які мали присадибні ділянки. Вихователі вчили дітей обробляти ґрунт, готувати насіння до сівби, сіяти, вирощувати розсаду, робити проривання, підживлення, пасинкування, штучне запилення і гібридизацію, прищеплювати плодові дерева, доглядати за сільськогосподарськими тваринами і птахами [60, арк. 69].

Звичайною практикою в дитячих будинках було залучення вихованців до господарсько-побутових робіт з самообслуговування, а саме: допомагати на кухні у приготуванні їжі, щодня мити підлогу та прибирати приміщення дитячого будинку, допомагати прати білизну, самостійно лагодити одяг, рубати дрова, заносити паливо в приміщення, топити печі, носити воду, чергувати на кухні та в їдальні тощо. Восени діти допомагали у заготовці соління та квашення на зиму різних овочів, фруктів тощо [60, арк. 88]. Це розглядалося як одна із форм трудового виховання дітей. Так, наприклад, у дитячому будинку № 4 м.

* Потапенко П. був вихованцем дитячого будинку у 1947–1953 роках. Але у якому саме дитбудинку він перебував відомостей, на жаль, немає.

Дніпропетровська всі приміщення (спальні, робочі кімнати, піонерську кімнату, їдальню, клуб, читальний зал) вихованці прибирали самі. Самообслуговування було організовано також на кухні і в їдальні. Окрім того, повсякчасно вихованки-учениці 5-10 класів, працюючи в швейній майстерні, виготовляли для себе верхній одяг, натільну білизну – для себе та хлопчиків, а також постільну білизну. В літній час вихованці працювали у підсобному господарстві, брали участь у ремонті приміщень дитячого будинку та літнього табору [62, арк. 130–132]. А у дитячому будинку тресту «Лисичанськвугілля» сад площею 16 га оброблявся і підтримувався в гарному стані переважно силами вихованців цього дитбудинку [60, арк. 22].

Активне залучення учнів до праці з самообслуговування давало певний економічний ефект і дозволяло дещо скоротити штат обслуговуючого персоналу. Наприклад, у тому ж дитячому будинку № 4 м. Дніпропетровська за рахунок дитячої праці, було скорочено вдвоє штат прибиральниць – з 6 до 3 осіб [62, арк. 132–133]. Недоліком же такого всебічного залучення дітей до побутової роботи (як і до роботи на присадибних ділянках) було те, що у низці випадків ця праця організовувалася без урахування віку, статі і фізичних можливостей дітей. Проте ця практика продовжувала широко використовуватись у дитячих будинках. Подекуди навіть планувалося, враховуючи результати роботи майстерень та допоміжних господарств, переведення деяких дитячих будинків (зокрема Київської області: Черешенського, Краснохутівського, Борзнянського) на утримання повністю за власний рахунок [60, арк. 88].

Окремої уваги заслуговує аналіз відносин вихованців з вихователями і адміністрацією дитячих будинків. Як вже було зазначено у параграфі 3.1, протягом досліджуваного періоду робота в дитячих будинках залишалася непрестижною, низькооплачуваною і малоприємною морально. Більшість претендентів погоджувались працювати в цих закладах не з альтруїстичних міркувань, а через відсутність кращого варіанту. Тож часто

сюди потрапляли люди без відповідної освіти і належних людських якостей.

Отже, не маючи відповідної освіти і досвіду роботи, директори і вихователі дитячих будинків не могли знайти з дітьми «спільну мову» та забезпечити їм належне виховання і догляд. Так, наприклад, після перевірки Комарівського спецдитбудинку Харківської області, комісією було складено акт, в якому зазначалося: «...Недостатня дисципліна дітей. Дитячий колектив не організований і внутрішньо не згуртований. Розвиток дітей слабкий, діти не комунікабельні. Відчувається недостатня робота з розвитку мови. Так, ніхто з дітей другої групи не зміг переповісти розповідь, яку щойно прочитав вихователь. Діти дивляться похмуро і в більшості відчувається нелюбов до дитячого будинку. ... За словами вихователя діти з нетерпінням чекають закінчення 4-го класу щоб якомога скоріше піти з дитячого будинку. Діти не мають навичок культури поведінки. В їдальні діти не вміють акуратно їсти. Виделки відсутні зовсім, і навіть не всі діти вміють правильно користуватися ложками. Робочі кімнати в дитячому будинку відсутні. Діти займаються в спальнях» [92, арк. 2].

Також низькокваліфіковані вихователі не мали впливу на своїх вихованців, отже не могли виховати (або ж перевиховати) їх в достатній мірі. Так, наприклад, у Скалатському дитбудинку були розвинені крадіжки: вихованці ходили на околицю райцентру красти соняшник, овочі, фрукти, курей; також відбувалися крадіжки і з комори дитбудинку [20, арк. 190].

Крім того, працівники дитячих будинків повсякчас поводитися з сиротами вкрай не професійно, а нерідко і злочинно. Так, наприклад, за окремі порушення дисципліни до вихованців застосовувалися такі форми покарання, як побиття, позбавлення їжі, переодягання у непридатний для використання одяг, залишення у підвалі, вигнання з дитячого будинку та інші. Наприклад, директор Ботьєвського дитбудинку Запорізької області за

те, що троє хлопців порушили у школі дисципліну, покарав усіх 28 вихованців цієї групи, а саме – протримав їх у строю під відкритим небом (16 жовтня 1950 р.) близько години і позбавив обіду в цей день [58, арк. 80–81]. Крім того, пізніше, вже у 1951 р., один із мешканців села Ботьєво, у межах якого був розташований цей дитячий будинок, писав до виконкому облради, що директор лупцює дітей, що часто чути несамовиті крики на території дитячого будинку і про інший безлад. Але цей лист було закрито навіть без належної перевірки фактів, викладених у ньому [58, арк. 114].

Дозволяли собі застосовувати фізичні засоби впливу на дітей, а також обзивали їх нецензурними словами і вихователі Крехівського дитячого будинку Львівської області. Одна з виховательок цього дитбудинку у своїй роботі систематично застосовувала фізичну розправу, як засіб впливу на вихованців. Так, протягом 1953/54 навчального року вона регулярно лупцювала дітей, переважно дівчаток. Такі ж методи до сиріт з цього дитячого будинку застосовували і вчителі школи, в якій вони навчалися. Водночас інструктор з сільського господарства регулярно запрошував вихованців дитбудинку до себе додому, де дозволяв їм палити. Проте, після викриття даних фактів, директор цього дитячого будинку отримав лише сувору догану і попередження, що якщо він протягом місяця не наведе лад у дитячому будинку, його буде притягнуто до більш строгої відповідальності. Заступник директора з навчально-виховної роботи також отримав догану, а виховательку з роботи було звільнено [58, арк. 74–75].

Досить частим було відверто байдуже ставлення до дітей вихователів і дирекції дитбудинків. Так, наприклад, у Скалатському дитячому будинку Тернопільської області вихователі зачиняли дітей в спальнях і вони були вимушені справлятися на підлогу. Зачиняли на ключ також хворих дітей, які залишались зовсім без догляду і не мали можливості своєчасно прийняти ліки [20, арк. 188].

Окрім антипедагогічних методів виховання, деякі представники адміністрації дитячих будинків розглядали неповнолітніх вихованок як об'єкти для своїх сексуальних задоволень. Так, наприклад, у Львівському дитячому будинку № 4 довгий час працював директор, який систематично розбещував дівчат-підлітків і якого, врешті-решт, було засуджено за співжиття з неповнолітніми вихованками [58, арк. 79].

У 1948 р. в процесі ознайомлення з роботою комсомольської і піонерської організацій з'ясувалося, що директор Київського дитячого будинку № 3 неприпустимо поводить себе з дівчатами. Під час бесіди із однією з вихованок, вона розповіла, що нещодавно вихованці дитячого будинку № 3 ходили у кіно. Сидячи поруч з нею, директор протягом усього сеансу потискав їй руку. Інша дівчинка декілька разів виходила з кабінету директору у сльозах. З'ясувалося, що директор періодично викликав її до себе в кабінет, обіймав, цілував, кілька разів давав гроші по 30 рублів. А ще одній 14-річній вихованці він пропонував вивчити польську мову, щоб потім разом з ним виїхати до Польщі [64, арк. 107–108].

Директор дитячого будинку № 7 м. Ворошиловграда у 1950 р. прийняв до дитбудинку дівчину 1933 року народження, яка перебувала там на правах вихованки. Директор дитбудинку її всіляко підтримував і незаконно утримував за рахунок держави. Згодом стало відомо про співмешкання директора з цією вихованкою. Крім того, прокуратурою Артемівського району м. Ворошиловграда слідством було встановлено інші факти розбещення директором вихованок дитячого будинку. Однак, з невідомих причин, справа була припинена обласною прокуратурою, а директор дитячого будинку залишився на своїй посаді [56, арк. 64].

Власне, не лише директори дитячих будинків користувалися своїм службовим становищем. Так, у 1950 р. до Ново-Краснянського спецдитбудинку районним відділом народної освіти, за узгодженням з райкомом комсомолу, було призначено нового піонервожатаго, якого

раніше було виключено з рядів ВЛКСМ. Він працював незадовільно, систематично займався розбещенням неповнолітніх вихованок дитбудинку. Це тривало протягом 2 років, і лише в 1952 р. цей факт було розкрито, і піонервожатою було заарештовано [56, арк. 63].

Також нерідко вихованки дитячих будинків, з відома директорів, закріплювалися за приватними особами в якості хатніх робітниць. Окрім того, що така практика була поза законом, також це була, певною мірою, «лотерея» для неповнолітніх дівчат, які часто залишалися в чужому помешканні сам-на-сам з роботодавцем. Так, 12-річна вихованка Терсановського дитячого будинку Запорізької області була такою хатньою робітницею у вчительки семирічної школи. До вчительки часто приїздив її брат – перший секретар Новомиколаївського РК ЛКСМУ, який в один із своїх приїздів, у липні 1949 р., зґвалтував неповнолітню дівчинку. Тільки через 5 місяців – 18 листопада 1949 р. – ця справа була розглянута обкомом КП(б)У, після чого першого секретаря було звільнено з посади і притягнуто до кримінальної відповідальності [55, арк. 122].

Окрім того, документально зафіксовані випадки, коли дилетантизм вихователів і директорів як педагогів навіть призводили до непоправних наслідків. Для прикладу можна навести кілька драматичних епізодів. Так, у Кам'янсько-Дністровський дитячий будинок, за розпорядженням завідуючого облвню, 28 серпня 1950 р. з Розівського дитбудинку прибули 34 вихованця. Директор Кам'янсько-Дністровського будинку зустрів їх грубістю і окриками. Через це четверо «новеньких» хлопців домовилися погано вчитися, зривати дисципліну в групі, вважаючи, що така поведінка спровокує їх повернення до Розівського дитбудинку. Але найменший з них вихованець (1940 року народження) порушив цю «обіцянку» – добре вчився у школі, поводить себе слухняно. Отже, троє інших хлопців (всі вони 1939 року народження), за їхніми свідченнями, які вони дали на слідстві, вирішили помститися за це, і 9 вересня 1950 р. втопили його в річці. Того ж дня один з цих хлопців розповів про те, що трапилось

директору дитячого будинку. Директор повідомив про це райкому КП(б)У і районному прокурору, який і почав розслідування. Труп дитини було знайдено у річці Конці лише наступного дня – 10 вересня. Після розслідування кримінальну справу було припинено, через те, що діти, які скоїли цей злочин, не досягли 12-річного віку. Отже, двоє з вихованців були направлені до дитячої трудової виховної колонії, а третього було передано до іншого дитячого будинку [58, арк. 114–115].

Досить часто директори дитячих будинків, завідувачі райВНО, міськвно не повідомляли вищим організаціям про нещасні випадки, хвороби, опіки, травми, втечі, а намагалися приховати подібні факти. Так, наприклад, 26 листопада 1949 р. у Преславському дитячому будинку Запорізької області в наслідок недбалого відношення до своїх службових обов'язків директора і вихователів, вихованець цього дитбудинку отримав сильні опіки. Хлопчик 42 дні перебував у лікарні, і 5 січня 1950 р. помер. Цей випадок директором дитбудинку, лікуючим лікарем та лікарем районної лікарні був прихований через те, що названі особи не надали своєчасну медичну допомогу дитині, що могло запобігти трагедії. Тільки після того, як виконком Облради депутатів трудящих організував перевірку на місці, директор дитячого будинку визнав цей факт [10, арк. 57–58].

Тож, якщо підсумувати все вищевикладене, нема нічого дивного в тому, що діти не витримували існування в подібних умовах, і воліли за краще жити на вулиці, аніж терпіти побої та знущання, не кажучи вже про нестерпні матеріальні умови життя. Як наслідок, постійною проблемою, яка не додавала балів на користь дитячих будинків, як центрам піклування держави про сиріт, були втечі дітей з цих закладів. Так, наприклад, у 1945 р. було зафіксовано 220 втеч дітей з дитячих будинків лише Київської області. Щоправда, під час голоду 1946–1947 рр. кількість втеч зменшилася, адже діти сподівалися, що в дитячому будинку вони будуть одержувати хоча б мінімальне харчування. Але коли ситуація в республіці

стабілізувалася, втечі поновилися, і вже у 1950 р. самовільно залишили дитячі будинки більше ніж 3550 вихованців [58, арк. 115], а за 7 місяців 1952/53 навчального року із дитбудинків Сталінської області втекло 97 вихованців. Найбільшу ж кількість втеч здійснили діти з Камишевахського, Новгородського, Першотравневого, Сніжнянського № 2 і Добропільського спеціального дитячих будинків [58, арк. 66]. У Тернопільській області в 1952–1953 роках відбулося 32 втечі дітей, а з дитячих будинків Станіславської області за сім місяців поточного учбового року втекло 11 дітей.

Але задля справедливості треба сказати, що часом, все ж таки, траплялися дитячі будинки з вихователями, які дійсно намагалися дати сиротам якомога краще виховання, увагу і розуміння. Так, В.К.Бобрик, яка виховувалась у Луцькому дитбудинку з 1947 по 1952 роки, під час інтерв'ю згадувала: «...А які там добрі люди були, які вихователі! Завжди нас розуміли...» А її донька Оксана додавала: «Скільки мама розповідає про свій дитячий будинок! ... Для мами то був справжній дім! Як вихователі ставилися до сиріт! Навіть коли ті пішли вчитися, допомагали, чим могли. Завжди вихованці ходили туди, як додому» [134, с. 71]. Втім, таких дитячих закладів були одиниці, і вони були скоріше винятками, які лише підкреслювали основні тенденції.

Щодо щоденного спілкування вихованців між собою, то тут також часто не все було гаразд. В основному, звичайно, спільну мову не могли знайти хлопці і дівчата. Вихователь дитячого будинку № 5, м. Києва Калінічев А.Г. так описував свої спостереження за вихованцями: «...я побачив, що дівчата і хлопці – є два ворожих табори, вони навіть не називають один одного по імені або прізвищу, а перегукуються, в міру потреби, видуманими прізвишками: "Осека", "Глод" і ін. Хлопці, а їх було 14, займали в робочій кімнаті один ряд столів, а дівчата – другий. "Дві республіки, два табори", так говорили самі діти» [172, арк. 73].

Отже, повсякденне життя дітей-сиріт у досліджуваний період не було простим. У, здавалося б, найпростіших, буденних справах, як, наприклад, виконання домашнього завдання, вихованці повсякчас мали долати труднощі, з якими зазвичай не стикалися «домашні» діти, але які мали вагомий вплив на їх успіхи у навчанні. Так, держава, з одного боку, наче і намагалась надати дітям належну загальну освіту і виробниче навчання. З іншого ж, вихованці дитячих будинків не мали можливості отримати необхідні знання і навички в повній мірі через відсутність мінімальних побутових умов і матеріального забезпечення дитячих будинків, яке б сприяло успішному навчанню школярів. Виробниче ж навчання також було доступне не всім підліткам. В повній мірі його опановували лише одиниці, через те, що виробничі майстерні при дитбудинках часто перетворювали на комерційні, в яких діти працювали лише як підсобні робітники. Іншою причиною була неузгодженість між видами трудового навчання у школі і в дитбудинку, в результаті чого дитина не опановувала жодну з професій.

Крім того, дитячі будинки, через свою непрестижність, як місця роботи, переважно укомплектовувались кадрами непрофесійними або низькокваліфікованими. Як наслідок, на роботу в ці заклади, особливо утворені у воєнний час, потрапляли люди з невідповідною освітою, а нерідко і без освіти, які не могли порозумітися з вихованцями і надати їм належний догляд. Це також значно ускладнювало життя дітей-сиріт у побуті, а часом, навіть, загрожувало їх життю і здоров'ю. Ті ж, небагаточисельні дитячі будинки, в яких між вихователями і вихованцями складались дійсно теплі відносини, як правило, існували ще до війни і не відходили від своїх існуючих традицій.

РОЗДІЛ 4. ПАТРОНАТ ТА ПОДАЛЬШЕ ВЛАШТУВАННЯ БЕЗБАТЧЕНКІВ У САМОСТІЙНОМУ ЖИТТІ

§ 4.1. Умови виживання дітей-сиріт, що перебували під колгоспним патронатом

Патронат – це передача на виховання в сім'ї трудящих на добровільних засадах дітей-сиріт і дітей, які втратили зв'язок з батьками, шляхом укладання договорів осіб, які беруть дітей на патронат, з державними органами (відділом охорони здоров'я, народної освіти, виконкому тощо) [206, с. 216]. Патронат поділявся на два різновиди: колективний (колгоспний) і індивідуальний (сімейний). Колективний (колгоспний) різновид патронату «протримався» в УРСР трохи більше десяти років і вже у 1951 р. припинив своє існування. Проте дітей знімали з цього виду патронату дуже повільно, і у низці колгоспів сироти залишалися ще по кілька років у якості колгоспних сиріт.

Патрунування дітей-сиріт було не новою формою влаштування безпритульних дітей поза системою дитячих будинків. Формально, радянське керівництво формує правову базу процесів патрунування, головним чином спиралося на досвід Російської імперії. В останній досить популярним був, так званий, годувально-утримувальний досвід, який передбачав тимчасове або постійне утримання дітей-сиріт [142, с. 10]. 1920-ті рр. стали часом становлення інституту патрунування РСФРР, а у 1930-х рр. було видано перші нормативно-правові акти, які регулювали його функціонування. Одним із перших документів стала постанова ВЦВК і РНК РРФСР «Про порядок передачі дітей на виховання (патронат) в сім'ї трудящих» від 1 квітня 1936 р. Ця постанова конкретизувала інститут патрунування у правовому полі і мала наметі впорядкувати процедуру його реалізації [142, с. 12].

На територію УРСР патронатна форма боротьби з дитячою безпритульністю поширилася лише у 1940 р. Порядок передачі дітей-сиріт

на патронат та права і обов'язки колгоспів і родин, які патронують дітей, було викладено у «Положенні про порядок патрунування дітей-сиріт у колгоспах та родинах трудящих», затвердженим постановою РНК УРСР від 29 червня 1940 р. [116а]. Так, за вказаною постановою, колгоспи були зобов'язані приймати на патрунування дітей-круглих сиріт тільки свого села за постановою виконавчих комітетів сільських та селищних рад депутатів трудящих. Втім на патронат у колгосп можна було приймати і дітей з інших місцевостей, але тільки за відповідною постановою правління колгоспу [116а, с. 49].

У 1943 р. була видана особлива інструкція, затверджена постановою РНК РСФРР від 8 квітня 1943 р. «Про патрунування, опіку та усиновлення дітей, які залишилися без батьків». За цією постановою патронат встановлювався над дітьми-сиротами у віці від 5 місяців до 14 років, над вихованцями дитячих будинків і над дітьми, які були вилучені із сім'ї на підставі відповідного рішення суду. У виняткових випадках допускалося патрунування дитини до 16 років, а також в окремих випадках на виховання могли бути передані діти, які не досягли 5-місячного віку (за умови забезпечення їх грудним годуванням у сім'ї або через пункти для збору грудного молока) [207]. Втім на території України органи опіки продовжували послуговуватись зазначеним положенням 1940 р., до якого були внесені зміни постановою від 4 грудня 1946 р. «Про поліпшення стану опіки і патрунування дітей-сиріт в УРСР» [116, с. 274–276].

У 1945 р. згідно з Постановою РНК УРСР № 559 від 11 квітня 1945 р., було здійснено перетворення колективних патронатів на колгоспні дитячі будинки [117а]. А у вересні 1945 р. було прийнято рішення про переведення колгоспних дитячих будинків на державний бюджет. Правлінню колгоспів та колгоспній громадськості рекомендувалося за можливістю надавати через каси громадської допомоги продукти харчування, одяг, взуття і провадити шефство над вихованцями дитбудинків [221, с. 230]. Втім, ця подія пройшла непоміченою і, загалом,

не мала особливого значення, оскільки на рівень життя колгоспних сиріт вона ніяк не вплинула.

Патронатна форма опіки, хоча і практикувалася досить недовгий час, проте стала поширеною формою влаштування дітей-сиріт у перші повоєнні роки. Так, станом на 1 січня 1946 р. дітей-сиріт і напівсиріт, влаштованих поза системою дитячих будинків в Українській РСР було загалом 117010, з них перебувало на обох формах патронату – 77185 [41, арк. 22]. Крім того, завдяки влаштуванню сиріт у сім'ї і колгоспи певною мірою були розвантажені дитячі будинки, оскільки житлової площі в останніх катастрофічно не вистачало [55, арк. 172]. У деяких областях, навіть кількість дітей, що перебували на патронаті, перевищувала кількість дітей у дитячих будинках. Так, наприклад, у Волинській області у 1945 р. на різних формах патронату перебувало 800 дітей, а у дитячих будинках – 150, у Станіславській на патронат було передано 280 сиріт, а у дитячі будинки – 150 [39, арк. 146]. У Кіровоградській області станом на 1 січня 1948 р. було влаштовано на патронат 2979 круглих сиріт і 1273 напівсиріт (загалом – 4252 дитини), а в дитячі будинки – 3752 [50, арк. 1].

Представниками партійних органів систематично проводилась агітаційно-масова робота, зокрема і серед колгоспного селянства. В умовах тоталітарної держави, така робота мала супроводжуватись беззаперечним схваленням слухачами означеного питання, а результатом мало стати обов'язкове виявлення ініціативи з приводу агітації. Наприклад, результатом такої агітаційної роботи лише в Лозівському районі Харківської області стали 300 дітей-сиріт, взятих на патронат у низку колгоспів цього району [184, с. 89]. Проте, в яких умовах опинялись ці діти після гучних лозунгів і урочистих обіцянок згодом виявляли досить малочисельні перевірки.

Згідно із зазначеною вище постановою, на колективний патронат дозволено було передавати круглих сиріт віком від 4 до 16 років [116а, с. 48]. Відтак, більшість патронованих дітей у колгоспах були шкільного

віку, яких поселяли в колгоспних гуртожитках. Проте, значна частина голів колгоспів байдуже ставилися до цих дітей і надавали їм жахливі умови проживання, які жодною мірою не могли задовольнити мінімальних побутових і санітарно-гігієнічних вимог. Для прикладу можна навести умови життя дітей у колгоспах Харківської області в різні роки. Так, у 1945 р. у колгоспі ім. Петровського Дергачівського району шість патронуванних колгоспом сиріт мешкали в одній невеликій кімнаті з незасксленими вікнами. На всіх дітей було всього 4 ліжка, один матрац і одна байкова ковдра. Діти були одягнені в брудний та рваний одяг, зовсім не мали натільної білизни. Крім того, у дітей було виявлено велику завошивленість [2, арк. 107]. За архівними даними 1946 р., у колгоспі «Великий початок» Вільховатського району патронувані діти протягом трьох місяців мешкали на стайні [2, арк. 105]. Станом на 1950 р. у колгоспі «Червона зірка» Дергачівського району сироти, які перебували під колгоспною опікою, жили у сирій брудній кімнаті, яка не могла забезпечити мінімального тепла у холодну пору року, і не мали постільної білизни. Така ж ситуація була і в низці інших колгоспів – «Заповіт Леніна», «Червоний партизан», «Червоний прапор» тощо. Крім того, діти в цих колгоспах зовсім не були забезпечені одягом і взуттям, через що не мали змоги відвідувати школу [10, арк. 88–88зв.]. А у низці колгоспів Чугуївського району, зокрема в колгоспі ім. 8 березня, приміщення, в яких жили діти, зовсім не опалювалися, крім того патронувані були недостатньо забезпечені харчуванням і одягом [10, арк. 88].

У 1946 р. Радою Міністрів УРСР була прийнята вже згадувана вище постанова № 2022 від 4.12.1946 р. «Про поліпшення стану опіки й патрунування дітей-сиріт в УРСР», яка мала на меті, окрім іншого, покращити матеріальний стан патронуванних дітей [119, с. 274–276]. Проте Міністерство торгівлі УРСР не поспішало її виконувати, в наслідок чого ситуація з матеріальним забезпеченням сиріт не мала тенденції до

поліпшення – діти, як і раніше, не одержували промислових товарів у встановленій для них кількості і асортименті [40, арк. 13].

Часом патроновані, не витримуючи жахливої матеріальної скрути і байдужості колгоспного начальства, намагались отримати допомогу зовні. Так, неповнолітні, які перебували на патронаті у с. Токарівка Полтавської області, у відчайдушній спробі привернути увагу до свого жалюгідного становища, навіть написали листа до редакції газети «Радянська Україна», в якому описували умови свого життя: «Нас у патронаті одинадцятьоро: семеро ходить до школи, а решта ще малі. Всім нам бракує одягу, взуття. У патронаті нема ліжок, ковдр, не вистачає білизни... Підемо бува у контору колгоспу і почнемо скаржитись голові правління та завгоспові, а вони слухають та сміються» [120]. У результаті цей лист дітей потрапив до відділу народної освіти. Його перевірили, підтвердили факти, поставили резолюцію і відправили «по належності»... Умови життя дітей залишились без змін [120]. Чи змінилась ситуація після публікації листа дітей в газеті, на жаль, не відомо.

Загалом, щодо матеріального забезпечення дітей державою, то його можна охарактеризувати як вкрай обмежене і недостатнє, а отже воно не могло задовольнити навіть найскромніші потреби. Для прикладу наведено таблицю 4.1, яка висвітлює забезпечення 4136 патронованих дітей одягом і текстилем протягом 1946 р. та січня-березня 1947 р. у Полтавській області. Отже, з бази постачання об'євно було відпущено:

Таблиця 4.1

Вид одягу	Кількість
сукні	160 шт.
сорочки	311 шт.
светри	60 шт.
полувери	213 шт.
костюми	318 шт.
спідниці	60 шт.
брюки	200 шт.
майки –	164 шт.
труси	210 шт.

панчохи/шкарпетки	578 пар
шапки	90 шт.
куртки	162 шт.
жакетки з хутра	5 шт.
лижні костюми	100 шт.
калоші	70 пар
черевики	225 пар
балетки	342 пари
ковдри	30 шт.
простирадла	612 шт.
мануфактура	5103 м [52, арк. 31–32]

Шляхом нескладних розрахунків можна визначити, що даної кількості одягу вистачило б не більш як для тисячі дітей. Втім місцеві служби вважали, що цього цілком вистачить, щоб забезпечити одягом більше чотирьох тисяч сиріт.

Крім того, виплата коштів на утримання дітей здійснювалася вкрай нерегулярно. Так, за бюджетом тієї ж Полтавської області у 1947 р. були відпущені кошти не на повний контингент патронуванних дітей в більшості районів області – Машівському, Велико-Багачанському, Миргородському ті інших. Грошової допомоги через каси громадської взаємодопомоги в колгоспах діти також не одержували [52, арк. 31]. А отже, відповідно, і забезпечення сиріт навіть предметами першої необхідності також залишало бажати кращого – повсякчасно діти не мали в своєму розпорядженні елементарних побутових речей, необхідних для щоденного використання. Так, вибіркоче обстеження, яке було проведене органами Наркомату освіти у 1945 р., показало, що більшість патронуванних дітей не мали взуття і, більш-менш придатного для використання, одягу. Відповідно, через відсутність одягу і взуття часто діти не ходили до школи. Наприклад, лише в Лисичанському районі Ворошиловградської області не відвідували школу більше 30 дітей [37, арк. 9]. За даними 1952 р., у Близнюківському районі Харківської області в колгоспі «Вільне життя» 6 патронуванних дітей не були забезпечені взуттям. У

Богодухівському районі цієї ж області в чотирьох колгоспах діти потребували постільних приладь, жили в недооблаштованих приміщеннях, школу не відвідували. Подібні випадки були зафіксовані і в інших областях УРСР, зокрема, у Київській і Полтавській [34, арк. 7].

Нагляд за патронованими дітьми і умовами їх проживання мали здійснювати відділи народної освіти. Відповідно до постанови РНК СРСР від 23 січня 1942 р. і постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 30 липня 1944 р. при відділах народної освіти виконкомів обласних і міськрайрад мали бути виділені інспектори спеціально з питань патронованих дітей-сиріт. Проте, як повідомлялося у «Довідці про стан боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю в Українській РСР», станом на 1945 р. інститут цих інспекторів працював недостатньо ефективно. Враховуючи той факт, що в УРСР на патронаті і під опікою перебувало близько 100000 дітей-сиріт, відсутність інспекторів з патронату була серйозним недоліком. Як наслідок, органи народної освіти на місцях контролю за умовами утримання і виховання дітей, що перебували на патронаті і під опікою, не здійснювали. Таке становище було виявлено перевітками Кіровоградської і інших областей УРСР [39, арк. 122].

У подальші роки існування патронату ці служби також не надто переймалися своїми обов'язками. Тобто житлово-побутові умови, в яких перебували діти, все ж таки, періодично перевірялися, недоліки фіксувалися, але роками не змінювалися на краще, про що свідчать наступні архівні документи з результатами перевірок умов перебування сиріт на колгоспному патронаті за 1950-ті роки:

1951 р.: «За результатами перевірки в колгоспі ім. Хрущова [Запорізька область – *І.Б.*] дев'ять патронованих дітей живуть в неприпустимих умовах: гуртожиток затісний і брудний, постільна білизна патронованих перебуває в стані повної антисанітарії. Крім того, патроновані 14–15-річні хлопці і дівчата живуть в одній кімнаті. Діти не

привчаються до елементарної праці, в них відсутні будь-які навички самообслуговування і культури в поведінці» [55, арк. 173–174].

1952 р.: «У колгоспі ім. Сталіна [Дніпропетровська обл. – *І.Б.*] на патронаті перебуває 10 дітей. Діти сплять на нарах, без постільного приладдя, накриваються власним верхнім одягом, не мають зміни верхнього одягу і недостатньо натільної білизни. На п'ять дівчаток є лише одне дитяче ліжко і один матрац. У ще гірших умовах перебувають діти в колгоспі ім. Калініна: 15 дітей не забезпечені верхнім одягом, білизна відсутня, постільного приладдя немає, діти завошивлені. Через відсутність одягу троє дітей не відвідують школу. У 1951 р. на 15 дітей видано лише два куски мила» [56, арк. 24].

1955 р.: «Не створено відповідних умов для навчання і виховання патронованих дітей в Межівському районі [Дніпропетровська область – *І.Б.*]. Патроновані діти не забезпечені одягом, взуттям, постільним приладдям, навіть посудом. Так, у колгоспі імені Воровського в груповому патронаті живуть 11 патронованих дітей: 8 хлопців і 3 дівчини. На 11 дітей є лише 2 пальта, 1 чашка, з якої діти п'ють чай по черзі» [21, арк. 70].

Для щоденного догляду за патронованими дітьми в деяких колгоспах призначалася колгоспниця, яка мала забезпечувати їм хоча б мінімально прийнятне виховання і обслуговування. Але в дійсності, все залежало лише від сумлінності, а також певних педагогічних талантів цих жінок, бо на рівні колгоспу їхню роботу ніхто не перевіряв. Така ситуація була, наприклад, в колгоспі ім. Браташа Сумської області, в якому в 1951 р. на патрунуванні перебувало 9 сиріт. Дітей було розміщено в гуртожитку, а для обслуговування їм було призначено колгоспницю, проте вона не забезпечувала навіть мінімального виховання чи догляду – діти не мали елементарних навичок у поведінці та особистій гігієні, погано навчалися в школі. Такий же стан у колективному патронаті існував і в багатьох інших колгоспах, зокрема, Сумської і Запорізької областей [21, арк. 174].

Щодо матеріальної підтримки патронованих дітей державою, то передбачалося, що кожного місяця правління колгоспів мало отримувати грошову допомогу в розмірі 50 руб. на кожну дитину. Ці кошти призначалися для придбання найнеобхідніших речей: одягу, білизни, взуття та шкільних приладь сиротам, а також на обладнання гуртожитків тощо. Але навіть ці невеликі гроші надходили вкрай нерегулярно. Так, наприклад, у 1948 р. у Старо-Синявському районі Кам'янець-Подільської області на патронаті перебувало 112 дітей, заборгованість виплат яким складала 3150 руб. А у Грицівському районі цієї ж області на патронаті перебувало 194 дитини. Із 105 тисяч рублів, асигнованих на 1948 р. для щомісячної виплати було виплачено лише 80 тисяч, відповідно борг складав 25 тис. руб. [6, арк. 198]. У 1949 р. у Олександрівському, Бобринецькому, Рівнянському, Еградківському районах Кіровоградської області виплати грошової допомоги патронованим сиротам відбувались із затримкою на 3-4 місяці [10, арк. 43]. Коли ж кошти таки надходили, часто голови колгоспів витрачали їх на власні потреби або, рідше, на потреби колгоспу [55, арк. 175]. Те ж саме відбувалося при переході дітей на самостійне життя – одноразова грошова допомога у розмірі 200 руб., що її мали отримувати підлітки, часто не потрапляла до них. Так, наприклад, у 1955 р. у Верхнь-Дніпровському, Магдалинівському та низці інших районів Дніпропетровської області патронованим дітям при переході на самостійне життя, колгоспи не видавали жодної грошової допомоги [21, арк. 70].

За неналежне забезпечення умов життя і ставлення до патронованих сиріт керівників колгоспів, в окремих випадках, притягували до кримінальної відповідальності. Так, 1948 р. було відкрито кримінальну справу на керівника Другим відділенням зернорадгоспу ім. 17-го партз'їзду Харківської області за «бездушне ставлення до патронованих дітей». Відповідні служби про це було інформовано листом і підтверджено перевіркою, зробленою Близнюківським РК КП(б)У. За результатами

перевірки були вжиті заходи для створення нормальних умов для життя і виховання усіх дітей-сиріт, що перебували на патронаті і працевлаштуванні в цьому радгоспі, а матеріали на керівника були передані слідчим органам для притягнення останнього до кримінальної відповідальності. У результаті всім патронованим і працевлаштованим у зазначеному радгоспі сиротам було надано нормальні житлово-побутові умови, а також забезпечено речами першої необхідності – одягом, взуттям, постільним приладдям. Відповідно, у дітей з'явилась можливість відвідувати школу [53, арк. 1]. Щоправда, таке досить дієве реагування траплялося вкрай рідко.

Слід зазначити, що питання щодо дітей, які перебували на патронаті у колгоспах і підприємствах протягом досліджуваного періоду неодноразово розглядалися на засіданнях бюро обласних комітетів КП(б)У і облвиконкомів. Проте детальним перевіркам і поліпшенню існуючого стану патронованих сиріт могли посприяти хіба що подібні випадки. Так, наприклад, наведена вище справа спровокувала позачергову перевірку умов життя дітей відділом з боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю МВС. У результаті були перевірені умови життя і виховання дітей-сиріт у восьми районах Харківської області. На підставі матеріалів цієї перевірки було проведено обласну нараду голів районних комісій з боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю. У результаті цих заходів працівники районних комсомольських і партійних організацій мали посилити відповідальність за виховання дітей-сиріт, відтак умови життя й виховання цих дітей дещо покращились [53, арк. 1]. Також слід зазначити, що такі позитивні зміни торкалися лише перевірених означеними рейдами областей чи районів, крім того, вони мали хоча і стресовий, але тимчасовий характер, і згодом усі негаразди поверталися.

Часом інспектування умов життя сиріт у колгоспах виявляло настільки неприйнятні умови проживання, що єдиним рішенням було

вилучення дітей з такого патронату. Так, наприклад, 1946 р. у Ямському і Амвросієвському районах Сталінської області результатом перевірки стало зняття з патронату 28 дітей і передача їх до дитячих будинків [41, арк. 25].

Окрім проблем з матеріальним забезпеченням, діти повсякденно стикалися з елементарною нестачею продуктів харчування. Продуктами харчування, як і придатними приміщеннями, паливом, освітленням, дітей мав забезпечувати колгосп за рахунок кас взаємодопомоги, а грошові витрати – за рахунок культурного фонду колгоспу. Відповідно до Примірного статуту сільськогосподарської артїлі (1935 р.) та Зразкового статуту кас взаємодопомоги колективізованого села (1930 р.) до кас взаємодопомоги та культурного фонду мали відраховуватися 1-2% від валового доходу колгоспу на потреби соціально незахищеним категоріям населення (враховуючи й колгоспних сиріт). Проте у перші повоєнні роки ці каси переважно пустували. Продукти ж харчування, які колгосп не виробляв, мали виділятися органами народної освіти за заявками обласного відділу народної освіти [221, с. 230]. Отже, на практиці сироти забезпечувалися продуктами різними шляхами. Зокрема, дуже важке становище було в період голоду 1946–1947 рр. Так, у 1946 р. голова комісії з влаштування дітей-сиріт у Київській області на республіканській нараді з питань боротьби з дитячою безпритульністю доповідав: «гостро стоїть питання щодо постачання патронованим дітям. У питанні постачання дитячим будинкам більш благополучно, а постачання дітям, що перебувають на патронаті не зовсім благополучно. Фонди не забезпечують повністю» [43, арк. 10]. Зважаючи на те, що, в результаті аналізу архівних даних, можна зробити висновок про вкрай обмежене і відверто недостатнє забезпечення продуктами харчування вихованців дитячих будинків, можна уявити, наскільки важким був стан патронованих дітей.

Виходячи з цього, до справи забезпечення харчами сиріт різні організації намагалися долучити і населення. Так, у 1946 р. у Ставищанському районі Київської області за дозволом обкому партії і

облвиконкому було проведено місячник допомоги сиротам. Не зважаючи на повоєнний голод і вкрай важке становище для усіх, громадяни Київщини зібрали для дітей 33000 руб., 89 центнерів зернових культур, 392 кг бобових, 127 центнерів картоплі, близько 300 кг сухофруктів і значну частину одягу [43, арк. 12].

Водночас проявлена вкрай малочисельними небайдужими представниками керівництва колгоспів ініціатива щодо пошуку альтернативних шляхів матеріального забезпечення дітей, могла бути суворо покарана державою. Так, до двох років позбавлення волі був засуджений голова колгоспу ім. Комінтерна Дніпропетровського району Макаров-Нікітін Микита Мефодійович, герой громадянської війни, командир партизанського загону особливого призначення Дніпропетровського району в роки Другої світової війни. Покараний голова був за те, що під час голоду 1946–1947 рр. після здачі необхідної норми хліба державі, він дав розпорядження щоб залишки зерна – 100 кг муки – продати на базарі і придбати на ці гроші одяг для колгоспних сиріт [135, с. 104].

Що ж до колгоспників-односельчан, то їх ставлення до патронованих дітей теж не завжди можна назвати приязним. Про це яскраво свідчить наступний епізод. У Першотравневому районі Одеської області п'ятнадцятирічного підлітка було передано на патронат до колгоспу, де ним ніхто не опікувався, одягом не забезпечували, хлопчик був роздягнений і роззутий у зимовий час. Один колгоспник порадив йому: «Якщо ти в своїй стелі зробиш дірку, то звідти посиплеться зерно». Коли доведений до відчаю хлопчик це зробив, колгосп зробив спробу віддати його під суд. Але начальник групи по Одеській області після перевірки прийняла рішення про притягнення до кримінальної відповідальності винних у бездушному ставленні до дитини, а також колгоспника, який штовхнув його на злочин [44, арк. 5]. Можна припустити, що селяни неприязно ставилися лише до тих патронованих сиріт, які прибули з інших

районів або областей республіки, а причиною такого ставлення була матеріальна складова – колгоспники, які тяжко працювали за трудовні і самі існували в неймовірній скруті, могли бути невдоволеними, тим, що колгосп має ще і додаткові статті витрат.

У 1951 р. було визнано, що «окремі пункти “Положення про порядок патронування дітей-сиріт у колгоспах та родинах трудящих” вже застаріли і перешкоджають організації патронування дітей на належному рівні, тож потребують перегляду» [55, арк. 173]. Відтак колективний патронат було скасовано, але, дітей вилучали з нього дуже повільно. Так, наприклад, у 1955 р. у селах Вінницької області сироти у великій кількості продовжували перебувати на колгоспному патронаті.

Поступово, все ж таки, дітей знімали з колективного патронування, проте, в переважній більшості випадків, робилося це без дотримання порядку даної процедури, а саме – після припинення дії колгоспного патронату, підлітків мали приймати в колгоспи або влаштовувати на роботу на підприємства, установи, або ж сприяти їм у вступі до учбових закладів. Правління та каса громадської взаємодопомоги колгоспу мали надавати їм матеріальну допомогу, необхідну для влаштування на самостійне життя [116а, с. 51–52]. Втім у Калинівському районі Вінницької області, коли у 1955 р. зняли з патронату 20 дітей, жодному з них не було виплачено належної вихідної допомоги, яка мала складати 200 руб. Крім того, ніхто не турбувався про працевлаштування і, тим більше, про подальшу долю цих дітей [21, арк. 179]. Водночас ще в трьох селах цієї ж області діти продовжували перебувати на колгоспному патронаті [21, арк. 179].

Отже, колективний патронат, як показала практика, виявився не найкращою ідеєю для влаштування і виховання дітей-сиріт. Хоча у перші роки він дуже посприяв розвантаженню дитячих будинків, у переважній більшості випадків, умови життя цих дітей залишались неприйнятними навіть при найскромніших потребах. Дітям надавали для проживання сирі,

брудні гуртожитки, часто без опалення і необхідного мінімуму меблів. Матеріальне забезпечення патронованих залишалось лише на папері – часто діти не ходили до школи з причини відсутності одягу і взуття. Невелика щомісячна фінансова допомога від держави, окрім того, що часто надходила не регулярно, із затримками, іноді до 5 місяців, так ще і не потрапляла до адресатів, залишаючись у колгоспного керівництва.

Нерідко колгоспні сироти не отримували належного виховання і мінімальних навичок в обслуговуванні самих себе. Коли ж підлітки досягали 16-річного віку і мали переходити на самостійне життя, одноразову матеріальну допомогу у розмірі 200 руб. також отримували не всі. Коли ж, протягом 1951–1955 рр. дітей знімали з колективного патрунування в наслідок скасування цієї форми опіки, робили це, зазвичай, також без дотримання відповідної процедури. Так, у низці випадків діти не отримували належну їх матеріальну допомогу, і подальша їх доля нікого не цікавила.

§ 4.2 Повсякденні реалії дітей-сиріт, патронованих у родинах

Порядок патрунування дітей, зокрема і у сім'ях, було викладено у "Положенні про патрунування дітей у колгоспах і родинах трудящих", яке було затверджено постановою РНК УРСР № 831 від 11 червня 1940 р. [55, арк. 173; 116]. Перш за все, в ньому було наголошено, що «діти-круглі сироти віддаються на патронат у ... родини трудящих з метою забезпечення їм належних умов життя і виховання» [116а, с. 48]. Також було зазначено, що патрунування дітей-сиріт у родинах здійснюється виключно на добровільних засадах [116а, с. 49].

Отже, так само, як і серед колгоспників, проводилась агітаційно-масова робота серед жінок із закликами взяти на патрунування або усиновлення сироту, а краще декількох. Зокрема, агітація проводилась на мітингах за посередництвом передових робітниць фабрик і заводів, які, виступаючи, у своїх промовах наводили власний приклад

усиновлення/патрунування сироти і закликали до того ж інших жінок. Зазвичай, ці промови, задля більшого поширення агітації, потрапляли до періодичної преси, але вже із результатом – обов'язково зазначалося, що певна кількість жінок відгукнулася на заклики «передовиць виробництва» і вже взяла на усиновлення/патронат певну кількість дітей-сиріт [163, с. 60-61]. Передбачалося, що це спонукатиме широкі маси до наслідування прикладу. Так, наприклад, у газеті «Радянська Україна» від 13 липня 1943 р. повідомлялося, що домогосподарки с. Сватове Ворошиловградської області, наслідуючи приклад москвичок, усиновили десятки сиріт [163, с. 61]. Також у періодичній пресі друкували «історії» пересічних жінок із закликами мало не в обов'язковому порядку усиновлювати та брати дітей на патронат. Для прикладу можна навести наступну агітаційну статтю: «... Знаючи, що зараз є багато дітей-сиріт, які потребують допомоги і материнського піклування, я звернулась в Полтавський дитячий будинок з проською дозволити мені всиновити когось із дітей, що проживають там. Райрада Київського району дозволили мені взяти чотирьохрічну дівчинку Тамару ... Тепер Тамарочка живе у мене. Вона моя донька. Слухняна й розумна дівчинка. В найскрутніші моменти мого життя я не розстанусь з нею і я виховаю гідну доньку нашої великої Батьківщини. Я думаю, що кожна малосімейна чи одинока людина зможе виховати сирітку і замінити їй батька й матір, що стали жертвами німецько-фашистських катів. Я звертаюсь до всіх трудящих Полтавської області з закликом: – Всиновлюйте дітей-сиріт! Полегшіть їх гірку долю. Будьте ініціаторами в цій благородній патріотичній справі! Г.І.Горючкіна» [63, вкладиш]

Власне, це давало певний результат. Так, наприклад, станом на 1 травня 1946 р. у Чернівецькій області нараховувалося 3491 сиріт. З них на патронаті у родинах перебувало 2205 дітей [2, арк. 111]. А у 1951 р. у населення Української РСР виховувалося 134175 дітей-сиріт і напівсиріт, з

них на індивідуальній формі патронатного влаштування – 102487 дітей [55, арк. 172].

Втім, не зважаючи на активну агітацію, взяти дітей на виховання зголошувалися, переважно, малозабезпечені родини, які мотивувалися, головним чином, державними виплатами на кожну патронувану дитину. І хоча ця допомога складала лише 50 рублів на місяць, яких не вистачало навіть для часткового задоволення потреб дитини, часто ця сума складала значну частину сімейного бюджету. Таким чином, опікуни більше переймалися матеріальними надходженнями від держави, аніж забезпеченням прийнятних умов життя патронуваній ними сироті. Так, наприклад, у с. Боярка Київської області дитина, що перебувала на патронаті у сім'ї, мала лише одну зміну білизни, теплою одягу не мала взагалі, через що за всю зиму на повітрі жодного разу не була [43, арк. 41]. У 1954 р. у с. Гулівецьк Вінницької області перебували на патронаті брат і сестра. Через надто тяжкі матеріальні умови 12-річна дівчинка змушена була залишити 5-й клас школи і піти працювати в колгосп, щоб мати хоч якісь засоби для існування. А у с. Писарівка цієї ж області на патронаті у непрацездатної бабусі перебували троє дітей і колгосп їм нічим не допомагав [21, арк. 178].

Разом з тим, існували і органи опіки, в ролі яких виступали виконавчі комітети обласних, міських, районних Рад депутатів трудящих, а також сільські Ради. Вони розглядали річні звіти відділів народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення та зведені річні звіти нижчих виконавчих комітетів з питань опіки [169, с. 62–63]. Крім того, до обов'язків органів опіки і відділів народної освіти входило попередньо перевіряти умови, в яких перебували родини, які виявили бажання прийняти дітей-сиріт на патронат. Так, заборонялося віддавати дітей-сиріт на патронат у сім'ї, де плата за патрунування була б основним джерелом для існування родини; в яких були алкоголіки, наркомани, психічнохворі або хворі на гострі і заразні хвороби, а також – на епілепсію [116а, с. 49].

Проте, нерідко органи опіки недбало виконували свої прями обов'язки. Тож, непоодинокими були випадки, коли діти влаштовувалися на патронат взагалі без попередньої перевірки родини потенційних опікунів. Тож, як наслідок, дитина потрапляла в сім'ю, яка була не в змозі забезпечити їй належні умови життя і достатнє виховання [34, арк. 7].

Ситуація ускладнювалась тим, що і органи народної освіти незадовільно виконували певні свої обов'язки, а саме, не проводили регулярних перевірок умов, у яких перебували патроновані діти, через що останні змушені були роками залишатися у родинах, які взагалі не мали права бути опікунами. Про це йшлося, зокрема, у мотиваційній частині рішення «Про хід виконання Постанови Ради Міністрів СРСР № 824 від 24.02.1949 року і Ради Міністрів УРСР № 598 від 24.03.1949 року "Про заходи з подальшого покращення роботи дитячих будинків"». Голова виконкому облради депутатів трудящих по Ізмаїльській області М.Кузьменко зазначав: «...З боку виконкомів райрад депутатів трудящих немає належного нагляду за дітьми, які перебувають на патронаті і в родинах трудящих і дуже рідко обстежуються їх побутові умови, а райздраввідділи не здійснюють контролю за станом здоров'я патронованих дітей» [10, арк. 96].

Таку незадовільну роботу органів опіки можна частково пояснити, тим, що склад місцевих комісій постійно змінювався, проте основною причиною, все ж таки, було недбале ставлення до своїх обов'язків. Так, наприклад, у Сумській області було затверджено постійно діючу обласну комісію з боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю у кількості 7 осіб. Але ця комісія провела зовсім незначну роботу, через те, що невдовзі більшість її членів вибули, в тому числі і голова, натомість було створено комісію у новому складі. Цією комісією протягом 1944 р. були проведені 2 рази масові перевірки побутових умов і виховання дітей влаштованих на патронат і опіку [39, арк. 71]. А у 1947 р. лише по Кіровоградській області було затверджено 848 інспекторів з патрунування,

які повинні були б систематично перевіряти стан патронуваних дітей та охорону їх прав [50, арк. 1–2]. Проте, вже у 1951 р. у більшості областей Української РСР, включаючи і Кіровоградську область, стан патронуваних дітей не перевірявся жодного разу [34, арк. 7].

Отже, як видно із наведених вище даних, якість роботи органів опіки з перевірки умов життя дітей не змінювалась роками. Так, у 1952 р. у інформації щодо виконання постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У від 8 травня 1952 р. «Про міри ліквідації дитячої безпритульності в Українській РСР», наданій обкомами КП(б)У виконуючому обов'язки адміністративним відділом ЦК КП(б)У І.Голинному, у частині документу, в якій повідомляється про стан боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю в УРСР, було вказано: «Незадовільно також виконується постанова Ради Міністрів Української РСР від 4 грудня 1946 р. №-2022 «Про покращення стану опіки і патронату дітей-сиріт у УРСР». Органи народної освіти не забезпечують постійний педагогічний нагляд за патронуваними і підопічними дітьми» [34, арк. 7].

Проте, все ж, перевірки, хоч і рідко, хоч і не в усіх областях, але проводилися. Так, наприклад, протягом березня-квітня 1946 р. у Тернопільській області було перевірено умови близько 500 дітей, які перебували на патронаті у родинах. Перевірка встановила, що більшість з них проживали у незадовільних умовах і не відвідували шкіл. Крім того, були виявлені випадки, коли діти, перебуваючи офіційно на патронаті, фактично залишалися невлаштованими і змушені були наймитувати. Так, лише у Білобожницькому районі було виявлено 13 таких випадків. Подібні ситуації повсякчасно відбувались і в інших районах області [41, арк. 27]. Взагалі, наймитування було досить поширеним явищем для сільської місцевості. Дітям, які, де-юре перебували на патронаті, а де-факто залишалися напризволяще, не лишалося нічого іншого, як йти на заробітки по сусідах, для того, щоб прогодувати себе.

Також слід зазначити, що більшість патронованих дітей перебували на патронаті саме у родинах селян. Так, наприклад, у 1952 р. із загальної кількості 130526 патронованих дітей, 91368 дітей (тобто 70%) перебувало на патронаті у сільській місцевості, в родинах колгоспників [56, арк. 30]. Та нерідко опікуни, окрім матеріального заохочення, були зацікавлені в дітях, ще й як у додатковій (а часом і основній) робочій силі в господарстві, тож про забезпечення їх вихованням і навчанням мова навіть не йшла. Наприклад, типовою була наступна ситуація. Жителька с. Бабинці Тернопільської області взяла на виховання трьох сиріт: хлопчика Івана 14 років і двох його молодших сестер. Дівчатка ходили до школи, після школи допомагали в господарстві. Іван же школу відвідував украй рідко, бо використовувався як основний робітник у господарстві [41, арк. 28]. А у Сумській області було виявлено цілу низку подібних випадків, коли дітей передавали на патронат особам, які і не думали їх виховувати, а використовували як наймитів [55, арк. 175].

Інколи дітей брали на патронат навіть задля своєрідної допомоги у жебракуванні. Так, у 1947 р. мешканець м. Луцьк зголосився взяти на патрунування сироту 1937 року народження. Згодом виявилось, що дитина протягом року не відвідувала школу, а жебракувала разом із своїм «опікуном» [4, арк. 136].

Також фіксувалися непоодинокі випадки передавання дітей «на патронат» їх власним батькам. Це також здебільшого практикувалося в сільській місцевості і було зумовлено величезними матеріальними труднощами повоєнних років, які відчувало на собі і міське, і сільське населення. Проте селяни-колгоспники, все ж, перебували у більш скрутному матеріальному становищі, оскільки за свою працю в колгоспах зазвичай отримували умовно-символічну плату, проте вимушені були сплачувати податок за землю, ба навіть, за кожне дерево і кущ у садку [182, арк. 16–17]. Як наслідок, на початку 1950-х рр. сільське господарство переживало кризу, причиною якої стала «аграрна політика сталінського

керівництва, яка базувалася на адміністративному позаекономічному примусі, на ігноруванні основних економічних законів і цілеспрямованому постійному викачуванні матеріальних ресурсів із сільського господарства. Фінансово-економічний стан більшості колгоспів був незадовільним і продовжував погіршуватися» [198, арк. 23].

Отже, селяни, які в цей час негласно мали статус кріпосних і працювали в колгоспах за трудовні, намагались хоч якось отримати «живу копійку» від держави. Тож не дивно, що своїх дітей-напівсиріт матері оформлювали на патронат до себе ж, отримуючи таким чином від держави 50 руб. на дитину щомісяця, що, звісно, для селян було неабиякою грошовою допомогою. Так, черговим обстеженням у 1946 р. було виявлено, що в списках патронованих дітей по Сумській і Запорізькій областях є підлітки віком понад 15–16 років, багато з яких мали батьків [55, арк. 174]. А у 1952 р. у Баришівському районі Київської області із 189 дітей, оформлених на патронат, дітей-круглих сиріт було 87 і напівсиріт – 102. Перевіркою складу дітей з категорії напівсиріт було встановлено, що у низці випадків на патронат були оформлені діти у власних матерів. Подекуди матерям було оформлено на патронат по 2–3 їхніх же дітей. Наприклад, селянці з с. Сизинкове було оформлено на патронат трьох її власних дітей, сама ж вона з двома старшими дітьми працювала в колгоспі. Колгоспниця з с. Паришкове також патрунувала трьох власних дітей, а сама із старшим сином працювала в колгоспі [56, арк. 39].

Також траплялися непоодинокі випадки, коли сиріт передавали особам, яким передавати дітей було не можна, зважаючи на стан здоров'я потенційних опікунів. Наприклад, 1946 р. у Білій Церкві міськвнво передало сироту на патронат громадянці, яка хворіла на епілепсію. Там же двоє дітей були влаштовані до своєї бабусі, яка хворіла на туберкульоз, діти були занедбані, брудні та завошивлені [43, арк. 41]. У 1955 р. у с. Василівка Вінницької області патронований хлопчик жив у дідуся, який

хворів відкритою формою туберкульозу, а у с. Іванівка тієї ж області з непрацездатною бабусею жили троє дітей, старшому з яких було 15 років. Діти жили в розваленій хаті, спали на голих дошках, були не забезпечені одягом та взуттям і, навіть, не мали можливості систематично харчуватися [21, арк. 178–179]. У с. Грушеве Закарпатської області у престарілого, хворого на туберкульоз селянина перебували на патронаті дві сестри – восьми і шести років. Перебуваючи в дуже тяжких умовах, старша дівчинка також захворіла на туберкульоз. У с. Вовчок Вінницької області патронована дитина перебувала в не менш важких умовах у старій хворій бабусі [62, арк. 26].

Виявляючи подібні умови життя дітей, відділи народної освіти повертали сиріт до дитячих будинків. Так, тільки за 1951 р., внаслідок перевірок, було вилучено з патронату: у Кам'янець-Подільській області 278 дітей, у Ровенській – 75, в Ізмаїльській – 208, у Волинській – 145, у Закарпатській – 50 [56, арк. 39].

Проте, у низці випадків, перевіривши умови, в яких перебували діти, відповідні служби там же їх і залишали, надаючи таким чином, опікунам змогу виправитись, хоч це не завжди було виправдано. Так, 1946 р. на республіканській нараді з питань боротьби з дитячою безпритульністю Ладога* повідомляла: «у Канівському районі перевірка цілого ряду дітей виявила жахливі умови існування, але дітей залишили в опікунів. Через 2 місяці перевірку повторили – стан з патрунуванням залишився такий самий важкий. Наприклад, дівчатка Валя і Катерина проживали в моторошних умовах: брудні, завошивлені, спали, накрившись мішком, на печі. Будяк Галина і Ігор були передані на патрунування бабусі 75 років, грошової допомоги не отримують 5 місяців. Житник Борис має одну зміну білизни, грошової допомоги не отримує 5 місяців. Відділ народної освіти там не був» [43, арк. 41–42].

* На жаль, в архівному документі, окрім прізвища, не вказано ані ініціалів, ані посади даної особи.

Втім слід зазначити, що для опікунів, які брали дітей на індивідуальний патронат, за неналежний догляд за вихованцями передбачалася і кримінальна відповідальність. Щоправда, застосовували її на практиці вкрай рідко, але, все ж таки, є прецеденти, зафіксовані документально. Так, 1946 р. у с. Дубов'язівка Сумської області колгоспниця-опікун трьох дітей-сиріт, не відпускала їх до школи, натомість відправляла красти в колгоспі цукрові буряки, діти жили у бруді і напівголодні. Жінку було передано до суду, майно передано колгоспу, а дітей влаштовано до дитячого будинку [41, арк. 26].

Як було зазначено раніше, дітей на патронат переважно зголошувалися брати малозабезпечені родини, тож декого з місцевого керівництва все ж турбувало катастрофічне матеріальне становище цих дітей. Відтак вони шукали і пропонували вищому керівництву шляхи допомоги патронованим дітям. Проте, як свідчать архівні документи, далеко не завжди це знаходило розуміння і відклик у керівництва вищого рівня.

Так, у 1955 р. виконком Київської міської Ради депутатів трудящих надіслав клопотання до Міністерства фінансів УРСР про дозвіл витратити 100 тис. руб. для придбання і видачі одягу і взуття патронованим дітям за рахунок економії бюджету на народну освіту. На що отримав розгорнуту відповідь від міністра фінансів УРСР М. Щетиніна, в якій він зазначав, що «відповідно до положення про порядок патрунування дітей у колгоспах і родинях трудящих, затвердженого постановою РНК УРСР від 24 липня 1945 р. № 1127, родина трудящого, що патрунує сироту, одержує щомісячну допомогу в розмірі не менше 50 руб. в місяць, а для дітей-напівсиріт, які не мають засобів для існування, порядком патрунування надається щомісячна грошова допомога в розмірі 40 руб. Крім цього, кожному патронованому при переході на самостійне життя за рахунок сум, виділених по бюджету на патрунування дітей, надається одноразова допомога в розмірі 200 руб. Видача іншої допомоги трудящим, що

патронують дітей-сиріт, зазначеним положенням не передбачена. Одягом і взуттям патроновані діти повинні забезпечуватись особами, у яких вони перебувають на патруванні. Тому Міністерство фінансів УРСР не знаходить підстав для задоволення клопотання виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих» [21, арк. 101].

Одночасно з цим, Міністерство фінансів УРСР просило Раду Міністрів УРСР зауважити виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих, що він, в супереч постанові РМ УРСР № 29 від 4 січня 1955 р. «Про стан патрування та опіки дітей-сиріт в УРСР», передає на патрування дітей-сиріт до осіб, які не спроможні забезпечити їм належних матеріально-побутових умов і виховання [21, арк. 101].

Також становищем патронованих дітей переймалася заступник голови виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих Н. Келіна, про що свідчить її лист заступнику голови Ради міністрів УРСР П. Онищенку від 5 травня 1955 р.: «Перевіркою стану патронату в місті Києві проведеною виконкомом міської Ради депутатів трудящих в січні-лютому 1955 р., встановлено, що більшість патронованих дітей взяті на патронат малозабезпеченими сім'ями і гостро потребують одягу і взуття. Патронованих дітей, що потребують допомоги одягом і взуттям – 111 чол. Середня вартість одного комплекту одягу і взуття – 880 руб.

Виконавчий комітет міської Ради депутатів трудящих просить Вас дозволити провести одноразову витрату, за рахунок загальної економії по бюджету на народну освіту 100 тис. руб. для придбання і видачі одягу і взуття патронованим дітям» [21, арк. 99]. На жаль, документів з відповіддю П.Онищенка на це прохання не знайдено.

Однак, задля справедливості, треба зазначити, що траплялися опікуни, які брали дітей на виховання, дійсно бажаючи їм допомогти і забезпечували їм цілком достойні умови життя в родині. Щоправда, це були скоріше виключення, які лише підкреслювали загальне правило. Так, наприклад, у м. Суми Н. Соляникова взяла на виховання двох дітей.

Станом на 1946 р. дітям було по 13 років, навчалися вони у 5 класі, і мали відмінні і добрі оцінки [41, арк. 25].

Іноді родини приймали на патронат десятки вихованців різного віку, утворюючи щось на кшталт сучасного дитячого будинку сімейного типу. Однак матеріальне благополуччя цих сімей повсякчас залежало від співчуття та допомоги місцевого керівництва. Втім, слід зауважити, що такі опікуни слугували скоріше своєрідною рекламою цього різновиду патронату: про них писали в газетах, у яскравих кольорах розписуючи, як добре живе ця велика сім'я, і закликаючи наслідувати цей приклад. Отже, місцеве керівництво зазвичай не скупилось на матеріальну і фінансову допомогу. Так, наприклад, родина з м. Ромни Сумської області виховувала 30 дітей. У 1946 р. їх найстаршому вихованцю було 14 років, наймолодшому – 7 місяців. Роменський виконком райради депутатів трудящих забезпечив родину будинком, садом, городом, виділив дві корови, поросят, овець, птицю, також забезпечував продуктами харчування за нормами дитячих будинків і промтоварами з бази облнаросвіти. У 1945 р. родина отримала від обкому комсомолу профспілкових організацій, військових частин 35000 рублів. У травні 1946 р. облнаросвіта надала допомогу на суму 10000 рублів [41, арк. 24–25].

Проте, індивідуальний тип патронату, хоч і протримався довше за колективний, також проіснував недовго. Фактично його було згорнуто 1959 р. А із прийняттям у 1968 р. Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю інститут патронату був виключений із сімейного права [186].

Отже, індивідуальна форма патрунування дітей-сиріт в Україні існувала майже 20 років – з 1940 до 1959 р. Після звільнення областей республіки сімейний патронат виявився більш, ніж доречним, надавши додаткові шляхи влаштування безпритульних дітей, тим самим дещо

розвантаживши вкрай переповнені дитячі будинки і приймальники-розподільники.

Втім, у наслідок скрутного повоєнного часу брати дітей на патронат зголошувалися переважно родини з мінімальним прибутком, яких спокушали державні дотації, що їх щомісяця мала виплачувати держава на утримання дитини. Крім того, часто дітей на патронат брали селяни, насправді використовуючи їх як робочу силу у господарствах. Також у сільській місцевості практикувалося патрунування матерями власних дітей.

Комісії з боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю, які мали попередньо перевіряти родину потенційних опікунів і регулярно здійснювати перевірки умов життя патрунованих дітей, часто вкрай неухважно ставилися до своїх обов'язків, нехтуючи наглядом за життям сиріт. Проте, перевірки, хоча і проводилися досить безсистемно і нерегулярно, все ж відбувалися. І наслідком їх у низці випадків було зняття дітей з патронату, яке інколи супроводжувалось заведенням кримінальних справ на опікунів.

§ 4.3 Влаштування у «зовнішньому» світі

Перебування дітей-сиріт на патронаті тривало до досягнення ними 16-річного віку, а у дитячих будинках сироти мали виховуватися до 14-річного віку [116а]. Після досягнення зазначеного віку, держава повинна була скеровувати підлітків на виробництво або подальше навчання [23, арк. 278]. Вилучених з вулиці безпритульних дітей, які мали 14 років і старших, як вже було вказано у параграфі 2.3, також передбачалося працевлаштувати за тими самими умовами.

Отже, у 1940 р. спеціальним рішенням РНК СРСР було утворено школи фабрично-заводського навчання (ФЗН), залізничні та ремісничі училища [23, арк. 278]. У перший повоєнний рік мережа цих установ різко збільшилася, через необхідність якомога швидшої відбудови великих

промислових об'єктів, зокрема Дніпрогесу, шахт Донбасу, «Запоріжсталі», «Азовсталі», заводів Києва, Харкова та інших міст. За умов командної системи промисловість розвивалась переважно за рахунок залучення додаткової робочої сили. Відтак, широко використовувалися трудові мобілізації, громадські призови, а також добровільні набори [179, с. 15–16]. На сторінках періодичної преси рік-у-рік, з метою заохотити якомога більше молоді, в яскраво-патріотичних тонах анонсувався кожний призов до шкіл ФЗН і ремісничих училищ [130; 126]. Такі форми залучення пояснювались, перш за все, недостатнім матеріальним стимулюванням і важкою працею, яка чекала на майбутніх робітників.

Проте, хоча робочої сили не вистачало і сільську та міську молодь, намагались заохотити всіма доступними засобами вступати до шкіл ФЗН та ремісничих училищ, безпритульних підлітків та сиріт там приймали з великим небажанням. Міністерства та відомства УРСР вкрай неохоче зголошувались працевлаштовувати лише обмежену кількість підлітків, якими опікувалась держава, посилаючись, головним чином, на відсутність гуртожитків, хоча справжня причина полягала у тому, що керівники підприємств не хотіли мати справу з безпритульними. Так, наприклад, у 1946 р. представник міністерства внутрішніх справ привів до начальника мобілізаційного відділу Червоноармійського району Житомирської області 5 безпритульних підлітків, яких треба було влаштувати на роботу. Свою відмову начальник аргументував тим, що він «таких» не приймає. Працевлаштувати дітей вдалося лише після втручання відповідних організацій [123]. А у 1955 р. тодішній міністр лісової промисловості УРСР М.Вотчинцев аргументував свою відмову працевлаштовувати підлітків-сиріт так: «По питанню про трудовлаштування вихованців дитячих будинків, патронуваних підлітків, вихованців дитячих колоній і підлітків з прийомників-розподільників на підприємствах Мінліспрому УРСР подаю категоричне заперечення Міністерства з таких міркувань: В лісовій промисловості на багатьох фазах робіт заборонено працювати

робітникам до 18 років і жінкам. Підсобні роботи на лісозаготівлях і лісопильно-деревообробна галузь укомплектовані робітниками повністю. У 1954 р. при трудовлаштуванні вихованців дитячих будинків, дитячих колоній і підлітків з прийомників-розподільників на підприємствах Мінліспрому УРСР виникали великі труднощі, як з приводу цих умов, так і в зв'язку з незабезпеченістю підприємств житлом. Цього року підприємства Міністерства на виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 30 квітня 1955 р. трудовлаштовують 330 чоловік кваліфікованих робітників-випускників ремісничих училищ, технічного училища і школи ФЗН. А тому підприємства Міністерства лісової промисловості УРСР не мають ніякої можливості прийняти на трудовлаштування в 1955 р. патронуваних підлітків і вихованців дитячих будинків Міністерства освіти і вихованців дитячих колоній і прийомників-розподільників Міністерства внутрішніх справ» [21, арк. 123].

Отже, проблема працевлаштування всіх підлітків, якими опікувалась держава і які потребували влаштування, протягом усього досліджуваного періоду залишалась невирішеною і, подекуди, навіть набувала «змагального» характеру між міністерствами і відомствами, які мали спрямувати всіх підлітків на роботу, і промисловими підприємствами, які відмовлялися приймати їх на роботу. Так, 30 березня 1944 р., виконком Київської Обласної Ради депутатів трудящих своєю постановою № 101 зобов'язав цілу низку підприємств і організацій прийняти і працевлаштувати підлітків з дитячих приймальників-розподільників і дитячих колоній протягом квітня-травня 1944 р., загалом 1300 осіб; з них у квітні – 480 осіб. Але станом на 1 травня 1945 р. лише Цукротрест* прийняв на працевлаштування 50 підлітків. Решта підприємств цієї постанови не виконали [39, арк. 76]. А у Київській області станом на 1 січня 1945 р. із 1033 дітей-вихованців дитячих приймальників-

* У документі нерозбірливо написано назву підприємства, сподіваюсь, що розшифрувала вірно.

розподільників і дитячих будинків, які потребували влаштування, було працевлаштовано всього лише 214 осіб, у тому числі до шкіл ФЗН – 36 осіб [80, арк. 348].

У 1946 р. більшість керівників підприємств, які мушили приймати дітей 14-16 років з приймальників-розподільників, дитячих колоній і дитбудинків згідно рознарядки, категорично відмовлялися це робити, мотивуючи відсутністю гуртожитків та тим, що підприємство ще не підготувалось до прийому цих підлітків. Наприклад, фабрика Наркомліспрому, станом на березень 1946 р., не прийняла на працевлаштування 180 підлітків, не зважаючи на одержані вказівки про це ще в грудні 1944 р. [39, арк. 75–76]. Але станом на червень 1946 р., все ж таки, вдалося працевлаштувати частину підлітків, які були прийняті на такі київські підприємства: Київську швейну фабрику ім. Смирнова-Ласточкина – 250 осіб, меблеву фабрику ім. Боженка – 82, трикотажну фабрику ім. Рози Люксембург – 20, завод ім. Сталіна – 7, завод «Станкобуд» – 5, завод «Ленінська кузня» – 70. Всього було працевлаштовано 434 особи [42, арк. 9]. А протягом 1947 р. у Дрогобицькій області було працевлаштовано всього 120 вихованців дитячих будинків, із них: до ремісничих училищ – 51, на підприємства легкої промисловості – 20, у педучилища і спецтехнікуми – 49 осіб. Станом на 1 січня 1948 р. 132 підлітка залишилися не працевлаштованими [52, арк. 57].

Як свідчать наведені нижче матеріали, такий стан речей із влаштуванням дітей на роботу на заводи і фабрики залишався незмінним протягом усього досліджуваного періоду. Так, у 1953 р. у процесі підготовки плану працевлаштування Міністерство освіти УРСР провело нараду представників міністерств і відомств з метою уточнення їх можливостей щодо прийому вихованців дитячих будинків і патронуваних підлітків. Міністерства і відомства УРСР дали згоду на прийом 6308 підлітків. Розподіл за міністерствами виглядав наступним чином: в систему Головного Управління ремісничих училищ – 5182 чол.; в систему

Міністерства легкої і харчової промисловості – 351; в систему Міністерства торгівлі – 150; в систему Міністерства місцевої і паливної промисловості – 100; в систему Міністерства лісової і паперової промисловості – 60; в систему Укоопспілки – 165; в систему Укрпромради – 300. Проте, зазначена кількість працевлаштованих підлітків складала лише 46% заявки органів народної освіти, а отже жодною мірою не могла задовольнити їх потреб [19, арк. 35–36].

Як вже зазначалося вище, подібна ситуація із влаштуванням підлітків у «зовнішньому» світі відбувалася рік-у-рік. Так, за даними Міністерства освіти УРСР, у дитячих будинках Української РСР у 1950 р. перебувало більше 12000 вихованців-переростків, які підлягали влаштуванню в навчальні заклади Міністерства трудових резервів, із них – 6014 дівчат [13, арк. 141]. А у 1955 р. у Вінницькій області потребували працевлаштування 610 вихованців дитячих будинків та 294 патронованих підлітки. Але станом на 8 вересня 1955 р. із 904 вихованців було влаштовано лише 326 [21, арк. 177].

Тож типовою була ситуація, коли вихованці, яким не пощастило влаштуватися одразу, змушені були залишатися у дитячих будинках, очікуючи на працевлаштування, що створювало скупченість і погіршувало побутово-житлові умови для всіх дітей. Це могло тривати невизначений час і дітей могли влаштовувати не масово, а невеликими групами. Так, у 1947 р. дочекались своєї черги на працевлаштування всього 205 дітей-переростків із дитбудинків Київської області, а саме: із Ново-Миргородського дитбудинку – 12 вихованців, із них двоє закінчили 7 класів і стали старшими піонервожатами в школах району, четверо були влаштовані у школи ФЗН м. Дніпропетровська, один – у педагогічну школу, один – на курси шоферів*; з Войнівського дитячого будинку – п'ять осіб у ремісничі училища; з Бобринецького дитбудинку – двох, що

* На жаль, про інших чотирьох вихованців автор відомостей не має.

закінчили 7 класів, в Одеський технікум зв'язку, а одного – у спецартилерійське училище м. Одеси [50, арк. 4].

Тут хочеться додати ще один штрих для повного висвітлення картини влаштування вихованців дитячих будинків у «зовнішньому» світі. Підлітків, у переважній більшості випадків, працевлаштовували без врахування їх бажань, умінь і навичок. Можна навести кілька прикладів із дитячих будинків Вінницької області. Так, 5 дівчаток із Рожнатівського дитбудинку просили направити їх до школи ФЗН при швейній фабриці, але їх направили на меблеву фабрику. Вихованця Серебрійського дитбудинку замість залізничного училища направили на курси кухарів. Багато вихованців Тиврівського дитячого будинку бажали придбати сільськогосподарську професію, але їх працевлаштовували в промкомбінат, м'ясокомбінат і т.д. [21, арк. 177]. Відповідно, траплялися випадки, коли вихованці робили все для того, щоб не йти працювати або вчитися професії проти свого бажання. Наприклад, у 1950 р. троє вихованців Житомирського дитбудинку ім. Щорса під час складання вступних екзаменів в ремісниче училище № 5 м. Житомира свідомо не виконали письмову роботу з арифметики і російської мови [13, арк. 177].

Але, навіть, якщо підлітку пощастило і держава його працевлаштувала, це ще не означало, що попереду – безхмарне майбутнє. У заводських і фабричних гуртожитках, де мали мешкати ці діти, часто були вкрай незадовільні умови життя. Підлітки вимушені були мешкати в напівзруйнованих і не відбудованих після війни гуртожитках, де не завжди були необхідні меблі. Нестерпні умови життя часом навіть змушували мешканців гуртожитків шукати допомоги, привертаючи увагу до себе через написання листів до редакцій різних газетних видань. Так, учениці школи ФЗН № 19 м. Маріуполь Н. Маленкова, К. Готманова, А. Дорошенко і М. Юхненко склали лист до редакції газети «Правда», в якому повідомляли, що вони «вимушені мешкати в жахливих умовах. Кімнати у гуртожитку не зачиняються, а вікна розбиті, що викликає

протяги. Немає матраців та подушок і спати доводиться на підлозі» [166, с. 71]. А учениця школи ФЗН Гельман, яка мешкала у гуртожитку київської фабрики ім. Смірнова-Ласточкина на Куренівці, писала в редакцію газети «Молодь України»: «Гуртожиток не охороняється ... До дівочого корпусу часто вдираються і бешкетують хулігани. Адміністрація фабрики і районна міліція не вживають дійових заходів, щоб припинити ці безчинства» [128].

Проте, інколи підлітків взагалі не забезпечували гуртожитками. Так, наприклад, у 1947 р. у київську майстерню індошиву було влаштовано 9 дівчат з Боярського дитбудинку. Дівчатам не надали гуртожитку, отже вони протягом кількох років жили у своєму дитбудинку і кожного дня о 6 ранку потягом їздили на роботу [4, арк. 133]. Не набагато кращими були умови життя також підлітків, працевлаштованих у колгоспах – повсякчасно ці діти не мали речей першої необхідності. Наприклад, працевлаштовані в 1950 р. у колгосп «Паризька комуна» Чугуївського району Харківської області підлітки не мали змоги виходити на роботу через відсутність взуття [10, арк. 88].

Час від часу проводилися перевірки умов, у яких перебували працевлаштовані підлітки. Так, за дорученням уповноваженого Всесоюзної центральної ради професійних спілок в Українській РСР від 10 липня 1946 р. Київський обласний комітет союзу працівників дошкільних закладів і дитячих будинків виділив бригаду для перевірки стану працевлаштованих підлітків-сиріт на підприємствах Києва й виконання постанови Раднаркому УРСР № 1876 від 23 вересня 1945 р. «Про організацію дитячих будинків на підприємствах» [42, арк. 9]. Під час перевірки гуртожитків було виявлено, що часто дітям доводиться перебувати у неприпустимих умовах, які навіть мінімально не відповідали прийнятим нормам. Так, наприклад, гуртожиток при Трикотажній фабриці ім. Рози Люксембург, в якому поселили дітей, мав украй незадовільний санітарний стан – окрім того, що там було брудно, приміщення ще були

затісні і незатишні. На Київському машинобудівному заводі ім. Артема підлітки скаржилися на бездіяльність профспілкової організації і адміністрації, погані умови життя в гуртожитках: несвоєчасний обмін постільної білизни, відсутність шухляд, затримки з видачею мила, що призводило до антисанітарії і неохайності серед підлітків [42, арк. 9].

Часом умови життя в гуртожитках були настільки нестерпними, що діти не витримували і втікали звідти. Наприклад, на заводі «Станкобуд» з 15 осіб, які прибули в 1945 р. з дитячих будинків, десятеро втекли. Представники ж адміністрації заводу про це навіть нікуди не повідомили й не вжили жодних заходів щодо повернення дітей. На трикотажній фабриці ім. Рози Люксембург протягом 1945–1946 рр. полишили роботу 7 підлітків, на меблевій фабриці ім. Боженка за цей же період часу – 16 осіб. Втім, слід зазначити, що інколи втечі підлітків з місць працевлаштування супроводжувалися крадіжками [42, арк. 10–11].

Такі випадки незабезпечення дітям скільки-небудь нормальних умов при їх працевлаштуванні, внаслідок чого вони знову йшли на вулицю і ставали безпритульними, спостерігалися майже повсякчасно. Так, наприклад, у 1946 р. на завод № 110 в м. Сталіно було працевлаштовано 40 підлітків, з яких залишили завод 38; у Козятинському птахокомбінаті Вінницької області з 45 працевлаштованих підлітків залишилось 6; у радгоспі «Гірняк» Сталінської області з 19 дітей, що їх направив на працевлаштування дитбудинок, залишились тільки 8, інші втекли [41, арк. 30]. Також у 1946 р. два підлітки, які були влаштовані на завод ім. Січневого повстання у Одесі, невдовзі самі прийшли до дитячої кімнати зі скаргами на неможливість існування там у нормальних умовах: «...ми там жити не можемо ... з тих пір, як нас туди направили, ми ще в бані не були, їмо один раз на добу, нам погрожують» [44, арк. 75].

Інколи у справу доводилось втручатися прокуратурі, що давало певний, але короткочасний ефект. Але слід зазначити, що траплялося це вкрай рідко. Так, наприклад, у 1945 р. київський завод № 784 прийняв на

працевлаштування 63 вихованця дитячих будинків. Проте гуртожиток, в який їх поселили, перебував у антисанітарному стані, ліжок не вистачало, а харчування було організовано вкрай незадовільно. Крім того, діти не отримували жодного технічного навчання. У результаті 57 осіб із 63 не витримали таких умов і самовільно залишили завод [47, арк. 18–19]. Але після втручання прокуратури і виконкому міськради ставлення до дітей, які залишилися, різко змінилося. На завод знову було направлено ще 6 підлітків. Цього разу усі працевлаштовані залишились на заводі [41, арк. 30]. Ще один подібний приклад: з дитячого приймальника-розподільника м. Києва у квітні 1946 р. на працевлаштування у Київську ремонтно-будівельну контору було направлено 16 підлітків, яким була надана для проживання сира невідремонтована кімната. Постільним приладдям діти не забезпечувались, залишались без білизни і одягу і не мали змоги елементарно вмитися через відсутність умивальника і рушників. Через такі умови проживання з контори пішло 9 чоловік. У результаті у справу втрутилася прокуратура, після чого були прийняті заходи до створення належних умов для тих, хто залишився [39, арк. 125].

Подекуди комсомольські організації робили спроби якось організувати дозвілля молоді – намагалися забезпечувати їх літературою, засновували різноманітні гуртки, випускали газети тощо. Наприклад, у 1946 р. на заводі «Ленінська кузня» до різних гуртків записалися 120 підлітків, а на меблевій фабриці ім. Боженка – 80. Також на цих підприємствах існували і клуби, де можна було переглядати кінофільми [42, арк. 10]. Щоправда, подібна організація дозвілля була радше винятком, аніж правилом. І, крім того, слід враховувати, що якість щоденних умов проживання, все ж, завжди має перевагу над більш-менш задовільно організованим дозвіллям. Цим пояснюється той факт, що у цей самий період, як вже зазначалося вище, з фабрики ім. Боженка втекли 16 підлітків.

Ще одним негативним елементом у житті працевлаштованих підлітків було те, що часто керівництво підприємств, на яких вони працювали, вдавалися до неправомірних дій. Так, у багатьох випадках працевлаштування здійснювалося формально. Для прикладу, підлітки Гудалов, Сеферов, Курочкін та Магазінський закінчили школу фабрично-заводського навчання за фахом «формувальник» та мали 3-й розряд. Однак після працевлаштування до ливарного цеху маріупольського заводу «Азовсталь» їм доводилось виконувати обов'язки «чорноробів» [166, с. 72]. А у Дашківській райспоживспілці Вінницької області 1954 р. були працевлаштовані дві вихованки дитбудинку*. Вони протягом року заробляли по 170–200 руб. на місяць, які з них повністю вираховували за харчування. Таке ж становище було із працевлаштованими підлітками на Томашпільському цукровому заводі. Юнаки і дівчата зовсім не одержували грошей «на руки» і не мали можливості придбати навіть елементарних побутових дрібниць. У тресті столових і ресторанів м. Вінниці три вихованки дитбудинків працювали як учениці більше року і одержували по 170 руб. заробітної платні, не зважаючи на те, що на той час, всі вони вже добре оволоділи своєю професією і могли б працювати самостійно [21, арк. 177–178].

У 1949 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову № 824 від 24 лютого 1949 р., згідно з якою органам народної освіти заборонялося відряджати вихованців дитячих будинків на роботу до промислових і сільськогосподарських підприємств без попереднього навчання у закладах Міністерства трудових резервів – ремісничих, сільськогосподарських училищах і школах ФЗН [55, арк. 81]. Але ця постанова створила низку додаткових труднощів щодо влаштування підлітків, зокрема, із приймальників-розподільників. Річ у тім, що ремісничі училища проводили набір учнів один раз на рік, а школи ФЗН – два рази на рік,

* На жаль, у архівному документі назва дитячого будинку не вказана.

отже направляти контингент дітей, які надходили протягом року, не було куди. Подекуди, зокрема в Харківській області, намагалися влаштувати цих дітей на роботу в колгоспи, але Рада Міністрів УРСР це робити не дозволила і інших шляхів вирішення проблеми не запропонувала [12, арк. 89].

Що ж до вихованців дитячих будинків, то, відповідно, відтепер усі вони, окрім тих, що навчалися в середніх і вищих навчальних закладах, також повинні були вступати до шкіл трудових резервів. У зв'язку з цим, у 1950 р. обласні відділи народної освіти подали заявки на влаштування в різні типи шкіл 12 482 підлітків – вихованців дитячих будинків і тих, що перебували на патронаті. Однак органи трудових резервів не прийняли від міністерства заявку в такому розмірі, запланувавши влаштувати до училищ всіх типів лише 7575 підлітків. Насправді ж, було зараховано тільки 4499 вихованців. Окрім того, до шкіл ФЗН інших відомств прийняли 488 осіб, а в середні навчальні заклади вступили ще 149 вихованців. Отже, разом у 1950 р. на навчання було влаштовано всього 5136 вихованців проти заявки на 12 482 і встановленого плану на 7575 осіб [55, арк. 164].

Однією з причин такої невідповідності кількості абітурієнтів і навчальних місць була катастрофічна нестача навчальних закладів. Згідно з постановою Ради міністрів УРСР від 23 квітня 1947 р. № 526 «Про заходи до поліпшення роботи по влаштуванню дітей і підлітків, які залишилися без батьків» у 13 областях Української РСР у 1947 р. мали бути організовані 14 спеціальних ремісничих і сільськогосподарських училищ у системі Головного Управління ремісничих та залізничних училищ і шкіл ФЗН УРСР. У ці училища у 1947 р. мали прийняти 4500 вихованців дитячих будинків і підлітків з приймальників МВС, віком 13-15 років, які не мали закінченої початкової освіти (яких була переважна більшість). Виконками ж обласних Рад депутатів трудящих мали надати відповідні приміщення для цих училищ. Але станом на лютий 1948 р. у Львівській, Тернопільській, Сталінській, Вінницькій областях і у Києві ці училища

відкриті не були. У кількох областях такі училища були організовані, але не на повний контингент дітей. Наприклад, у Дніпропетровській області замість 2 училищ на 700 дітей було відкрито 1 училище на 300 місць, у Ворошиловградській – замість організації 300 місць за планом, відкрито училище на 267 місць, а у Дрогобицькій – усього на 55 місць замість запланованих 300 [4, арк. 110–111]. Станом же на 1949 р. лише 9 з існуючих 14 училищ здійснювали набір підлітків з дитячих будинків, до того ж, неповний. Окрім того, ці училища здійснювали набір тільки хлопчиків, а для дівчаток спеціальних ремісничих закладів взагалі не існувало [65, арк. 164]. Наприклад, до спеціального ремісничого училища № 36, відкритого у Києві у 1945 р., приймали лише вихованців дитячих будинків – хлопців 12–13-ти років із початковою освітою. Термін навчання становив чотири роки. За цей час хлопці мали здобути неповну (в обсязі семи класів) середню освіту й оволодіти однією з чотирьох спеціальностей – слюсаря-ремонтника-складальника, слюсаря-інструментальника, токаря або столяра [205, с. 165–166].

Таке повільне і помірне відкриття нових ремісничих училищ пояснювалось здебільшого катастрофічною відсутністю приміщень, які б відповідали потребам подібних закладів. Так, наприклад, питання передачі приміщення Київського дитячого приймальника-розподільника МВС обласному управлінню міністерства трудових резервів для організації у ньому спеціального Ремісничого училища вирішувалось, за відомими даними, протягом, принаймні, трьох років – з 1946 р. по 1949 р. Весь цей час ця будівля, яка розташовувалася у м. Києві за адресою вул. Паньківська, 2 не ремонтувалася, але продовжувала функціонувати як дитячий приймальник-розподільник, а питання відкриття ремісничого училища так і залишалось невирішеним [54, арк. 26].

Також, слід зазначити, що урядова заборона щодо скеровування вихованців дитячих будинків на роботу без попереднього навчання в ремісничих училищах і школах ФЗН від 1949 р. означала, що органи

трудових резервів мусили переглянути існуючий порядок прийому до цих закладів і забезпечити обов'язкове навчання для усіх вихованців. Проте нових обставин органи трудових резервів не враховували. Отже, протягом наступних трьох років у ремісничих училищах і школах ФЗН профілі для дівчат, як і раніше, майже не передбачалися. Як приклад можна навести письмову відмову приймати на працевлаштування дівчат тодішнього міністра автомобільного транспорту і шосейних доріг УРСР М.Довгаля: «З приводу питання працевлаштування вихованців дитячих будинків доповідую:

Міністерство автомобільного транспорту і шосейних доріг УРСР не має навчальних закладів (профтехшкіл, шкіл ФЗН), які мають гуртожитки і їдальні, і тому не має можливості взяти на себе зобов'язання забезпечити житлом і харчуванням підлітків, що прибувають на навчання до автонавчальних комбінатів і автошкіл. Міністерство забезпечить навчання підлітків-хлопців у віці не нижче 16,5 років за спеціальністю шоферів вантажних автомашин з забезпеченням їх на період тримісячного навчання стипендією розміром 150 руб. і квартирними в сумі 30 руб. щомісячно. Направляти дівчат на навчання спеціальності шоферів вантажних автомашин не слід, через те, що в подальшому умови і характер їх роботи на виробництві будуть їм протипоказані. Підлітки-хлопці у віці 16-17 років у кількості 60 осіб, які в порядку індивідуального учнівства будуть направлені до машинно-дорожних станцій, будуть забезпечені гуртожитком» [21, арк. 127].

Така ситуація була типовою, тож, як наслідок, у дитячих будинках залишалися переважно переростки-дівчата. Так, наприклад, у 1950 р. у дитячих будинках УРСР перебувало 4000 дівчат-переростків віком від 14 до 16 років, яких органи народної освіти не мали права працевлаштовувати [55, арк. 165].

Крім того, міністерства і відомства рік у рік продовжували відмовляти у прийомі вихованців дитячих будинків, посилаючись на

відсутність гуртожитків. Для прикладу, ось як виглядало працевлаштування у 1954 р. (прийом до шкіл торгово-кулінарного учнівства, закладів ФЗН та на індивідуально-бригадне учнівство): Міністерство місцевої і паливної промисловості УРСР замість 800 місць на індивідуально-бригадне учнівство надало тільки 400; Міністерство промисловості продовольчих товарів УРСР замість 500 місць виділило 90; Міністерство торгівлі УРСР повідомило, що замість 250 осіб зможе прийняти лише 119; Міністерство промисловості товарів широкого вжитку замість 700 місць забезпечило лише 180; Центральна спілка споживчих товариств України (Укоопспілка) замість 250 вихованців прийняла 100; Українська рада промислової кооперації (Укрпромрада) замість 800 осіб взяла на навчання 600; Міністерство лісової і паперової промисловості УРСР повідомило, що не може прийняти жодного вихованця дитбудинку [58, арк. 32].

Але загалом в УРСР у 1954 р. в ремісничі, залізничні та гірничопромислові училища і школи ФЗН, все ж таки, було влаштовано 5537 вихованців; на індивідуально-бригадне учнівство різних міністерств і відомств – 3505; на навчання у середні навчальні заклади – 1698; у вищі – 79 вихованців. Разом на навчання влаштували 10 890 вихованців дитячих будинків [58, арк. 29]. Отже, порівняно з 1950 р. абсолютні показники щодо влаштування дітей-сиріт у навчальні заклади за 1954 р. покращилися, але, на жаль, наявних в розпорядженні даних не достатньо, щоб з певністю стверджувати про збільшення кількості дітей, які змогли тоді отримати професійну освіту.

Однією із справжніх причин, через які вихованців дитячих будинків не хотіли приймати до навчальних закладів, була їх низька успішність у навчанні, незважаючи на те, що більшість з них мали шкільні атестати з доволі високими оцінками. Річ у тому, що задля високих показників у звітах, домашні роботи замість вихованців нерідко виконували вихователі дитячих будинків, а діти лише їх переписували. Крім того, і самі вчителі у

школах часто завищували оцінки знедоленим дітям і видавали їм атестати з незаслужено високими балами*.

Отже, зрозуміло, що дирекція навчальних закладів намагалась знайти першу-ліпшу причину для відмови у прийомі на навчання вихованцям дитячих будинків та дітям, що виховувались на патронаті. І задля цієї мети застосовувались будь-які методи. Наприклад, доволі часто практикувалися некоректно проведені вступні экзамени. А саме – при прийомі вихованців у школи ФЗН та ремісничі училища органи трудових резервів під час вступних іспитів досить часто припускалися грубих викривлень і штучно «відсіювали» вихованців дитбудинків. Так, завідувачий Полтавським облвно доповідав: «...Крім того, усі училища проводили іспити російською мовою. Директори училищ відмовлялися (всупереч наказу № 202/768 від 17 липня 1950 р.) проводити перевірочні іспити українською мовою. Був випадок, коли директор ФЗН № 2 особисто проводив іспити з російської мови, при цьому текст диктанту читав таким чином, щоб вихованці зробили якомога більше помилок і потім використати це як об'єктивну причину для відмови вихованцю при зарахуванні до училища...» [55, арк. 83].

Також подекуди фіксувалися випадки, коли усні экзамени з російської мови й арифметики проводилися без належного педагогічного такту, як наприклад, у 1951 р. на іспитах з арифметики. Екзаменатори дітям, які виховувалися без батьків і часто були круглими сиротами, могли сформулювати завдання такого змісту: «твоя мати дала тобі стільки-то рублів...», або «твій батько купив тобі...». Таке проведення вступних экзаменів привело до наступних результатів: до ремісничого училища № 2 м Кременчука їх здавали – 44 вихованці, пройшов – 1; до ФЗН № 1 м. Полтави вступали – 24, пройшли – 10; у ФЗН № 2 м. Кременчука із 50-

* Докладніше про це йдеться у параграфі 3.2 розділу 3.

ти пройшли 23 і т. д. [55, арк. 83]. Про подібні факти повідомляв і Житомирський обласний відділ народної освіти [55, арк. 82–83].

Крім того, доволі велику кількість вихованців дитячих будинків під час вступу їх до шкіл ФЗН і ремісничих училищ відсіювали медичні комісії [55, арк. 83]. Медичні огляди виявляли незадовільний стан здоров'я та різке відставання у фізичному розвитку у значної кількості дітей. Так, у 1951 р. з 13300 вихованців дитбудинків УРСР, які були представлені комісії з відбору в ремісничі училища, відсіялось за станом здоров'я 1858 осіб, у 1952 р. з 9800 вихованців, відсіялось з цієї ж причини 1673 підлітки [17, арк. 12]. Також слід зазначити, що в багатьох випадках медичні комісії підходили до справи формально і зловживали своїми обов'язками. Так, у звіті Львівського облвно за 1950 р. повідомлялося: «Лікарські відборочні комісії поставились до відбору дітей формально. Основну роль при медичному огляді відігравала думка директорів училищ, які підбирали дітей по своєму смаку (один вихованець малий на зріст, другий – великий на зріст, а інший вихованець просто не сподобався директору училища і був не прийнятий). Виходячи з думки директора училища, лікарська комісія давала свої висновки» [13, арк. 178]. А Чернігівським РУ № 1, куди було направлено 53 вихованці на 33 надані місця, було зараховано після відбору лікарської комісії лише 18 підлітків, причому вступних екзаменів проведено не було [13, арк. 178].

Але ті вихованці, які, все ж таки, вступили до навчальних закладів, дійсно, у більшості, не могли похизуватися гарною успішністю. Директори і викладачі технікумів неодноразово наголошували на низькому рівні знань учнів із дитячих будинків, в яких вони виховувалися 5–8 попередніх років, навіть тих, хто вступили з відмінними шкільними показниками успішності [58, арк. 26]. Так, за матеріалами 26-ти технікумів з питань успішності за 1954 р. із 470 учнів-вихованців дитячих будинків встигали з усіх предметів на «5» лише 7 осіб або 1,4%; на «4» – 73 учні або 15,5%, на «3» – 372 учні або 79%; і не встигали з багатьох предметів 18 учнів або

3,9%, попри те, що 205 із цих 470 вихованців були зараховані без екзаменів як відмінники [58, арк. 23–24].

Ще однією причиною, через яку вихованців дитячих будинків не надто радо приймали до училищ і технікумів, була їхня недостатня вихованість і незадовільна поведінка. Ці підлітки повсякчас легковажно ставилися до навчання, пропускали заняття без поважних причин, грубо поводитись з викладачами й іншими учнями. Нижче наведено виписки з характеристик кількох вихованців дитбудинків (усі дані приклади – за 1954 р.):

1. «У Дніпропетровському гірничому технікумі навчався на III курсі Райковський Євген Васильович, який 10 років виховувався у дитбудинку ім. М. Горького (Житомирська обл.). Він має низьку успішність, пропускає заняття без поважних причин, не дисциплінований, не користується авторитетом серед інших учнів, грубий у спілкуванні з ними, натомість до себе вимагає виключної уваги.

2. У Дніпропетровському будівельному технікумі навчалася на III курсі Вишневська Олена Іванівна, яка виховувалася 8 років у Дніпропетровському дитячому будинку № 2. До навчання вона ставиться недбало, успішність низька, систематично отримує оцінку «2», має заборгованість за перше півріччя, доручень комсоргу не виконує, в громадському житті технікуму бере вкрай слабку участь.

3. У Житомирському землевпоряджувальному технікумі навчається на III курсі Антошкін Віктор Семенович, який виховувався 5 років у Іванівському дитячому будинку (Житомирська обл.). У технікумі він встигає погано, відвідував заняття у нетверезому вигляді, має адміністративні стягнення» [58, арк. 24–25].

24 лютого 1949 р. Радою Міністрів СРСР була прийнята постанова № 824 «Про заходи з подальшого покращення роботи дитячих будинків», згідно з якою вихованці дитячих будинків, які закінчили семирічні школи на відмінно, приймалися в середні спеціальні учбові заклади з утриманням їх на повному державному забезпеченні за нормами дитячих будинків до закінчення ними учбового закладу [21, арк. 14]. Проте серед вихованців дитячих будинків, попри загальну тенденцію до низької успішності, траплялися і такі, що успішно навчалися, хоча вступали до навчальних закладів не як відмінники. Наприклад, серед учнів сільськогосподарських технікумів станом на січень 1955 р. було близько 200 чоловік таких колишніх вихованців дитячих будинків, які семирічні школи закінчили не на відмінно, тому на державне забезпечення не були взяті, але в технікумах навчалися успішно. Отже при рівних умовах у навчанні в технікумах, такі учні перебували в тяжких матеріальних умовах [21, арк. 14].

Задля справедливості слід зазначити, що подекуди чиновники таки переймалися умовами життя колишніх вихованців дитячих будинків і намагались трохи покращити їх життя. Так, міністр сільського господарства УРСР М.Співак у листі від 4 січня 1955 р. до Ради міністрів Української РСР просив підготувати клопотання про повне державне забезпечення тих учнів, які не на відмінно закінчили семирічні школи, але успішно навчаються в технікумах, перед Радою Міністрів СРСР [21, арк. 14–15]. Отже, для утримання 1925 таких підлітків потрібно було на рік 5830 млн. рублів з такого розрахунку: харчування 1 підлітка на день – 7 руб. 82 коп. x 365 днів = 4,637 млн. руб.; обмундирування на 1 підлітка – 734 руб. на рік x 1625 чол. = 1,193 млн. руб. Міністерство освіти УРСР, Міністерств культури УРСР і Міністерство фінансів УРСР підтримали клопотання Міністерства сільського господарства УРСР [21, арк. 26–27].

Міністерство фінансів УРСР, у свою чергу, також просило Раду Міністрів УРСР підняти клопотання перед Радою Міністрів СРСР про поширення постанови РМ СРСР № 824 від 24 лютого 1949 р. на всіх

колишніх вихованців дитячих будинків, які були прийняті до середніх спеціальних учбових закладів і успішно навчалися в них [21, арк. 22]. Отже, у результаті Ради Міністрів СРСР у 1955 р. таки видало Розпорядження щодо розповсюдження дії постанови Ради Міністрів СРСР № 824 від 24 лютого 1949 р. «Про заходи з подальшого покращення роботи дитячих будинків» на тих колишніх вихованців дитячих будинків, які закінчили семирічні школи не на відмінно, але навчаються в середніх спеціальних навчальних закладах на «відмінно» і «добре» [21, арк. 25].

Таким чином, не зважаючи на необхідність тотальної відбудови, а, відповідно, і великої кількості робочих рук для цього, міністерства і відомства УРСР не поспішали працевлаштовувати підлітків, якими опікувалась держава. Навчальні заклади, куди вихованці дитячих будинків, патронатів та безпритульні направлялись для подальшого навчання також намагалися будь-яким чином не прийняти їх до лав своїх учнів. Це пояснювалось низькими знаннями, поганим станом здоров'я, підірваними умовами життя в дитячих будинках, та загальною незадовільною поведінкою. Втім не всі підлітки відповідали названим якостям. Був певний відсоток учнів, які вступивши у навчальні заклади, успішно навчалися в них і в результаті отримали необхідну професію.

Підлітки ж, яким, все ж таки, вдалося працевлаштуватися, часто потрапляли в нестерпні житлові умови, яких часом не витримували і самовільно залишали підприємство, надаючи перевагу безпритульному життю, аніж існуванню напівзруйнованих, часом небезпечних, без мінімальних побутових умов гуртожитках.

Проте інколи представники влади різних рівнів проявляли турботу про підлітків-сиріт і дійсно намагалися певною мірою допомогти цим дітям. І хоча ця допомога була мінімальною і не була спрямована на всіх потребуючих допомоги, все ж вона дещо полегшувала життя частини підлітків у зовнішньому світі.

ВИСНОВКИ

Повоєнний період став важким випробуванням для дітей-сиріт і позначився на всіх сферах їх життя. Для держави ж величезна кількість безпритульних дітей стала неабиякою проблемою, успішність вирішення якої можна було б транслювати назовні, як показник досконалості радянської системи. Втім, намагаючись вирішити проблему дитячої безпритульності методом простого вилучення дітей з вулиць і направлення їх на різні види влаштування, влада не враховувала багатьох факторів, які впливали на успішність вирішення цього завдання, зокрема, причин, які змушували дітей перебувати або повертатись до життя на вулиці.

1. Очевидними, втім не єдиними, чинниками, які стали причинами масового сирітства, дитячої безпритульності і бездоглядності у досліджуваній період, стали війна і окупація території України. Безпритульні малолітні задля виживання або у пошуках рідних направлялися переважно до великих міст та промислових регіонів. Після зайняття Києва і більшості областей України радянськими військами, особливо навесні 1944 р., значно посилювався їх потік у напрямках до столиці УРСР і Харкова, причому велика кількість дітей в Україну йшла зі східних і північних областей РРФСР.

Голод 1946–1947 рр. став ще одним фактором повоєнного масового сирітства і дитячої безпритульності. Після смерті батьків діти мали якось виживати, тож вважали за краще для себе мандрувати до найближчого міста в пошуках їжі. Крім того, селяни самі везли своїх дітей до міст та залишали у громадських місцях в надії, що їх дитина буде влаштована до дитячого будинку, де отримуватиме хоча б мінімальне харчування, але стабільно.

Не останньою чергою посприяла збільшенню кількості безпритульних дітей і радянська репресивна система. Засилаючи батьків у віддалені райони СРСР як «ворогів народу», часто влаштуванням і долею їх дітей ніхто не переймався.

Вирішення проблеми дитячої безпритульності ускладнювалось ще й частими втечами дітей із місць їх влаштування: дитячих будинків, шкіл фабрично-заводського навчання, ремісничих училищ, а також з обох видів патронату – індивідуального і колективного. Таким чином, існував певний коловорот: одні і ті ж самі діти вилучалися з вулиць, влаштовувалися у дитбудинки, навчання або роботу, але згодом втікали звідти і, відповідно, знову потрапляли на вулицю, а звідти – у дитячі приймальники-розподільники.

Крім того, величезна кількість на вулицях міст безпритульних дітей доповнювалась дітьми бездоглядними. Ця категорія неповнолітніх, маючи одного або обох батьків, проте залишаючись без належного догляду і контролю, надавали перевагу напівжебрацькому існуванню поза домівкою. З початку 1950-х рр. контингент «дітей вулиці» починає змінюватися, переважаючи в бік саме дітей бездоглядних

2. Після звільнення областей України від німецької окупації і заміни її на окупацію російську, в республіці було розгорнуто активну діяльність щодо організації виявлення і вилучення з вулиць безпритульних дітей та їх подальшого влаштування. З цією метою у містах регулярно проводилися масові рейди, в яких брали участь, головним чином, міліціонери, а також члени комсомольської організації та представники громадськості. Частіше за все затримували неповнолітніх у громадських місцях з великим скупченням людей, крім того, працівники залізничної міліції часто знімали малолітніх з буферів потягів, на яких вони переміщались між містами.

Затриманих малолітніх доправляли до дитячих кімнат міліції і приймальників-розподільників, як до місць їх тимчасового перебування перед подальшим влаштуванням. Проте через надмірний наплив безпритульних і вкрай незадовільне матеріальне забезпечення, тут не було створено мінімально прийнятних умов для притулку неповнолітніх. Отже, перебування дітей у цих закладах перетворювалось на справжнє випробування холодними сирими приміщеннями, нестерпною тиснявою

та ліжками без матраців та постільної білизни. Працівники ж цих спеціальних закладів не мали відповідної освіти для роботи з дітьми, що ще більше уповільнювало процес роботи з кожною дитиною.

Відповідно, ця величезна кількість безпритульних дітей потребувала щонайшвидшого влаштування, проте через гострий дефіцит площі у дитячих будинках по всій території республіки, місцеві виконавчі комітети категорично відмовлялися приймати дітей. Управління трудових резервів і обласно також відмовлялись приймати безпритульних підлітків на працевлаштування, мотивуючи це відсутністю гуртожитків. Відтак, хоча у дитячих приймальниках діти мали перебувати не більше 14 днів, повсякчас їм доводилося залишатися там по 2 місяці і довше.

Втім, влада своєрідним чином намагалась вирішити проблему подальшого влаштування дітей з дитприймальників, енергійно видаючи розпорядження якомога швидше розподіляти дітей-сиріт у дитбудинки. На шалену диспропорцію наявної корисної площі у дитячих будинках до кількості вихованців у них же просто не зважалося. Те саме стосувалося і працевлаштування – активно ухвалювались постанови, які зобов'язували місцеві органи влади відкривати ремісничі училища та школи ФЗН, спираючись на кількість дітей-сиріт. Але при цьому абсолютно не враховувалась катастрофічна нестача будівель, в яких можна було б розмістити ці навчальні заклади.

3. Внаслідок воєнної розрухи мережа дитячих будинків суттєво скоротилася, крім того, побутові умови більшості з них не відповідали мінімальним вимогам щодо утримання дітей. Приміщення дитбудинків часто використовувалися не за призначенням, а ті, що залишалися у їх власності, далеко не завжди були придатними для проживання. Окрім того, що через дефіцит будматеріалів приміщення роками неможливо було відремонтувати, проблемою був і вкрай незадовільний обігрів приміщень в опалювальний сезон. Також залишало бажати кращого і забезпечення меблями, постільним приладдям, дитячими одягом і взуттям. Тож, нерідко

постільну білизну і одяг використовували, аж поки вони не перетворювалися на ганчір'я. У харчуванні ж дітей не дотримувалися жодних норм, на продуктах повсякчас заощаджували та замінювали їх менш якісними і дешевими. Проте, під час голоду 1946–1947 рр. влаштування дитини у дитячий будинок, де було організоване хоча б мінімальне харчування, часто було чи не єдиним способом порятунку.

Благодійні організації періодично надавали матеріальну допомогу вихованцям дитячих будинків, організовуючи благочинні концерти та вистави. Комсомольські та профспілкові організації також брали участь у допомозі, проте їх увага була зосереджена, головним чином, на спеціальних дитячих будинках, в яких виховувалися діти загиблих фронтовиків.

4. Протягом усього досліджуваного періоду робота в дитячих будинках залишалася у категорії низькооплачуваних і неprestижних професій. Як наслідок, тут завжди відчувалася гостра нестача не лише висококваліфікованих, а і працівників хоча б з відповідною освітою. Більшість претендентів погоджувались працювати в цих закладах через відсутність кращого варіанту. Нерідко на керівні посади в дитбудинки потрапляли люди, які не мали жодного стосунку до педагогіки і ніякого уявлення про роботу з дітьми. А на посаду вихователя РайВНО, у кращому випадку, надсилав осіб, які не виправдали себе на роботі в школі. Це значно ускладнювало життя дітей-сиріт у побуті, а часом, навіть, загрожувало їх життю і здоров'ю, бо низькокваліфіковані вихователі не могли забезпечити відповідного догляду за дітьми, що призводило до непоодиноких нещасних випадків, інколи смертельних.

Крім того, користуючись тим, що дитячі будинки традиційно залишались на периферії державного нагляду, більшість працівників цих закладів намагалися всіма доступними шляхами отримати для себе додаткову користь, починаючи з надмірного преміювання за будь-якої зручної нагоди і закінчуючи банальним розкраданням майна і коштів,

призначених сиротам. Також непоодинокими були випадки, коли директори, а часом і піонервожаті, розглядали вихованок дитячих будинків як об'єкти для власних сексуальних задоволень і, користуючись своїм службовим положенням, домагалися, а подекуди майже відкрито починали співжиття з неповнолітніми дівчатами.

5. Відсутність належних побутових умов і матеріального забезпечення впливала на дотримання вихованцями санітарно-гігієнічних норм – дітей купали, в кращому випадку, один раз на декаду, часто у пральнях або спальних кімнатах. Повсякчасно вихованці дитячих будинків не були забезпечені індивідуальними засобами особистої гігієни. Серед вихованців дитбудинків були розповсюдженими інфекційні, кожні хвороби, різні форми туберкульозу, хвороби очей, завошивленість. У переповнених дитбудинках час від часу спалахували епідемії, яким сприяла відсутність кваліфікованої і вчасної медичної допомоги, а також те, що нерідко хворих дітей не ізолювали від здорових. Дитячі будинки переважно обслуговувались середнім медичним персоналом, які працювали за сумісництвом, а лікарі часто закріплювалися за кількома дитбудинками одночасно і навідувались туди вкрай рідко.

Разом з тим, держава намагалась тримати ситуацію під контролем, періодично влаштовуючи масові перевірки санітарного стану дитбудинків, в результаті яких окремі дитячі заклади навіть були закриті. Проте, тим самим була лише посилена антисанітарія у дитячих будинках через надмірну скупченість вихованців у надто малих для такої кількості дітей приміщеннях, оскільки сиріт із закритих дитбудинків доводилось розподіляти по, і без того, переповнених інших закладах республіки.

6. Непросто давалося вихованцям дитячих будинків і набуття мінімальної освіти. Тобто, офіційно всі діти відповідного віку були охоплені навчанням у середніх школах, проте процес отримання знань гальмувався, а часом, і унеможлиблювався через відсутність елементарних побутових умов і найнеобхідніших речей щоденного вжитку. Втім, на

офіційну статистику це ніяк не впливало, традиційно показники успішності вихованців дитячих будинків залишались доволі високими за будь-яких обставин. Проте, це свідчило не про реальний рівень знань учнів, а лише про штучне завищування оцінок знедоленим дітям у школах.

Щодо виробничого навчання, то воно часто також залишалось вкрай обмеженим частково через втілення комерційних ідей адміністрації дитячих закладів, а часом – через неузгодженість видів виробничого навчання, які підлітки опановували в школі і в дитбудинку.

Таким чином, за умов відсутності кваліфікованих кадрів, не належного матеріального забезпечення, незадовільного медичного обслуговування, дитбудинки, в своїй переважній більшості, ставали для сиріт не притулком, а, скоріше, школою виживання.

7. Окрім дитячих будинків, з 1940 р. існувала й інша форма влаштування дітей-сиріт – патронат, який поділявся на два види: індивідуальний (сімейний) і колективний (колгоспний). Патронат, хоч і практикувався досить недовгий час, у перші повоєнні роки став досить поширеною формою влаштування дітей-сиріт і дієвим засобом розвантаження дитячих будинків. У деяких областях кількість дітей, що перебували на обох видах патронатів, навіть перевищувала кількість дітей у дитячих будинках.

На патронат у колгоспи, зазвичай, передавали дітей більш старшого віку, де їм мав надаватися гуртожиток. Але де-факто, в переважній більшості випадків, голови колгоспів не переймалися цими дітьми, не забезпечуючи їм ані мінімальних побутових умов, ані належного нагляду і виховання. Крім того, нерідко щомісячною матеріальною допомогою від держави у розмірі 50 руб., голови колгоспів розпоряджалися на власний розсуд. Нагляд за патронованими мали здійснювати відділи народної освіти, але протягом повоєнних років інститут інспекторів з патронату діяв неефективно, перевірки проводились нерегулярно. Втім, подекуди, все ж таки, результатом перевірок було певне покращення умов життя

патронованих, зняття дітей з патронату і влаштування їх до дитячих будинків, а часом, навіть притягнення голів колгоспів до кримінальної відповідальності за «бездушне ставлення до патронованих дітей».

8. Щодо сімейного патронату, то інколи траплялися родини, які дійсно забезпечували дітям цілком достойне життя у повноцінній родині. Щоправда, це були скоріше виключення з загального правила. Крім того, існувала певна категорія сімей, які брали на патронат більше десяти дітей, організовуючи подобу сімейних дитячих будинків. Вони часто залежали від співчуття і допомоги місцевого керівництва, а крім того, слугували своєрідною рекламою для заохочення інших родин патрувати дитину. Проте, у більшості випадків ставати опікунами зголошувалися родини з матеріальними труднощами, які вбачали у патронованій сироті лише джерело прибутку, а отже, керувались суто прагматичними, а не альтруїстичними міркуваннями. Непоодинокими були випадки, коли діти влаштовувалися на патронат без попередньої перевірки родини, в результаті чого дитина потрапляла в неприпустимі умови, в сім'ї, в які дітей не можна було віддавати через стан здоров'я окремих членів родини або ж в яких патронована сирота фактично ставала наймитом у господарстві.

9. Після досягнення вихованцями віку 14–15 років, держава мала влаштовувати їх на роботу або подальше навчання. Але певні зусилля, що їх докладала держава для влаштування подальшого життя вихованців дитячих будинків у "зовнішньому" світі, не могли повною мірою вирішити цю проблему. До 1949 р. чотирнадцятирічні підлітки скеровувались на подальше навчання у ремісничі училища, школи ФЗН, на виробництво або в колгоспи. Однак через відсутність гуртожитків не вдавалося охопити весь контингент дітей. До того ж, переважна більшість училищ приймали тільки хлопців, а от спеціальностей, придатних для освоєння дівчатами було обмаль. Тож, багатьом підліткам доводилося повертатися у рідні дитбудинки, через те, що їм нікуди було подітися. А це, своєю чергою,

спричиняло додаткові матеріальні труднощі для всіх мешканців дитячих будинків.

У 1949 р. було ухвалено постанову, згідно з якою органам народної освіти заборонялося відряджати підлітків на роботу до промислових і сільськогосподарських підприємств без попереднього навчання у закладах Міністерства трудових резервів. Це створило додаткові проблеми із працевлаштуванням, зокрема, для приймальників-розподільників, оскільки навчальні заклади приймали учнів 1-2 рази на рік, безпритульні ж прибували до приймальників впродовж усього року. Отже, значна частина колишніх вихованців дитбудинків, патронуваних дітей і тимчасових мешканців приймальників-розподільників залишалися не влаштованими на невизначений час, і мали сподіватися лише на самих себе.

Поступово наслідки війни ліквідовувалися, а життя стабілізувалося. На середину 1950-х рр. кількість безпритульних дітей та сиріт зменшилась до приблизно довоєнного рівня. Окрім дій держави, міліціонерів, неабияким чином цьому посприяв і фактор часу – діти війни вирости, частина їх змогла соціалізуватися і влаштувати своє життя, а частина – перейшла у розряд дорослих жебраків або злочинців без певного місця проживання.

На основі проведених досліджень можна надати наступні рекомендації: окремі питання, розглянуті у даній роботі поверхово, потребують подальшого вивчення, наприклад, повсякденне життя безпритульних дітей в умовах життя на «вулиці», відношення вихованців дитячих будинків один до одного в рамках малих соціальних груп: старшими і молодшими, дівчатами і хлопцями тощо. Також подальше дослідження історії дитинства може дати розвиток більш вузьким напрямом соціальної історії – історії дорослішання, історії віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління

України

(ЦДАВО України, м. Київ)

Ф. Р-2 Кабінет Міністрів України, мм. Харків, Київ.

Оп. 7.

1. Спр. 1547. Матеріали про організацію, стан і роботу дитячих будинків, патронатів, прийомників та про боротьбу з безпритульністю, бездоглядністю дітей в Українській РСР після звільнення України від німецької окупації (проекти постанов Уряду, постанови облвиконкомів, довідки, відомості, листи тощо). 3.03.1944 – 28.08.1944 р. 175 арк.
2. Спр. 3979. Матеріали о состоянии и работе детских домов. 1.01.1946 – 18.05.1946 р. 169 арк.
3. Спр. 6732. Переписка с облисполкомами областными и городскими организациями УССР. 7.01.1948 – 17.11.1948 р. 133 арк.
4. Спр. 7279. Матеріали з питань роботи дитячих будинків, патронатів, дитячих прийомників та виховних колоній Міністерства внутрішніх справ Української РСР. 19.06.1947 – 8.12.1948 р. 341 арк.
5. Спр. 7280. Матеріали з питань роботи дитячих будинків, патронатів, дитячих прийомників та виховних колоній Міністерства внутрішніх справ Української РСР. 2.04.1948 – 15.12.1948 р. 323 арк.
6. Спр. 7281. Матеріали з питань роботи дитячих будинків, патронатів, дитячих прийомників та виховних колоній Міністерства внутрішніх справ Української РСР. 4.08.1948 – 23.12.1948 р. 266 арк.
7. Спр. 9575. Матеріали з питань роботи дитячих будинків, патронатів, дитячих прийомників та виховних колоній Міністерства внутрішніх справ Української РСР. 25.02.1949 – 3.06.1949 р. 191 арк.

8. Спр. 9587. Протоколи засідань Комісії по призначенню Персональних пенсій при Раді Міністрів УРСР. 1.01.1949 – 30.01.1949 р. 162 арк.

Оп. 8.

9. Спр. 2103. Матеріали про поліпшення роботи дитячих будинків Міністерства освіти Української РСР. 31.03.1949 – 20.11.1950 р. 225 арк.

10. Спр. 2104. Матеріали про поліпшення роботи дитячих будинків Міністерства освіти Української РСР. 13.01.1950 – 23.11.1950 р. 190 арк.

11. Спр. 2109. Матеріали про поліпшення роботи дитячих будинків та дитячих прийомників на Україні. 21.01.1949 – 17.01.1950 рр. 161 арк.

12. Спр. 2110. Матеріали про поліпшення роботи дитячих будинків та дитячих прийомників на Україні. 29.12.1949 – 10.11.1950 р. 258 арк.

13. Спр. 2111. Матеріали про поліпшення роботи дитячих будинків та дитячих прийомників на Україні. 3.04.1950 – 29.12.1950 р. 181 арк.

14. Спр. 4563. Матеріали про роботу дитбудинків патронат, трудовлаштування, прийомники-розподільники МВС, дитячі кімнати. 12.03.1951 – 31.11.1951 р. 248 арк.

15. Спр. 4564. Матеріали про поліпшення робіт дитячих будинків на Україні. 2.07.1951 – 8.12.1951 р. 245 арк.

16. Спр. 7206. Матеріали про роботу дитбудинків, патронат, трудовлаштування, прийомники-розподільники, дитячі кімнати. 10.03.1952 – 31.07.1952 р. 187 арк.

17. Спр. 9559. Листування з Радою Міністрів Союзу РСР, міністерствами і центральними установами СРСР та УРСР про стан навчальної роботи і медичного обслуговування в дитячих будинках України, надання приміщення дитячому приймальнику-розподільнику МВС УРСР в м. Києві, хід виконання плану шкільного будівництва, збільшення кошторисної вартості відбудови

- спецдитбудинка в селищі Зелений Гай Харківської області тощо.
12.12.1952 – 31.12.1953 рр. 223 арк.
- 18.Спр. 9609. Матеріали про роботу дитячих будинків на Україні.
12.03.1952 – 8.05.1953 рр. 166 арк.
- 19.Спр. 9610. Матеріали про роботу дитбудинків, патронат, про опіку, трудовлаштування, прийомники-розподільники. 1.01.1953 – 1.10.1953 р. 195 арк.
- 20.Спр. 9664. Листування з міністерствами, центральними та обласними установами Української РСР про роботу музучилища, колгоспних сезонних ясел, організацію лікувально-профілактичної допомоги населенню Станіславської області тощо. 26.05.1951 – 5.06.1953 рр. 221 арк.

Оп. 9.

- 21.Спр. 1238. Листування про роботу дитячих будинків, прийомників-розподільників, трудових колоній, патрунування і т.інш. 30.11.1954 – 9.12.1955 р. 195 арк.

Ф. 166 Міністерство освіти і науки України, м. Київ.

Оп. 15.

- 22.Спр. 73. Звіт про влаштування дітей, що залишилися без батьків за 1945 р. форма № 103. 1945 р. 123 арк.
- 23.Спр. 130. Матеріали (протоколи, стенограми та рішення) засідань колегій Міністерства освіти УРСР. 6.05.1946 – 18.09.1946 р. 316 арк.
- 24.Спр. 240. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. 12.05.1947 – 11.12.1947 р. 263 арк.
- 25.Спр. 564. Накази Міністерства освіти УРСР з питань основної діяльності з № 53 по № 537. 15.01.1949 – 28.04.1949 р. 346 арк.
- 26.Спр. 763. Постанови Ради Міністрів СРСР з питань народної освіти в УРСР. 21.02.1950 – 17.11.1950 р. 15 арк.

Ф. 342 Міністерство охорони здоров'я України, м. Київ.

Оп. 14.

27.Спр. 3921. Акти обслідування дитячих будинків в 1950 р. (поч., зак. не вказано). 338 арк.

Ф. Р-582 Державний комітет статистики України (Держкомстат України), м. Київ.

Оп. 10.

28.Спр. 18. Сведения об устройстве детей, оставшихся без родителей по Укр. ССР за 1944 год. (поч., зак. не вказано). 350 арк.

29.Спр. 173. Отчет об устройстве детей, оставшихся без родителей на 1 января 1948 года по областям Укр. СССР. (поч., зак. не вказано). 50 арк.

30.Спр. 257. Отчет об устройстве детей, оставшихся без родителей на 1 января 1949 года. (поч., зак. не вказано). 31 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України, м. Київ)**

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.

Оп. 23.

31.Спр. 1392. Докладные записки, информации о мероприятиях по борьбе с детской беспризорностью в Украинской ССР. 31.07.1944 – 31.01.1945 р. 32 арк.

32.Спр. 1393. Письмо на имя тов. Молотова, проект постановления СНК УССР и ЦК КП(б)У, справки и другие материалы о мероприятиях по борьбе с детской беспризорностью в освобожденных от немецких оккупантов областях УССР. 21.07.1944 р. 27 арк.

33.Спр. 3655. Справки о состоянии борьбы с детской преступностью и безнадзорностью по УССР. 16.01.1946 – 9.02.1946 р. 49 арк.

Оп. 24.

34.Спр. 1947. 1) Информации обкомов КП(б)У о выполнении постановления СМ УССР и ЦК КП(б)Украины от 8 мая 1952 года «О мерах ликвидации детской беспризорности в Украинской ССР». 2) И

справки по вопросам борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью в УССР. 15.2.1952 – 3.12.1952 г. 141 арк.

35.Спр. 2993. Работа техникумов, школ, спецшкол и других детских учреждений (начальных, семилетних, десятилетних, детдома, оздоровление детей, обеспечение учебниками. Борьба с беспризорностью и безнадзорностью детей). 2.01.1953 – 29.12.1953 г. 147 арк.

Оп. 30.

36.Спр. 631. Телеграммы секретаря ЦК КПБУ т.Кагановича Л.М. и переписка отделов ЦК КП(б)У с обкомами, горкома ЦК КП(б)У, Министерствами УССР и учреждениями об организации и оказании помощи в работе детских колоний, детских домов, пионерлагерей. Имеется резолюция Л.М.Кагановича. 29.03.1947 – 29.10.1947 г. 63 арк.

Оп. 73.

37.Спр. 132. Докладные записки, справки, сведения и переписка по вопросам борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью, работы детдомов. 20.04.1944 – 27.04.1945 г. 265 арк.

38.Спр. 165. Докладные записки о работе отдела школ Черновицкого обкома КП(б)У. 15.01.1945 – 5.07.1945 г. 18 арк.

39.Спр. 243. Докладные записки, сведения и переписка о состоянии борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью в Украинской ССР. 30.03.1945 – 20.03.1946 г. 185 арк.

40.Спр. 331. Проект постановления Совета Министров УССР по вопросу борьбы с детской беспризорностью и всеобщего обязательного обучения детей школьного возраста. 2.08.1946 – 15.04.1947 г. 29 арк.

41.Спр. 332. Справка заведующего отделом школ ЦК КП(б)У о состоянии работы с детской беспризорностью и безнадзорностью в Украинской ССР. 3.07.1946 г. 42 арк.

- 42.Спр. 334. Стенограмма Республиканского Совещания по вопросу борьбы с детской беспризорностью. 8.06.1946 р. 149 арк.
- 43.Спр. 335. Стенограмма республиканского совещания по вопросу борьбы с детской беспризорностью. 23.07.1946 р. 84 арк.
- 44.Спр. 336. Стенограмма Республиканского совещания прокуроров и следователей по делам несовершеннолетних. 25.03.1946 – 27.03.1946 р. 287 арк.
- 45.Спр. 337. Стенограмма совещания по вопросу борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью. 25.07.1946 – 1946 р. 123 арк.
- 46.Спр. 338. Доклад о работе Министерства Внутренних Дел УССР по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью. 3.06.1946 р. 34 арк.
- 47.Спр. 339. Справки, информации о состоянии детских домов и борьбе с детской беспризорностью. 21.01.1946 – 26.12.1946 р. 188 арк.
- 48.Спр. 340. Отчеты, справки, информации о состоянии и работе детских домов на Украине в 1946 г. 26.06.1946 – 12.1946 р. 304 арк.
- 49.Спр. 341. Отчет о работе Горловского спецдетдома им. Жукова. 10.1943 – 04.1946 р. 13 арк.
- 50.Спр. 492. Отчет Кировоградского областного Отдела Народного образования УССР о состоянии работы детских домов на Украине. Звіт про роботу дитячих будинків за 1947 р. (без дат). 17 арк.
- 51.Спр. 504. Отчеты, докладные записки и справки Обкомов КП(б)У, Министерства просвещения УССР в ЦК КП(б)У об учебно-воспитательной работе в школах Украины, о научно-педагогических конференциях учителей, о мероприятиях по разъяснению Указа Верховного Совета СССР о награждении учителей и постановлений партии и правительства о повышении зарплаты, пенсии и льготах учителям. Постановления черниговского и Львовского Областных Советов депутатов трудящихся о ликвидации детской

- беспризорности, о работе детдомов и школ. 21.02.1948 – 27.03.1948 р. 269 арк.
- 52.Спр. 529. Отчеты, справки и информации Обкомов КП(б)У, Министерств УССР в ЦК КП(б)У о работе школ и детских домов, о борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью, об оздоровлении детей школьного и дошкольного возраста, о январских совещаниях и конференциях учителей. 2.01.1948 – 27.01.1948 р. 247 арк.
- 53.Спр. 593. Письмо харьковского обкома КП(б)У в отдел школ ЦК КП(б)У по вопросу результатов проверки бездушного отношения к патронированным детям-сиротам со стороны управляющего 2-м отделением зерносовхоза им. 17 партсъезда Жирова. 22.12.1948 р. 1 арк.
- 54.Спр. 596. Постановление и докладная записка коллегии Министерства Просвещения УССР в ЦК КП(б)У о состоянии и работе детских домов в Украинской ССР. 1948 р. 26 арк.
- 55.Спр. 634. Информации и справки отдела, обкомов КП(б)У и Министерства Просвещения УССР – о состоянии работы детских домов. 1.1951 – 19.12.1951 р. 236 арк.
- 56.Спр. 649. Справки обкомов КП Украины, Министерств: Просвещения и Социального обеспечения УССР – о состоянии детских домов. 02.1952 – 10.1952 р. 116 арк.
- 57.Спр. 668. Довідки відділу шкіл, обкомів КП України, Міністерства освіти УРСР і Міністерства госконтролю УРСР – про роботу дитячих будинків. 23.01.1953 – 1.04.1953 р. 110 арк.
- 58.Спр. 686. Докладные записки обкомов партии, областных отделов народного образования и Министерства Просвещения УССР – о состоянии работы детских домов. 01.1954 – 11.1954 р. 107 арк.

- 59.Спр. 700. Информации обкомов КП Украины и Министерства Просвещения УССР – о работах детских домов и детских внешкольных организаций. 18.03.1955 – 19.12.1955 р. 103 арк.
- 60.Спр. 734. Информации обкомов КП Украины, областных институтов усовершенствования учителей и областных отделов народного образования о состоянии учебно-воспитательной работы в детских домах. 28.03.1958 – 24.05.1958 р. 228 арк.
- 61.Спр. 737. Замечания и предложения обкомов КП Украины к проекту Закона о школе; информации ОБ КП Укр. и министерства просвещения УССР о работе школ-интернатов; планы работы отделов школ ОБ КПУ; о проведении совещаний по вопросам работы школ; о подготовке школ к новому учебному году. 6.04.1959 – 8.08.1959 р. 238 арк.
- 62.Спр. 738. Информации обкомов КП Укр., министерств просвещения и финансов УССР о проведении общественного смотра детдомов и о состоянии патронирования детей оставшихся без родителей; о выполнении постановления о детских дошкольных учреждениях и медицинском обслуживании детей дошкольного возраста; вопросы пединститутов; о производственном обучении учащихся. 7.05.1959 – 2.12.1959 р. 306 арк.

Ф. 7 Центральний комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України.

Оп. 3.

- 63.Спр. 1202. Доповідні записки, довідки, відомості про роботу комсомолу з виявлення й направлення безпритульних дітей та про становище дитячих будинків. 09.02.1944 – 12.1944 р. 379 арк.

Оп. 6.

- 64.Спр. 1806. Копия постановления Совета народных Комиссаров СССР и центрального комитета ВКП(б) за подписями И.В.Сталина, В.М.Молотова "О ликвидации детской беспризорности и докладные

- записки секретарей ЦК ЛКСМУ, Отдела и Обкомов ЛКСМУ об участии комсомольских организаций в работе детских домов и оказании помощи детям-сиротам. 10.04.1948 – 14.12.1948 р. 163 арк.
- 65.Спр. 1860. Докладные записки, справки, информации обкомов ЛКСМУ в отдел ЦК ЛКСМУ о работе детских домов. "О мероприятиях по улучшению работы детских домов". 28.04.1949 – 27.09.1949 р. 209 арк.

Державний архів м. Києва (ДАК, м. Київ)

Ф. Р-161 Дитячі будинки м. Києва.

Оп. 1.

- 66.Спр. 1. Штатное расписание на 1946 г. детдома № 4. 2 арк.

Оп. 2.

- 67.Спр. 2. Письмо от 6 июня 1947 г. канадским украинцам через виннипегскую газету «Украинское слово». 7 арк.

Оп. 3.

- 68.Спр. 3. Утвержденная смета расходов на 1947 г. 8 арк.
- 69.Спр. 4. Годовой отчет о финансово-хозяйственной деятельности за 1947 г. 7 арк.
- 70.Спр. 6. Акт от 3 декабря 1948 г. передачи дел при смене руководства. 2 арк.
- 71.Спр. 7. Годовой отчет о финансово-хозяйственной деятельности за 1948 г. 8 арк.
- 72.Спр. 8. Отчет об учебно-воспитательной работе детдома № 4 за период с 1 сентября 1948 г. по 1 июля 1949 г. 22 арк.
- 73.Спр. 10. Акт от 4 июня 1949 г. документальной ревизии финансово-хозяйственной деятельности за период с 1 января 1948 г. по 1 мая 1949 г. 22 арк.
- 74.Спр. 11. Годовой отчет о финансово-хозяйственной деятельности за 1949 г. 18 арк.

- 75.Спр. 14. Утвержденная смета расходов на 1950 г. 27 арк.
- 76.Спр. 15. Отчет об учебно-воспитательной работе детдома № 4 за 1950–1951 гг. 49 арк.
- 77.Спр. 16. Акт от 18 апреля 1950 г. ревизии финансово-хозяйственной деятельности за период с 1 апреля 1949 г. по 1 апреля 1950 г. 4 арк.
- 78.Спр. 17. Годовой отчет о финансово-хозяйственной деятельности за 1950 г. 20 арк.

Державний архів Київської області (ДАКО, м. Київ)

Ф. 880 Виконавчий комітет Київської обласної ради народних депутатів.

Оп. 1.

- 79.Спр. 820. Протокол № 16 Постанов Виконкому облради депутатів трудящих з № 959 від 8.09.1944 р. по № 1015 від 23.09.1944 р. та обов. пост. № 12, № 13. 266 арк.

Оп. 11.

- 80.Спр. 844. Протокол № 7 Постанови Виконкому Облради депутатів труд. з № 322 від 19/III-45 р. по № 403 від 30/III-45 р. 374 арк.
- 81.Спр. 938. Протокол № 14 засідання виконкому від 7 вересня 1946 . та постанови № 1295–№ 1413. 623 арк.
- 82.Спр. 945. Протокол № 19 засідання виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих від 17 грудня 1946 року з № 2021 по № 2124 та обов'язкова постанова № 10. 429 арк.
- 83.Спр. 946. Постанови виконкому Київської Облради депутатів трудящих з № 2125 по № 2230 за 1946 р. та Обов'язкова постанова № 11 від 30/XII – 1946 р. 441 арк.
- 84.Спр. 1065. Протокол № 2 засідання виконавчого комітету Київської обласної ради депутатів трудящих 7 лютого 1948 р. Постанови з № 158 по № 224. 350 арк.

- 85.Спр. 1108. Протокол № 36 засідання виконавчого комітету Київської обласної ради депутатів трудящих 27 жовтня 1948 р. Постанови з № 2293 по № 2334. 377 арк.
- 86.Спр. 1392. Рішення № 474–511 до протоколу № 8 засідання протоколу від 17 березня 1951 р. Том I. 331 арк.
- 87.Спр. 1417. Протокол № 22 засідання виконавчого комітету Київської обласної ради депутатів трудящих 27 липня 1954 р. Постанови з № 1817 по № 1876 том перший. 298 арк.
- 88.Спр. 1437. Протокол № 32 засідання виконавчого комітету Київської обласної ради депутатів трудящих 12 листопада 1951 року. Постанови з № 2741 по № 2786. Книга I-ша. 299 арк.
- 89.Спр. 1454. Розпорядження Виконкому Київської облради депутатів трудящих з № 1 по № 151. Книга 1-ша 1951 року. 475 арк.

Державний архів Харківської області (ДАХО, м. Харків).

Ф. Р-53. Комарівський спеціальний дитячий будинок Харківського обласного відділу народної освіти.

Оп. 1.

90.Спр. 8. [URL]: http://archives.kh.gov.ua/?page_id=20608

91.Спр. 9. [URL]: http://archives.kh.gov.ua/?page_id=20608

92.Спр. 19. [URL]: http://archives.kh.gov.ua/?page_id=20608

93.Спр. 21. [URL]: http://archives.kh.gov.ua/?page_id=20608

94.Спр. 22. [URL]: http://archives.kh.gov.ua/?page_id=20608

Ф. Р-54. Червонооскільський дитячий будинок Харківського обласного відділу народної освіти.

Оп. 1.

95.Спр. 1. [URL]: http://archives.kh.gov.ua/?page_id=20608

96.Спр. 5. [URL]: http://archives.kh.gov.ua/?page_id=20608

**Центральний державний кінофотофоноархів України
ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного,
м. Київ)**

97. № 0-003994. Будівля дитячого приймача-розподільника НКВС УРСР на вул. Микільсько-Ботанічній у м. Києві. 1944 р.
98. № 0-005106. Будівля дитячого будинку № 13 м. Києва. – м. Київ, 27 лютого 1947 р.
99. № 0-005594. Вихованки дитячого будинку № 13 м. Києва під час ранкового прибирання кімнати. – м. Київ, листопад 1947 р.
100. № 0-013289. Будівля дитячого будинку для дітей-сиріт, батьки яких загинули на фронтах Вітчизняної війни. – м. Стрий Дрогобицької обл., 1948 р.
101. № 0-013989. Загальний вигляд будівлі дитячого будинку для дітей, батьки яких загинули під час Великої Вітчизняної війни. – с. Заліщики, Тернопольської обл., липень 1947 р.
102. № 0-018992. Сподарик С.П. – вихователька дитячого будинку колгоспу ім. Леніна на прогулянці з дітьми. – Тернопільська обл., вересень 1949 р.
103. № 0-020714. Вихованці дитбудинку № 13, визволені радянською армією з концтабору «Освенцим», на прогулянці у лісі. – м. Київ, 1945 р.
104. № 0-020716. Вихованці Київського дитбудинку № 13, визволені радянською армією з концтабору «Освенцим», під час прибирання спальні. – м. Київ, 1945 р.
105. № 0-020718. Вихованці київського дитбудинку № 13, визволені з німецького концтабору «Освенцим» радянською армією, під час обіду. – м. Київ, 1945 р.
106. № 0-023547. Діти загиблих партизанів і учасників Великої вітчизняної війни, учні спецшколи-інтерната з англійською мовою навчання, у потязі перед відправленням на відпочинок у м. Одесу до українського Артеку. – м. Київ, 17 червня 1948 р.

107. № 0-024155. Кочубіївська О.М. – вихователька дитячого будинку для дітей-сиріт робочих Одеського суднобудівного заводу читає дітям книгу на березі моря. – м. Одеса, 29 жовтня 1948 р.
108. № 0-024267. Вихованці дитячого будинку снідають в їдальні. – м. Борислав Дрогобицької обл., 3 вересня 1949 р.
109. № 0-028795. Мехник І.І. (у центрі) майстер, знатний нафтовик Борислава, делегат Всесоюзної конференції прибічників миру в Москві, розповідає дітям Бориславського дитячого будинку про роботу конференції. – м. Борислав, Дрогобицької обл., 3 вересня 1949 р.
110. № 0-032236. Діти дитячого будинку Дніпрогесу ім. Леніна за обідом. – м. Запоріжжя, жовтень 1947 р.
111. № 0-036222-1. Вихованці Луцького спецдитбудинку № 6 проводять години дозвілля. – м. Луцьк Волинської обл., квітень-травень 1948–1949 р.
112. № 0-045877. Загальний вигляд будівлі дитячого будинку № 4 Жовтневого р-ну Миколаївської обл. – 19 жовтня 1948 р.
113. № 2-050398. Вихованці Запорізького дитячого будинку металургів снідають в їдальні дитячого будинку. – м. Запоріжжя, 1 травня 1952 р.

Опубліковані документи та матеріали:

114. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1930 рік. 810 с.
115. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1939 р.
116. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1940 р.
- 116а. Положення про порядок патрунування дітей-сиріт у колгоспах та родинах трудящих. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1940 р. № 15–17. 29 червня 1940 р. С. 48–53.
117. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1945 р. 412 с.

117а. Про затвердження Положення про колгоспний дитячий будинок. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1945 р. № 4–5. 15 травня 1945 р. С. 107–109.

118. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947 р. 553 с.

119. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Т. 2. 1942–1951 рр. 847 с.

Періодичні видання

120. Батьківську увагу дітям-сиротам. *Радянська Україна*. 1946. 9 червня.

121. Благородний почин юних п'ятихатців. *Зірка*. № 5 (2622). 1944 р. 11 лютого.

122. Влаштування дітей та підлітків-сиріт. *Вільна Україна*. № 22 (947). 1946 р. 30 січня.

123. Дітям-сиротам нашу увагу і любов. *Радянська Україна*. 1946. 8 червня.

124. Дітям-сиротам. *Молодь України*. 28 (4748). 1944. 9 лютого

125. Допоможіть розшукати дочку. *Зірка*. № 5 (2622). 1944 р. 1 лютого.

126. Зразково провести призов до шкіл і училищ трудових резервів. *Молодь України*. № 196 (5349). 1946. 9 жовтня.

127. Михайлюта О. Україна-47: Третій удар. *Голос України*. 1992. 4 вересня.

128. Навести порядок в гуртожитках. *Радянська Україна*. № 108 (8084). 1948. 8 травня.

129. Нарada у питанні боротьби з безпритульністю і бездоглядністю дітей. *Радянська Україна*. 1946. 6 червня.

130. Призов молоді до ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН. *Молодь України*. № 129 (4849). 1944. 7 вересня

131. Приймайте подарунки, малята! Комсомольці Сталінської області піклуються про дітей фронтовиків. *Молодь України*. 27 (4747). 1944. 9 лютого.
132. Розшуки родичів. *Київська правда*. № 35 (73). 1944 р. 19 лютого.
133. Розшуки родичів. *Київська правда*. № 7 (45). 1944 р. 9 січня

Спогади

134. Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять / Збірник свідчень очевидців спогадів-переказів їхніх рідних, меморіально-публіцистичних статей; упоряд. Марочко В.І. Київ: видавець Мельник М.Ю., 2019. 1176 с.
135. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Голодомор в Україні 1946–1947 років: причини, перебіг, наслідки. Західна Україна в контексті голодомору. Науковий збірник. Випуск 59. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, приуроченої 70-річчю трагедії українського народу – голодомору 1946–1947 рр., м. Луцьк, 25–26 листопада 2016 р. Упоряд. А. Бондарчук, А. Силюк. Луцьк, 2016. 202 с., іл.
136. Проскура О. Запізніла сповідь. Київ, 2016. 504 с.
137. Спогади Потапенка Петра Єлисеєвича про війну, голод та життя у дитячому будинку [URL]: <http://bobrytsya.kiev.ua/spogadi-potapenka-petra-lisevicha-pro-viynu-golod-ta-zhittya-u-dityachomu-budinku>

Література

138. Fürst J. *Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism*. Oxord: Oxford university press, 2010. 391 p.
139. Lough B., Panos P. Rise and demise of orphanages in Ukraine. *European journal of social work*, vol. 6. № 1. 2003. P. 49–63.

140. Shields L., Bryan B. The effect of war on children: the children of Europe after World War II. *Article in International Nursing Review*. July 2002. P. 87–98.
141. Stolle M. K. Homeless children in the USSR, 1917–1957. *Soviet studies*. Vol. XL, № 1. January 1988. P. 64–83.
142. Андрухів О.І. Історико-правові аспекти становлення інституту патронування та опіки в радянському законодавстві. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. № 7(19), 2019. С. 8–15.
143. Білоконь А.С. Роль державних і громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності та бездоглядності в УСРР 1920-х рр. *"Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць*. Київ, 2019. Вип. 144 (№ 5). Ч. 1. Історичні науки. С. 16–20.
144. Бондарчук П. Соціорелігійне життя України в середині 1940-х – на початку 1950-х рр. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія* / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 2], ч. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 90–148.
145. Бондарчук П., Даниленко В. церква та релігія в повсякденному житті громадян. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія* / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О.Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 343–433.
146. Булгакова О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія* / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О.Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 556–574.

147. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. Дрогобич: «Відродження», 2008. 273 с.
148. Власюк І.М. Державні та суспільні заходи подолання дитячої безпритульності на Волині в 1920-х рр. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць* / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А. Вип. 8–9. 2015. С. 100–103.
149. Власюк І.М. Діяльність державних комісій допомоги дітям на Волині у роки НЕПу (1921–1928 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*. Науково-дослідний центр «Лукомор'є» 2018, Вип. 1 (21), Т. 3. С. 66–70.
150. Власюк І.М. Проблеми функціонування дитячих будинків на Волині у 1920-х рр. *Інтермарум: історія, політика, культура*, 2023. Вип. 12. С. 82–98.
151. Власюк І.М. Проблеми функціонування дитячих будинків на Волині у 1920-х рр. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка 2023. Вип. 12. С. 82–98.
152. Власюк І.М., Стародубець Г.М. Проблема дитячої безпритульності на Житомирщині та боротьба з нею в період пізнього сталінізму (1944–1953 роки). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. Чис. 24. С. 73–77.
153. Водолага О.В. Репрезентація образу щасливого радянського дитинства на сторінках періодичної преси України у роки повоєнної відбудови. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 6 (241), Ч. 2, 2012. С. 131–135.

154. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.): Наукове видання. Київ: Темпора, 2013. 624 с., іл.
155. Вронська Т.В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943–1945). Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. 83 с.
156. Гогохія Н. Праця, навчання та дозвілля у житті дитини в УРСР (1929–1939). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 20. С. 255–268.
157. Гогохія Н. Суспільство і діти. *Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія* / Відп. ред. С. В. Кульчицький Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 751–785.
158. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр.: Монографія. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 323 с., іл.
159. Голиш Л.Г. Відновлення роботи та розширення мережі дитячих позашкільних установ у 1943–1945 рр. на звільнених територіях Наддніпрянської та Східної України. *Вісник Черкаського університету: Серія історичні науки*. Черкаси, 2005. Вип. 66. С.132–141.
160. Голиш Л.Г. Особливості роботи спеціальних дитячих установ Донбасу та Харківщини на початковому етапі відбудови (1943 – 1945 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2005. № 1 (23). С. 206–215.
161. Голиш Л.Г. Функціонування дитячих будинків на територіях Наддніпрянської та Східної України в 1943 – 1950 рр. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. Київ, 2005. Вип. 9, ч. 3. С. 227–244.

162. Гриценко М.М. Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Одесса, 1960. 74 с.
163. Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей. *Український історичний журнал*. 1975. № 3. С. 58–62.
164. Даниленко В. «Новий» курс у національній політиці радянської держави. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія* / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О.Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 50–136.
165. Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943 – 1945 рр.). Київ, 1968. 176 с.
166. Добров П.В., Грідіна І.М., Касьянова Н.М. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу). Донецьк: Донецький національний університет, 2011. [URL]: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12324/Kasyanova%20N.%20Dutyacha%20bezprutylnist.pdf;jsessionid=A0AC2A23C9996FB355200E8E2BC640CA?sequence=3>
167. Зборовская Ф.И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации. *Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации: труды Первой конференции 22-24.04-1946 г.* Москва, 1947.
168. Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України: 4-е вид. Київ, 1979. 756 с.
169. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Київ / Гол. ред. кол.: Тронько П. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 587 с.

170. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війни Радянського Союзу (1941 – 1945 рр.) / Ред. колегія В.І.Клоков та ін. 536 с.
171. Калабалін С.П. З досвіду організації колективу. *Педагогічні читання. З досвіду роботи працівників дитячих будинків*. Київ: "Радянська школа", 1955. С. 5–14.
172. Калінічев А.Г. Виховання дружби в колективі. *Педагогічні читання. З досвіду роботи працівників дитячих будинків*. Київ: "Радянська школа", 1955. С. 72–79.
173. Касьянова Н.М. Заходи місцевої влади Донецької області щодо ліквідації дитячої безпритульності у 1943 – 1946 рр. *Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал* / [під ред. П.В. Доброва]. 2007. № 3/4 (33/34). С. 312–317.
174. Касьянова Н.М. Стан та причини дитячої злочинності в Донбасі в 1945 – на початку 1950-х років. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля: наук. журнал* / [під ред. О.Л. Голубенко.]. 2007. № 2 (108). Ч. 2. С. 72–77.
175. Ковалевська О. Дослідницький інструментарій та організація творчої лабораторії дослідника. *Нариси з соціокультурної історії українського історіє писання: субдисциплінарні напрями*. НАН України; Ін-т історії України. Київ: Генеза, 2018. С. 152.
176. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Київ, 1977. 264 с.
177. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д.Ковальченко; отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. Москва: Наука, 2003. С. 184.
178. Ковпак Л.В. Найближча історія. Україна. 1945 – 2000 рр. Київ: «Наш час», 2007. 248 с. з іл.

179. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 250 с.
180. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічних аспекти. Харків: Вид-во «Курсор», 2008. 122 с.
181. Крупина В. Партійно-державна номенклатура повоєнної України. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 2], ч. 1–2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 139–176.*
182. Крупина В. Соціальний портрет номенклатури. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О.Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 518–555.*
183. Лагоша М. Діяльність міліції України по ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності в післявоєнні роки (1946–1953 рр.). *Схід. № 7 (57), вересень–жовтень 2003 р. С. 82–85.*
184. Ленська В.В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків в роки війни. *Український історичний журнал. 1987. № 9. С. 83–91.*
185. Лисиця Л.Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.: монографія / Л.Г.Лисиця; пер. сл. О.Є.Лисенко Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2021. 252 с., табл.
186. Макійчук Т. Патронат як одна з форм сучасного підходу до розв'язання проблем улаштування дітей, що залишилися без піклування батьків. [URL]: <https://veche.kiev.ua/journal/1381/>

187. Нариси історії Київських міської та обласної комсомольських організацій / Ред. кол. В.І.Цибух та ін. Київ: ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1986. 528 с.
188. Очерки истории Днепропетровской областной комсомольской организации / К.И.Позняков, В.К.Брызгалова, Л.К.Дешко и др. Киев, 1987. 264 с.
189. Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации / Г.Я.Пономаренко, А.И.Бут, И.Я.Омельяненко и др. Киев, 1987. 296 с.
190. Пилипенко Л.В. Зігріті всенародною любов'ю. *Радянська школа*. 1988. № 6. С.85–86.
191. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 2], ч. 1–2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с.
192. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 2], ч. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.
193. Рикман О.О. Детские инфекции в годы Великой Отечественной войны. *Медико-санитарные последствия войны: Труды Второй конференции. 17 – 19 декабря 1946 г.*: В 2 т. М., 1948. Т. 1.
194. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917 – 1957): Наукові записки. Київ: Радянська школа, 1957. 448 с.
195. Романюк І.М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 255 с.
196. Синицин А.Р. Всенародная помощь фронту. Москва: Воениздат, 1985. 320 с.

197. Смольницька М. Гендер: взаємодія українському радянському соціумі. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія* / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О.Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 434–486.
198. Соловей М.О. Боротьба зі зловживаннями в дитячих будинках Сталінської області (1943–1958 рр.). *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал* / Голов. ред. П.В.Добров. 2007. № 3–4 (33/34). С. 318–322.
199. Соловей М.О. Повсякденне життя вихованців дитячих будинків Донбасу в 1943 – 1945 рр. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал* / Голов. ред. П.В.Добров. 2007. № 5/6 (35/36). С. 162–168.
200. Соловей М.О. Створення мережі дитячих будинків у Сталінській області у 1943 – 1951 роках. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал* / Голов. ред. П.В.Добров. 2007. № 1–2 (31/32). С. 298–303.
201. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О.Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.
202. Стефанович Д. Шулявка та Жовтневий район в історії Києва. Київ: "Кий", 2001. 214 с.
203. Студінський В. У просторі часу. Десять сторінок з історії Малинського ЗНВК «Школа-ліцей №1 імені Ніни Сосніної». Малин: ПП «НДНЦ «ПринцепС», 2009. 192 с.
204. Сушко О.О. Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітніх шкіл УРСР (1943 – 1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1981. № 5. С. 106–111.

205. Українська ССР в Великій Отчественной війні Советського Союзу 1941 – 1945 гг.: В 3 т. Київ, 1975. 461 с.
206. Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.]. Т. 8: Олєфіни-Поплін. Вид. 2-ге. Київ, 1982. 527 с.
207. Федунчик Ю., Котуха О. Патронат – альтернативна форма влаштування дітей-сиріт. – [URL]: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/21940/1/патронат%20альтернативна%20форма%20влаштування.pdf>
208. Філіпов О.М. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. Київ, 1957. 150 с.
209. Хоменко Н. Студентство в соціальній структурі радянської України. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 2], ч. 1–2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 209–249.*
210. Хоменко Н. Суспільно-політичні настрої молоді. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О.Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 318–342.*
211. Чавдаров С.Х. Найдемократичніша в світі школа. *Радянська школа. 1947. № 5. С. 29–49.*
212. Чебан О.М. Протидія злочинності та безпритульності неповнолітніх на транспортних магістралях: історичний генезис. *Економіка та управління на транспорті. Київ: НТУ, 2015. Вип. 2. С. 246–254.*
213. Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отчественной войны. Київ, 1987. 175 с.

214. Швидкий В. Антисоціальні явища радянської повсякденності. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія* / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О.Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 487–517.
215. Швидкий В. Девіантні прояви в українському повоєнному суспільстві. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія* / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 2], ч. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 149–233.
216. Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 149–169.
217. Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946 – 1950 рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей*. Київ, 1998. Вип. 3. С. 70–78.
218. Шкляр Б.М. Мероприяття по ліквідації санітарних наслідків війни і окупації в Дніпропетровській області. *Медико-санітарні наслідки війни і заходи по їх ліквідації: Труды Второй конференции 17 – 19 декабря 1946 г.:* В 2 т. Москва, 1948. Т. 1.
219. Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. Інститут національних відносин і політології НАН України. Київ: Асоціація «Україно», 1995. 80 с.
220. Юнісеф (про організацію)
<https://www.unicef.org/ukraine/history/emerging-ashes-war-19461979>
221. Якименко І.А. Проблема сирітства на селі та способи її вирішення у перші повоєнні роки (1943–1945). *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 229–231.

222. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. С. 240–241.
223. Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія* / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 2], ч. 1–2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 293–351.
224. Янковська О., Швидкий В. Соціальний захист в УРСР: політика і практика. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія* / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О.Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 181–230.
225. Янковська О., Швидкий В. Соціальний захист в УРСР: політика і практика. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія* / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О.Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 181–230.

Автореферати дисертацій

226. Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.: Автореф. дис.... канд. іст. наук. Черкаси, 2004. 20 с.
227. Голиш Л.Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2007. 20 с.
228. Гриценко Т.Т. Коммунистическая партия – организатор помощи семьям военнослужащих, инвалидам и детям-сиротам на освобожденной территории Украины (1943 – 1945 гг.): Автореферат дис.... канд. ист. наук. Киев, 1973.

229. Касьянова Н.М. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943–1953 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2010. 19 с.
230. Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у 1943–1965 роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2009. 20 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Загальний вигляд будівлі дитячого будинку для дітей, батьки яких загинули під час Великої Вітчизняної війни. – с. Заліщики, Тернопольської обл., липень 1947 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-013989.

Додаток Б

Будівля дитячого будинку для дітей-сиріт, батьки яких загинули на фронтах Вітчизняної війни. – м. Стрий Дрогобицької обл., 1948 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-013289.

Дадоток В

Будівля дитячого будинку № 13 м. Києва. – м. Київ, 27 лютого 1947 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-005106.

Додаток Г

Загальний вигляд будівлі дитячого будинку № 4 Жовтневого р-ну Миколаївської обл. – 19 жовтня 1948 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-045877.

Додаток Г

Діти дитячого будинку Дніпрогесу ім. Леніна за обідом. – м. Запоріжжя, жовтень 1947 р. –
Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-032236.

Додаток Д

Вихованці дитячого будинку снідають в їдальні. – м. Борислав Дрогобицької обл., 3 вересня 1949 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-024267.

Додаток Е

Вихованці Запорізького дитячого будинку металургів снідають в їдальні дитячого будинку. – м. Запоріжжя, 1 травня 1952 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 2-050398.

Додаток Є

Вихованці кийського дитбудинку № 13, визволені з німецького концтабору «Освенцим» радянською армією, під час обіду. – м. Київ, 1945 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-020718.

Додаток Ж

Вихованці дитбудинку № 13, визволені радянською армією з концтабору «Освенцим», на прогулянці у лісі. – м. Київ, 1945 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-020714.

Додаток 3

Вихованці Луцького спец дитбудинку № 6 проводять години дозвілля. – м. Луцьк Волинської обл., квітень-травень 1948-1949 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-036222-1.

Додаток И

Сподарик С.П. – вихователька дитячого будинку колгоспу ім. Леніна на прогулянці з дітьми.
– Тернопільська обл., вересень 1949 р. – Центральний державний кінофотофоноархів
України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-018992.

Додаток І

Мехник І.І. (у центрі) майстер, знатний нафтовик Борислава, делегат Всесоюзної конференції приборників миру в Москві, розповідає дітям Бориславського дитячого будинку про роботу конференції. – м. Борислав, Дрогобицької обл., 3 вересня 1949 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-028795.

Додаток І

Діти загиблих партизанів і учасників Великої вітчизняної війни, учні спецшколи-інтерната з англійською мовою навчання, у потязі перед відправленням на відпочинок у м. Одесу до українського Артеку. – м. Київ, 17 червня 1948 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-023547.

Додаток К

Кочубіївська О.М. – вихователька дитячого будинку для дітей-сиріт робочих Одеського суднобудівного заводу читає дітям книгу на березі моря. – м. Одеса, 29 жовтня 1948 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-024155.

Додаток Л

Вихованці Київського дитбудинку № 13, визволені радянською армією з концтабору «Освенцим», під час прибирання спальні. – м. Київ, 1945 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-020716.

Додаток М

Вихованки дитячого будинку № 13 м. Києва під час ранкового прибирання кімнати. – м. Київ, листопад 1947 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-005594.

Додаток Н
– Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. – № 0-003994

